

รายงานการวิจัย

เรื่อง

การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธรศาสนาเถรวาท AN ANALYTICAL STUDY PALI IN THERAVADA BUDDHISM

โดย

รองศาสตราจารย์เวย์ย์ บรรณกรกุล

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. 2556

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
MCU RS 610656016

รายงานการวิจัย

เรื่อง

การศึกษาวิเคราะห์บทบาทลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธานุญาต

โดย

รองศาสตราจารย์เวย์ย์ บรรณกรกุล

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. 2556

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610656016

Research Report

An analytical study pali in Theravada Buddhism

By

Assoc.,Prof. Wate Bunnakornkul

Buddhist Research Institute
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
B.E. 2556

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University
MCU RS 610656016
(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย : การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธานุศาสนานาถรวาท
 ผู้วิจัย : รองศาสตราจารย์เวทย์ บรรณกรกุล
 หน่วยงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 วิทยาเขตบพิตศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
 ปีงบประมาณ : 2556
 ทุนอุดหนุนการวิจัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์พื้นฐาน การศึกษาบาลีพระไตรปิฎก ประมวลสาระคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎกและ เพื่อวิเคราะห์บทบาลีกรณีศึกษาตัวอย่างบทบาลีในหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลี สนามหลวง โดยวิธีการศึกษารวบรวมประมวลความรู้คัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลี พระไตรปิฎก คัดเลือกบทบาลีในคัมภีร์ที่เป็นหนังสือหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลีสนามหลวง เป็นตัวอย่างปัญหาการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมาย ตาม ลักษณะของกรอบการวิเคราะห์โดยอาศัยหลักคัมภีร์สหทาทวิเสส เสนอผู้ทรงคุณวุฒิ ตรวจสอบแก้ไข ปรับปรุง สรุปบรรยายเชิงพรรณนา

จากการศึกษาวิจัย พบว่า

คัมภีร์ที่เป็นพื้นฐานสำคัญในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์สหทาทวิเสส เป็นอุปกรณ์สำคัญในการศึกษาค้นคว้า เป็นกลุ่มคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาบาลี เป็น เครื่องมือพื้นฐานแห่งความเข้าใจในภาษาบาลีตลอดจนการวินิจฉัยบทบาลีในพระไตรปิฎก มี 4 ประเภท คือ

1. กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา เช่น คัมภีร์กัจจายนะ โมคคัลลานะ และ สัททนีติปกรณ์ เป็นต้น
2. กลุ่มคัมภีร์นิพนธ์ คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์ อภิธานปิฎก คัมภีร์เอกักรโกศ เป็นต้น
3. กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยระเบียบในการวางคำ ครุ ลหุ เช่น คัมภีร์วุตโตทัย คัมภีร์ฉันทมัญชุรี เป็นต้น
4. กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยการตกแต่งเสียงและความหมายให้ ภาษามีความไพเราะ

การวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระพุทธานุศาสนานาถรวาท โดยอาศัยกลุ่มคัมภีร์ สหทาทวิเสส 4 กลุ่มครั้งนี้ ได้เลือกแนวทางการวิเคราะห์บาลีจากคัมภีร์อภิธานปิฎก

ปัญหา อัตถโยชนา บางบทมาแสดงรูปแบบการวิเคราะห์เพื่อให้ทราบแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์จากคัมภีร์โดยตรง นอกจากนั้นผู้วิจัยยังได้นำบทบาลีจากคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท ที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา เช่นบทว่า อนปายินี, สารมตินิ, สนนตโน เป็นต้น และเลือกบทหรือข้อความในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาที่เป็นข้อถกเถียงในเรื่องของการสวดสาธยายหรือเขียน เช่น คาถาอาราธนาธรรม คาถา เย ธมมา ฯลฯ และคาถาโอวาทปาติโมกข์ เป็นต้น ในการศึกษาครั้งนี้ พบว่า

1. ลักษณะการอธิบายวิเคราะห์บทบาลีที่พบในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญหา อัตถโยชนา ได้อาศัยสูตรไวยากรณ์จากคัมภีร์กลุ่มไวยากรณ์ทั้ง 3 สายเป็นสูตรอ้างอิงวิธีสำเร็จรูปของบท แต่ลักษณะการอ้างอิงสูตรจรรยาไว้แต่เพียงย่อ ๆ เช่น ปุพพมโหสรโลโป นเย ข้อความดังกล่าวนี้เป็นสูตรในคัมภีร์กัจจายนะ จำนวน 3 สูตร คือ สูตรที่ 1. ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย สูตรที่ 2 สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิ สรโลเปตุ ปกติ. และสูตรที่ 3 นเย ปรี ยุตเต โดยการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แสดงลำดับและวิเคราะห์สูตรตามคัมภีร์พร้อมทั้งอ้างอิงโดยละเอียดเพื่อให้เป็นแนวทางการวิเคราะห์บทบาลีอื่น ๆ โดยได้ศึกษาแนวการวิเคราะห์บทว่า วิสุทธรุณณณานิ บทเดียวเท่านั้น

2. ลักษณะการอธิบายวิเคราะห์บทบาลีที่ทำการศึกษาโดยคัดเลือกบทบาลีในคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาในหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนาทมูลงชั้นต้น ได้ทำการศึกษาบทที่เป็นประเด็นให้เกิดความสงสัย เช่น สารมตินิ เป็นศัพท์พหูพหิสมาส มาจาก สารมติ ขยายบทนามนาม คือ ชนา ซึ่งเป็นปุงลิงค์ ดังนั้น สารมติ จึงต้องแจกวิภัตติตามรูปแบบ มุณี ปฐมาวิภัตติ ควรมีรูปสำเร็จเป็น สารมตโย เหมือน มุนโย เฉพาะบทว่า สารมติ นี้ เป็นบทที่มีข้อกำหนดโดยวิภาคในสูตรว่า โยโน โน คือ ไม่มีรูปเป็น สารมตโย ตามแบบ มุนโย

3. ลักษณะการวิเคราะห์บทบาลีด้วยฉันทและอสังการในงานวิจัยฉบับนี้ ได้ศึกษาคาถาอาราธนาธรรม คาถา เย ธมมา ฯลฯ และคาถาโอวาทปาฏิโมกข์ โดยอาศัยสูตรในคัมภีร์วุตโตทัยและอสังการในคัมภีร์สุโขทัยสังการ พบว่า ทั้ง 3 คาถาดังกล่าวนี้ มีการสวดสาธยาย หรือเขียนในหนังสือสวดมนต์หรือพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ผิดพลาตคลาดเคลื่อนจากคัมภีร์พระไตรปิฎกและผิดพลาตคลาดเคลื่อนจากลักษณะฉันทลักษณะ เช่น สวดสาธยายว่า กตอณชลี อนฉิรวํ อयाจถ ซึ่งผิดพลาตคลาดเคลื่อนจากพระไตรปิฎก และคัมภีร์หลักภาษาที่เป็น กตณชลี อนฉิรวํ อयाจถ

Research Title: An analytical study of Pali in Theravada Buddhism
Researcher: Assoc. Prof. Wate Bunnakornkul
Department: Mahachulalongkornrajavidyalaya University
 Paliseaksabuddhagosa, Nakornpathom Campus
Fiscal Year : 2556 / 2013
Research Scholarship Sponsor : Mahachulalongkornrajavidyalaya
 University

ABSTRACT

This dissertation has the objectives to study the background history of the basic scriptures for the Tipitaka Pali Studies, to systematize substances from the basic scriptures for the Tipitaka Pali Studies and to analytically study the case-study in the Samamluang Course's Pali Scriptures. Methods used were collecting of the basic scriptures for the Tipitaka Pali Studies, selecting of Pali verses from the Samamluang Pali Course Scriptures as examples for vocabulary and their meanings to be analyzed. This has been done according to the Sattavises Scripture's analytical structure. The research, described in the narration method, was then submitted to Buddhist scholars for their verification and corrections.

The research found that the Sattavises Scripture, which has been the important Buddhist scripture, has played the significant role for the study. This scripture falls into the same category of Pali grammar scriptures and has been the basic tool in helping learners to understand Pali-language studies and also is useful in judging the Pali verses found in the Tipitaka. They consist of 4 groups:

1. The Grammar Group such as the Kajjayana, Moggallana and Saddhanitipacara scriptures.
2. The Dictionary Group such as the Abhidhanappadipiga and the Agagaragosa scriptures.

3. The Verification Group, which contain rules and regulations on stressed and unstressed syllables, such as the Vuttotai and the Chantomunchari scriptures.

4. The Sound and Meaning Decoration Group, which is use to enhance the beauty of the language.

Analytical of the Theravada Buddhist Scriptures under the usage of these four groups of Sattavises Scriptures was conducted under the directions of some chapters from the Abhidhammatthavibhavini, Panciga, Atthayojana. The research found that:

1. The Pali analytical method found in the Abhidhammatthavibhavini, Panciga, Atthayojana are explained using the grammar formulas from all 3 groups. However, methods are explained only briefly. The explained methods are the 3 formulas from Kajjayana namely, 1. Buppapamatothitamassaram Saraen Viyojye 2. Saralopomatespajayatimhii Saralopetu pakati and 3.Naye param Yuttate.

2. The study has focused on the topics of doubt.

3. Analytical methods used in this dissertation are focused on several verses, which bases on Vototai and Alangar scriptures. The study found that the 3 verses have been chanted and mentioned wrongly from their original scriptures in the Tipitaka.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยครั้งนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นทุนสนับสนุนการวิจัยประจำปีงบประมาณ 2556 ภายใต้แผนงานวิจัยของสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (วช.)

ขอขอบคุณสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ ที่ได้พิจารณาโครงการวิจัยและสนับสนุนทุนวิจัยเรื่องนี้ ขอขอบคุณพระมหาสุทิตย์ อาภากรโธ ผู้อำนวยการสถาบัน ผู้บริหารและเจ้าหน้าที่ที่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ทุกท่าน ขอขอบคุณผู้บริหารมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้ให้โอกาสในการทำงานวิจัยครั้งนี้

กราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร) เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม ในฐานะรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้กรุณาแนะนำชี้แนะประเด็นปัญหาการวิจัย ขอขอบคุณคุณผู้ทรงคุณวุฒิ พระราชโมลี (มีชัย วีรปญโญ) ป.ธ.9 Ph.D. พระมหาสมลักษณ์ คนธसारโธ ธรรมาจริยะ, ป.ธ. 9, Ph.D. อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ ป.ธ. 9 ที่ได้กรุณาตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหา เอื้อเฟื้อข้อมูลและแนะนำคำกริยาสำหรับการศึกษาวิจัย

ขอขอบคุณ เจ้าหน้าที่ห้องสมุดมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และห้องสมุดวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้เอื้อเฟื้อและช่วยค้นคว้าในการสืบค้นข้อมูล ขอขอบคุณพระมหาณรงฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ นักจัดการทั่วไปประจำวิทยาลัยสงฆ์บาฬีศึกษาพุทธโฆส ที่ได้กรุณาจัดพิมพ์ไฟล์ข้อมูลบางส่วนให้ถูกต้องและได้มาตรฐานตามคู่มือของสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ และรับภาระในการจัดทำเอกสารเข้ารูปเล่ม สุดท้ายขอขอบคุณคณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยทุกรูปทุกท่าน ที่มีส่วนให้งานวิจัยนี้เสร็จสมบูรณ์ด้วยดี

รองศาสตราจารย์เวทย์ บรรณกรกุล

๒๐ กรกฎาคม ๒๕๕๘

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ง
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
สารบัญ	ช
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฎ
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	4
1.3 ปัญหาการวิจัย	5
1.4 ขอบเขตการวิจัย	5
1.5 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	5
1.6 กรอบแนวคิดในการวิจัย	6
1.7 วิธีดำเนินการวิจัย	7
1.8 ข้อตกลงเบื้องต้นและข้อจำกัดในการวิจัย	7
1.9 ประโยชน์ที่จะได้จากการวิจัย	8
บทที่ 2 คัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก	9
2.1 นิยามศัพท์และความหมายศัพท์ทวิเสส	9
2.2 คัมภีร์สหทวิเสส กลุ่มไวยากรณ์	10
2.2.2 กลุ่มกัจจายนไวยากรณ์	11
2.2.3 กลุ่มโมคคัลลานไวยากรณ์	30
2.2.3 กลุ่มสหทวิเสสไวยากรณ์	35
2.3 คัมภีร์สหทวิเสส กลุ่มนิพนธ์	38
- คัมภีร์อภินิพัตติปิฎก	38
2.4 คัมภีร์สหทวิเสส กลุ่มฉันทลักษณ์	41
- คัมภีร์วุดโตทัย	41
2.5 คัมภีร์สหทวิเสส กลุ่มเกฏฐะ	43
- คัมภีร์สุโพธาลังการ	45
2.6 การศึกษาคัมภีร์สหทวิเสส	47

บทที่ 3	คัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก	51
3.1	ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์ไวยากรณ์	51
3.1.1	สูตรไวยากรณ์	52
3.1.2	โครงสร้างเนื้อหาคัมภีร์ไวยากรณ์	65
3.1.3	ลักษณะการสร้างบทโดยใช้สูตรไวยากรณ์	70
3.1.3.1	ลักษณะการใช้สูตรในสนธิกัณฑ์	70
3.1.3.2	ลักษณะการใช้สูตรในนามกัณฑ์	72
3.1.3.3	ลักษณะการใช้สูตรในสมาสกัณฑ์	75
3.1.3.4	ลักษณะการใช้สูตรในตัทธิตกัณฑ์	80
3.1.3.5	ลักษณะการใช้สูตรในอาขยาตกัณฑ์	85
3.1.3.6	ลักษณะการใช้สูตรในกัพพิธานกัณฑ์	89
3.2	ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์นิชัณฐ	94
3.2.1	เนื้อหาในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา	94
3.2.2	ลักษณะการแสดงเนื้อหาคัมภีร์	94
3.3	ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์ฉันทลักษณ์	121
3.3.1	คัมภีร์วุตโตทัย	121
3.3.2	ลักษณะเนื้อหาในคัมภีร์วุตโตทัย	125
3.4	ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์เกฏฐกะ	137
3.4.1	เนื้อหาคัมภีร์เกฏฐกะ หรือ อลังการศาสตร์	137
บทที่ 4	การวิเคราะห์บทบาลี	139
4.1	การวิเคราะห์บทบาลีตามหลักไวยากรณ์	139
4.1.1	การวิเคราะห์บทในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ อรรถโยชนา	139
4.1.2	การวิเคราะห์บทในคัมภีร์มังคลัตถปิณี	145
4.1.3	การวิเคราะห์บทบาลีโดยคัมภีร์สหทวิเสส	146
4.2	การวิเคราะห์คำตามหลักฉันทลักษณ์	155
4.2.1	คำอาธาราณธรรม พรหมา จ โลกา ฯ	155
4.2.2	คำอา เย ธมมา เหตุปุปภา ฯ	158
4.2.3	คำอาโอวาทปาติโมกข์	161
4.3	การวิเคราะห์บทบาลีตามหลักอลังการ	168
4.3.1	โอวาทปาติโมกข์คำอาที่ 1	168
4.3.2	โอวาทปาติโมกข์คำอาที่ 2	170
4.3.3	โอวาทปาติโมกข์คำอาที่ 3	172
4.4	บทสรุปจากการศึกษา	173

บทที่ 5	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	175
5.1	สรุปผลการวิจัย	175
5.2	ข้อเสนอแนะ	185
บรรณานุกรม		186
ภาคผนวก		192
ประวัติผู้วิจัย		197
การเผยแพร่ผลงานวิจัยระดับนานาชาติ		199

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

รายงานวิจัยฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตัวอย่างเช่น ที.สี.(บาลี) 9/276/97, ที.สี.(ไทย) 9/276/98. หมายถึง ทีฆนิกาย สิลกขณธวคคปาลี ภาษาบาลี เล่ม 9 ข้อ 276 หน้า 97 ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500 และทีฆนิกาย สิลกขณธวคคปาลี ภาษาไทย เล่ม 9 ข้อ 276 หน้า 98 ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาลี (ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
วิ.ม. (บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวคคปาลี (ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวรรค (ภาษาไทย)
วิ.จุ. (บาลี)	=	วินัยปิฎก	จุฬวคคปาลี (ภาษาบาลี)
วิ.ป. (บาลี)	=	วินัยปิฎก	ปริวารวคคปาลี (ภาษาบาลี)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย สิลกขณธวคคปาลี (ภาษาบาลี)
ที.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวคคปาลี (ภาษาบาลี)
ที.ปา. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรคปาลี (ภาษาบาลี)
ม.มฺ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาลี (ภาษาบาลี)
ม.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย มชฌิมปณณาสกปาลี (ภาษาบาลี)
ม.อ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกปาลี (ภาษาบาลี)
สํ.ส. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สํยุตตนิกาย สคาถวคคปาลี (ภาษาบาลี)
สํ.นิ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สํยุตตนิกาย นิทานวคคปาลี (ภาษาบาลี)
สํ.ข. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สํยุตตนิกาย ขนธวคคปาลี (ภาษาบาลี)
สํ.สพ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สํยุตตนิกาย สหายตนวคคปาลี (ภาษาบาลี)
สํ.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สํยุตตนิกาย มหาวรรคปาลี (ภาษาบาลี)
อง.เอกก. (บาลี)	=	องคฺตตรนิกาย	เอกกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
อง.จตุกก. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย จตุกกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
ขุ.ข. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ขุททกปาฐปาลี (ภาษาบาลี)
ขุ.ธ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย ธมมปทปาลี (ภาษาบาลี)

ขุ.อ. (บาลี)	=	สูตรตนตปิฎก	ขุททกนิกาย อุทานปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.สุ. (บาลี)	=	สูตรตนตปิฎก	ขุททกนิกาย สูตรตนตปิฎกปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.เปต. (บาลี)	=	สูตรตนตปิฎก	ขุททกนิกาย เปตวัตถุปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.เถร. (บาลี)	=	สูตรตนตปิฎก	ขุททกนิกาย เถรคาถาปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ชา. (บาลี)	=	สูตรตนตปิฎก	ขุททกนิกาย ชาตกปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	มหานิทเทสปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.จ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	จุฬนิทเทสปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ป. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิตามคคปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.อป. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	อปทานปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.พุทธ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	พุทธวิธีสปาติ (ภาษาบาลี)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก	ธมมสังคณีปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังคปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ปุ. (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก	ปุคคลบัญญัติปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ก. (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก	กถาวัตถุปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ย. (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก	ยมกปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ป. (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก	ปฏฐานปาติ (ภาษาบาลี)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

รายงานวิจัยฉบับนี้ใช้ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิง ฎีกา โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๑๖/- ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๓๑๖ หน้าที่ - และคัมภีร์อื่น ๆ ที่จัดพิมพ์เป็นหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสันามหลวง โดยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ปกรณ์วิเสส

วิสุทธิ. (บาลี)	=	วิสุทธิมคคปกรณ์ (ภาษาบาลี)
กงฺขา.อ. (บาลี)	=	กงฺขาวิตรณ วินยอฎฐกถา (ภาษาบาลี)
วิ.สงคห. (บาลี)	=	วินยสงคหอฎฐกถา (ภาษาบาลี)
เนตติ. (บาลี)	=	เนตติปกรณ์ (ภาษาบาลี)
เปฏฺโง. (บาลี)	=	เปฏฺโงเทศปกรณ์ (ภาษาบาลี)
มิลินท. (บาลี)	=	มิลินทปกรณ์ (ภาษาบาลี)
อภิ.วตาร (บาลี)	=	อภิธมมวตาร (ภาษาบาลี)
สงคห. (บาลี)	=	อภิธมมตถสงคห (ภาษาบาลี)
มจฺจลตฺถ. (บาลี)	=	มจฺจลตฺถินี (ภาษาบาลี)

มหาวิส (บาลี) = มหาวิโส (ภาษาบาลี)
 จุฬคนธวิส (บาลี) = จุฬคนธวิโส (ภาษาบาลี)

ค. คำย่อเกี่ยวกับอรรถกถา

รายงานวิจัยฉบับนี้ใช้คำกิริยอรรถกถาฉบับภาษาบาลีของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และอรรถกถาภาษาไทยใช้ฉบับมหาวิทยาลัยและอรรถกถาจากพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปลภาษาไทยชุด ๙๑ เล่ม อ้างอิงโดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคำกิริยอรรถกถาและหลังคำย่อภาษาไทย เช่น ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒๔๒/๒๔๓ หมายถึง พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปลภาษาไทย มัชฌิมนิกาย ปปัญจสูทนี มूलปณณาสกอรรถกถา เล่ม ๒ ตอน ๒๔๒ หน้า ๒๔๓ ฉบับมหาวิทยาลัย ๒๕๒๕

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.อ. (บาลี) = สมณฑปาสาทิกา วินัยปิฎกอรรถกถา (ภาษาบาลี)
 ว.อ. (ไทย) = สมณฑปาสาทิกา วินัยปิฎกอรรถกถา (ภาษาไทย)
 กงขา.อ. (บาลี) = กงขาวิตรณอรรถกถา (ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.อ. (บาลี) = ทีฆนิกาย อรรถกถา (ภาษาบาลี)
 ม.อ. (บาลี) = มัชฌิมนิกาย อรรถกถา (ภาษาบาลี)
 ส.อ. (บาลี) = สัมมุตตนิคาย อรรถกถา (ภาษาบาลี)
 อ.อ. (บาลี) = องคุตตรนิคาย อรรถกถา (ภาษาบาลี)
 ขุ.อ. (บาลี) = ขุททกนิคาย อรรถกถา (ภาษาบาลี)
 ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) = ขุททกนิคาย มรุตตถวิลาสิณี พุทธวิสอรรถกถา (ภาษาบาลี)
 ม.ม.อ. (บาลี) = มัชฌิมนิกาย ปปัญจสูทนี มूलปณณาสกอรรถกถา (ภาษาบาลี)
 อง.ฉก.อ. (บาลี) = องคุตตรนิคาย มโนรธปุรณิ ฉกนิปาตอรรถกถา (ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก ชัมมมสังคณี อภิธรรมสาธิตอรรถกถา (ภาษาไทย)
 อภิ.วิ.อ. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก วิภังค สมโมหวิโนทนีอรรถกถา (ภาษาบาลี)
 อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก ปญจปรกณอรรถกถา (ภาษาบาลี)

ง. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์สหาวีเสส

รายงานวิจัยฉบับนี้ ใช้คำย่อบางคัมภีร์ เช่น นิติ. หมายถึง สัททนต์ สุตตมาลา กจ หมายถึง กัจจายนวยาकरण บางคัมภีร์ใช้เป็นคำเต็ม นยาสปทีปิกา, กัจจายนสุตตตถ กัจจายนวณณนา, นยาสปทีปิกา, นิรุตติสารมณชสา, สุตตนิเทศ, กัจจายนเกททวฎีกา, โมคคัลลานปญจิกา, สุโพธาลังการฎีกา

อภิธาน.	อภิธานุปทีปิกา
กจ.	กัจจายนวยาकरण
กาดนตร	กาดนตรวยาकरण
นิติ.	สัททนต์ สุตตมาลา
นิติ.ธาดุ.	สัททนต์ ธาดุมมาลา
นิติ.ปท.	สัททนต์ ปทมาลา
โมค.	โมคคัลลานปญจิกา
รูปสิทธิ.	รูปสิทธิวยาकरण
รูป.ฎี.	รูปสิทธิฎีกา
วุตโต.	วุตโตทยปकरण
สุโพธ.	สุโพธาลังการ

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ภายหลังพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันต์ทั้งหลายมีพระมหากัสสปะ เป็นต้น ได้ประชุมสงฆ์เพื่อรวบรวมคำสอนของพระพุทธองค์ให้เป็นหมวดหมู่เรียกว่า "การสังคายนา" เป็นเหตุให้เกิดคัมภีร์พระพุทธศาสนาในการสังคายนาพระธรรมวินัยในครั้งต่อ ๆ มา คือ "พระไตรปิฎก" แปลว่าคัมภีร์ที่บรรจุพระพุทธพจน์ (และเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา) 3 ชุด หรือ ประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย 3 หมวด กล่าวคือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก¹

พระพุทธทวณฺเฑนว่าโดยสภาพแห่งธรรมแล้ว เป็นธรรมที่ลึกซึ้งรู้ได้ยาก ดังปรากฏพุทธดำรัสว่า อธิคโต โข มยา ยัม ธมฺมํ คมฺภีโร ทูททโส ทูรฺนุโพโส สนฺโต ปณฺโฑ อตฺตกาจโร นิปฺโปณ ปณฺทิตเวทนีโย ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้² พระอรรถกถาจารย์ผู้รู้พุทธาธิบายทั้งโดยอรรถและ พยัญชนะแห่งพระพุทธทวณฺเฑน ได้ อรรถาธิบายพระพุทธทวณฺเฑนที่เป็นบาลีพระไตรปิฎก ส่วนที่ยากต่อการเข้าใจให้เกิดความเข้าใจง่ายขึ้นสำหรับผู้ศึกษา จึงเกิดลำดับคัมภีร์อธิบายลดหลั่นกันลงมาตามลำดับชั้น จัดเป็นคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ทีปนี ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์สหทาวีเสส³ คัมภีร์อรรถกถาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นคัมภีร์ที่อธิบายทั้งในรูปศัพท์ประโยค ไวยากรณ์ และสภาวะธรรม ตลอดจนเรื่องราวต่างๆ ที่มีได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ซึ่งจะทำให้เกิดความรู้ในพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์ คัมภีร์เหล่านี้ถูกบันทึกไว้ด้วย "ภาษามคธ" ภาษามคธ จึงได้ชื่อว่า "ภาษาบาลี" คำว่า "บาลี" หรือ "ปาฬิ" มาจาก ปา ธาตุ ในอรรถกรฺขณฺเฑน คือ รักษา, ระเบียบแนว ลง หิ ปัจจย⁴ หมายถึงบันทึกรักษาคำสอนของพระพุทธองค์ไว้

¹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* พิมพ์ครั้งที่ 11, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, 2551), หน้า 110.

² วิมหา. (บาลี) 4/7/6-7 วิมหา. (ไทย) 4/7/11.

³ ดูรายละเอียดใน สุชีพร บุญญาภพ. *พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน* พิมพ์ครั้งที่ 17, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2550), หน้า 1-25.

⁴ พระมหาสมปอง มุทีโต. *อภิธานวรรณนา*, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์ปรีณิต จำกัด, 2547), หน้า 668.

จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาคำสอนของพระพุทธองค์ที่นับว่าเป็นการศึกษาที่ใกล้เคียงพุทธดำรัสที่สุด คือ การศึกษาพระพุทธพจน์จากภาษาบาลี ฉะนั้น ความรู้ความเข้าใจในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้โดยถูกต้องสมบูรณ์แบบนั้น ขึ้นอยู่กับความรู้ความแตกฉานในหลักภาษาบาลีเป็นสำคัญ ผู้จะมีความรู้ภาษาบาลีได้อย่างแตกฉานจะต้องศึกษาคัมภีร์อันแสดงหลักภาษาบาลีโดยตรง คือ คัมภีร์สัททหาวิเสส อันได้แก่กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ นิพนธ์ ฉันทลักษณ์ และอสังการ จึงนับว่าการศึกษาคัมภีร์สัททหาวิเสส มีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อกุลบุตรผู้ใดในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก

การศึกษาบาลีของคณะสงฆ์ไทย ได้นำคัมภีร์กัจจายนมาเป็นคัมภีร์หลักในการศึกษาหลักไวยากรณ์บาลี แต่ได้จัดลำดับเนื้อหาสาระใหม่ เรียกว่า กัจจายนมูล หรือ มูลกัจจายน์ ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาต่อเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย หรืออาจก่อนหน้านั้น จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีหลักฐานปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดระบุว่า ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระบรมราชโองการรับสั่งให้สังคายนาพระไตรปิฎก เมื่อ พ.ศ. 2331 นั้น ได้จัดตั้งพระภิกษุสงฆ์และราชบัณฑิต ผู้ทำการสังคายนาตรวจสอบชำระคัมภีร์ออกเป็น 4 กอง มีกองชำระคัมภีร์สัททหาวิเสสด้วยกองหนึ่ง⁵

พระโบราณจารย์ไทยเมื่อศึกษาหลักภาษาบาลีในคัมภีร์สัททหาวิเสสอย่างแตกฉานเมื่อศึกษาบทบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา เป็นต้นแล้ว สามารถอธิบายขยายความหมายได้อย่างถูกต้อง นอกจากนั้นยังมีความสามารถแต่งคัมภีร์อธิบายเพิ่มเติมหลักธรรมเป็นภาษาบาลีอีกด้วย เช่น สมัยล้านนา พระญาณกิตติ รัตนาคัมภีร์อัตถโยชนาพระวินัยและพระอภิธรรม พระสิริมังคลาจารย์ รัตนาคัมภีร์มังคลัตถปิณี อธิบายเรื่องมงคล 38 ประการ รัตนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาบาลีได้อีกเลย

หลักสูตรการศึกษาคัมภีร์บาลีของคณะสงฆ์ไทยปัจจุบัน ได้ยึดตามแบบที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นับแต่ พ.ศ. 2463 ที่ทรงโปรดให้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการศึกษาคัมภีร์บาลี โปรดให้เรียนหลักบาลีไวยากรณ์ที่ทรงรจนาขึ้นใหม่แทนการเรียนมูลกัจจายน์ ตั้งกองบาลีสนาทหลวงขึ้นรับผิดชอบ จัดระบบการศึกษาคัมภีร์บาลีเป็นระบบเปรียญธรรม (ป.ธ.) จัด

⁵ เติ ภิกขุ โสมนัสสุปปตตะ เทวตโย อาราธเตวา สมากเม ธมมวินย โอนุคคหิตุ เต นิมนติตวา จตุโกฏฐาเสหิ ภิกขุสงฆ์ วิชชิตวา วินยญจ ธมมญจ พุทธวณฺเณ อกขรวิรุทธํ นานปปลการํ สิลลธนิตาธิกํ ลิกขิตถญจ ปุราณปมาทเลขํ สุทฺธจิตเตน ปสนเนน อติกิจเณน สารุทํ การาเปสุ ยถาพลํ ฯ ตฺวรายละเอียดยใน สมเด็จพระวันรัต. **สังคิตยวงศ์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย**. แปลโดยพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ์), (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2521), หน้า 447.

ระดับชั้นการศึกษาเป็น 9 ชั้นหรือเปรียญธรรม 9 ประโยค มีวิชาบาลีไวยากรณ์เป็นพื้นฐาน จากนั้นจึงเรียนวิชาแปลภาษามครเป็นภาษาไทย และแปลภาษาไทยเป็นภาษามคร⁶ กำหนดให้นักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีทุกระดับชั้นแปลสอบสนามหลวง เพียงแต่ใช้หนังสือและวิธีแปลสอบต่างกัน กล่าวคือการศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทย มุ่งเน้นที่การแปลหรือการถ่ายทอดภาษาเท่านั้น ในขณะที่เดียวกัน เมื่อสอบจบเปรียญธรรม 9 ประโยคแล้ว หากไม่ทำการศึกษาสืบค้นคัมภีร์สหาวีเสฮันเป็นคัมภีร์พื้นฐานดั้งเดิมต่อไป ก็จะทำให้ขาดองค์ความรู้ในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระไตรปิฎก

ปัจจุบันพบว่า มีการใช้บทบาลีในหนังสือหลายแห่งมีลักษณะไม่สอดคล้องกับบาลีในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เช่น คาถาอาราธนาธรรม ที่ปรากฏในหนังสือบทสวดมนต์และยึดเป็นคำกล่าวอาราธนาธรรมของพุทธศาสนิกชนไทยในปัจจุบันว่า

พรหมา จ โลกาธิปติ สหมปติ
กตอญชลี อนธิวรํ อยาจถ
สนธิธ สัตตาปปรชกขชาติกา
เทเสตุ ฐมมํ อนุกัมปิมี ปชํ.⁷

ข้อความว่า โลกาธิปติ, เทเสตุ และบาทพระคาถาว่า กตอญชลี อนธิวรํ อยาจถ ไม่ตรงกับบทบาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถา ดังปรากฏในขุททกนิกาย พุทธวงศ์ว่า

พรหมา จ โลกาธิปติ สหมปติ
กตอญชลี อนธิวรํ อยาจถ
สนธิธ สัตตา อปปรชกขชาติกา⁸
เทเสหิ ฐมมํ อนุกัมปิมี ปชนติ.⁹

⁶ แม่กองบาลีสนามหลวง. เรื่องสอบบาลีของสนามหลวงแผนกบาลี พ.ศ.2550, (กรุงเทพมหานคร: อาทรการพิมพ์, 2550), หน้า 119.

⁷ เขียนเป็นคำอ่านบาลีไทย ว่า

พรหมา จะ โลกาธิปะติ สะหัมปะติ
กัตถัญชะลิ อันทิวะรัง อะยาจะถะ
สันติธะ สัตตาปปะระชักกะชาติกา
เทเสตุ ฐัมมัง อนุกัมปิมัง ปะชัง.

ดูรายละเอียดใน พระครูอรุณธรรมรังษี (เอี่ยม สิริวัฒนโณ). มนต์พิธีสำหรับพระภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไป, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย (1999), 2534), หน้า 277.

⁸ บาทคาถานี้ในอรรถกถาแสดงไว้ว่า สนธิธ สัตตาปปรชกขชาติกา ดูรายละเอียดใน ขุ.พุทธ.อ. 1/1/8.

⁹ ขุ.พุทธ.(บาลี) 33/1/435.

นอกจากนี้ยังพบว่า ในบาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถาบางแห่ง แสดงบทที่อยู่นอกเหนือ กฎไวยากรณ์บาลีที่เป็นแบบเรียนของคณะสงฆ์ไทย เช่น ขุททกนิกาย ธรรมบท ทั้งบาลีพระไตรปิฎกและคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา แสดงพระคาถาว่า

อสาเร สารมตินโน

สาเร จาสารทสสินโน

เต สารํ นาธิคจฺจนติ

มิจฺฉาสงกปฺปโคจรา¹⁰

เฉพาะบทว่า สารมตินโน มาจากลิงค์และวิภัตติว่า สารมติ+โย เมื่อพิจารณาตามหลักคัมภีร์ไวยากรณ์ สารมติ เป็นบทสมาสชนิดพหูพจน์วิเศษนาม เป็น อิ การันต์ มีรูปเป็นปุงลิงค์ เพราะขยายบทนามคือ ชนา ซึ่งเป็นปุงลิงค์ กระจายรูปคำตามแบบ มุนิ และ มุนิ + โย สำเร็จรูปเป็น มนโย¹¹ ดังนั้น รูปศัพท์ สารมติ + โย ควรมีรูปคำเป็น สารมตโย ตามแบบ มนโย ด้วย หากพิจารณาเฉพาะหลักไวยากรณ์บาลีตามแบบเรียนบาลีไวยากรณ์ของคณะสงฆ์อย่างเดียวยแล้ว จะพบว่าหลักไวยากรณ์ไม่ถูกต้องสอดคล้องกับบาลีและอรรถกถา ไม่สามารถวินิจฉัยได้ว่า สารมตินโน นี้ มีลักษณะของการผันแปรรูปศัพท์ตามหลักไวยากรณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์อื่น ๆ อย่างไร

ด้วยความสำคัญของการศึกษาคัมภีร์ดังกล่าว ผู้วิจัยจึงเห็นความจำเป็นในการศึกษาประมวลองค์ความรู้คัมภีร์พื้นฐานก่อนการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก และเลือกบทบาลีเพื่อกำหนดเป็นกรณีตัวอย่างในการศึกษาวิเคราะห์ทั้งรูปศัพท์และความหมาย มากำหนดเป็นประเด็นปัญหาเพื่อทำการศึกษาดูอย่างรูปแบบการวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยทำการวิเคราะห์ความหมายของบท อาศัยความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาฎีกา และอภิธานปิฎก และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องวิเคราะห์การผันแปรรูปศัพท์โดยอาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์ และหากข้อความที่คัดเลือกวิเคราะห์เป็นฉันทลักษณ์ ทำการวิเคราะห์โดยอาศัยคัมภีร์ วุตโตทัย อันจะเป็นข้อมูลสำคัญในการพัฒนาการศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทยต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1.2.1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก

1.2.2 เพื่อศึกษาประมวลสาระคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก

1.2.3 เพื่อวิเคราะห์บทบาลีกรณีศึกษาตัวอย่างบทบาลีในหลักสูตรพระปริยัติธรรม

แผนกบาลีสันามหลวง

¹⁰ ขุ.ธ. (บาลี) 25/11/17.

¹¹ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ วชิรภาค ภาที่ 2 นามและอักษรรูปศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 40 – 41.

1.3 ปัญหาการวิจัย

1.3.1 คัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก มีความเป็นมาอย่างไร

1.3.2 คัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก มีเนื้อหาหลักการอย่างไร

1.3.3 การวิเคราะห์บทบาลีกรณีศึกษาตัวบทบาลีในหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสยามหลวง มีหลักการวิเคราะห์บทบาลีอย่างไรบ้าง

1.4 ขอบเขตการวิจัย

1.4.1 ขอบเขตด้านเนื้อหา ศึกษาเนื้อหา คัมภีร์สหทวิเสส 4 กลุ่ม คือ กลุ่มไวยากรณ์ กลุ่มนิพนธ์ กลุ่มฉันทลักษณ์ กลุ่มกฎเกณฑ์ และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์บท เช่น คัมภีร์อรรถมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา

1.4.2 ขอบเขตด้านการวิเคราะห์ นำบทบาลีที่เป็นประเด็นปัญหาการวิเคราะห์ด้านรูปศัพท์และความหมาย ในหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสยามหลวง และบทสวดมนต์ในหนังสือมนต์พิธีเป็นต้น

1.5 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

บทบาลี หมายถึง บทบาลี 4 บท ได้แก่ นามบท นิบาตบท อุปสัคคบท และอาขยาตบท โดยแบ่งเป็น 2 กลุ่มหลัก คือ บทที่ลงวิภัตตินามเรียกว่า นามบท บทที่ลงวิภัตติอาขยาตเรียกว่า อาขยาตคิบท

การวิเคราะห์บทบาลี หมายถึง นำบทบาลี 4 บททั้งที่อยู่ในร้อยแก้ว และร้อยกรอง มากำหนดเป็นประเด็นปัญหาตามหลักไวยากรณ์ ฉันทลักษณ์ และอลังการ

คัมภีร์สหทวิเสส หมายถึง กลุ่มคัมภีร์หลักภาษาบาลี อันเป็นคัมภีร์พื้นฐานเพื่อการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก 4 กลุ่ม

กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ ได้แก่ คัมภีร์กัจจายณะ หมายถึง คัมภีร์ไวยากรณ์บาลี ที่รจนาโดยพระมหากัจจายนเถระชาวอินเดีย

คัมภีร์ปทรูปสัทธิ หมายถึง คัมภีร์ไวยากรณ์บาลี รจนาโดย พระพุทธรูปยเถระชาวอินเดีย

คัมภีร์โมคคัลลานะ หมายถึง คัมภีร์ไวยากรณ์บาลี รจนาโดย พระโมคคัลลานเถระชาวลังกา

คัมภีร์สหทวิเสส หมายถึง คัมภีร์ไวยากรณ์บาลี รจนาโดย พระอัครคังสเถระชาวพม่า

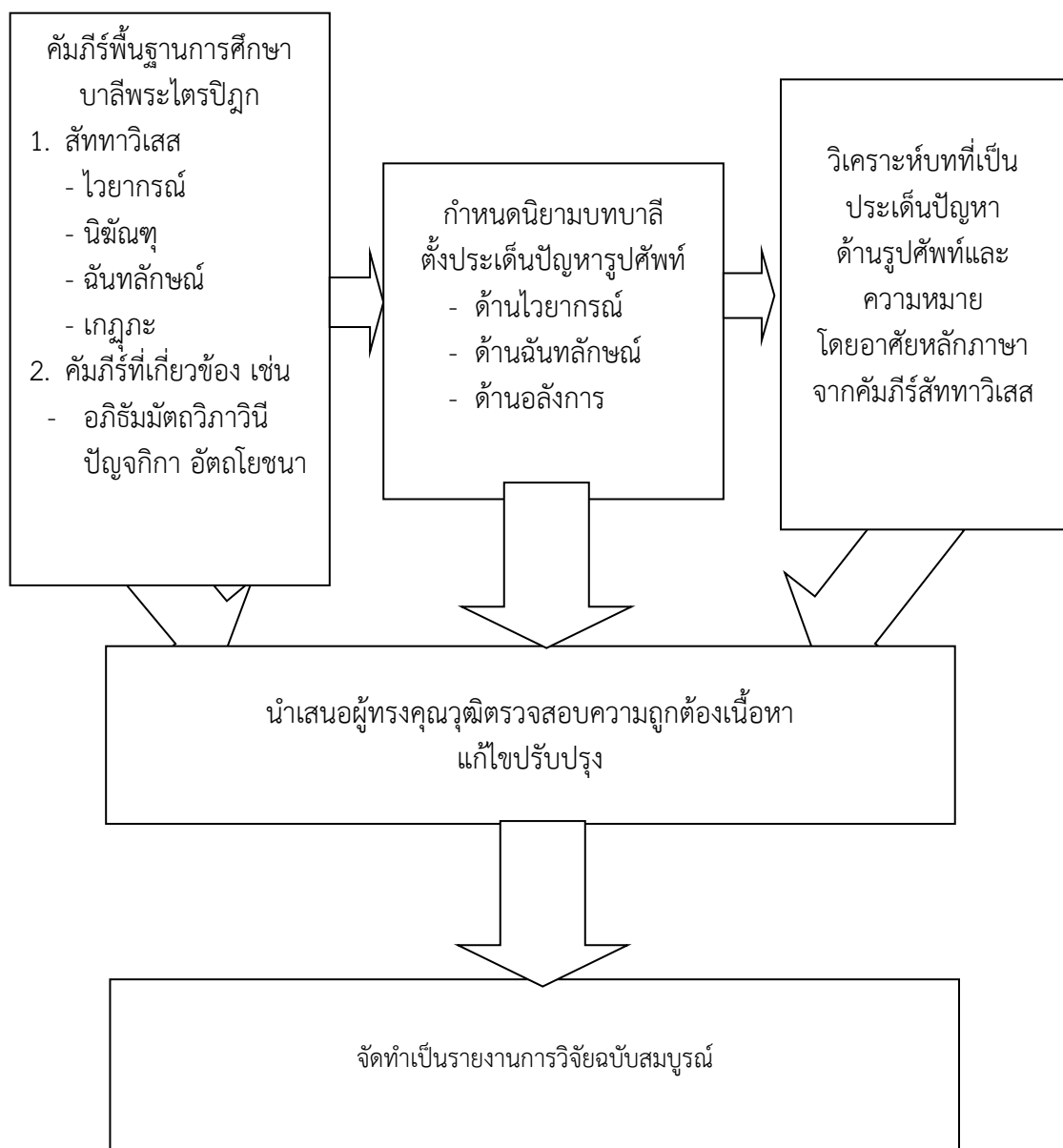
คัมภีร์อภิธานูปทีปิกา หมายถึง คัมภีร์พจนานุกรมศัพท์บาลี รจนาโดยพระโมคคัลลานะ พระเถระชาวลังกา

คัมภีร์วุตโตทัย หมายถึง คัมภีร์แสดงหลักการเขียนร้อยกรองทั้งในรูปแบบ วรรณคดี และมาตราพจติ รจนาโดยพระมหาสังฆรักขิตเถระ พระเถระชาวลังกา

กลุ่มคัมภีร์อสังการ หมายถึง คัมภีร์แสดงลักษณะการใช้ถ้อยคำให้ได้สรรพรส ทางวรรณคดีภาษาบาลี

คัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง หมายถึง คัมภีร์ที่แสดงความหมายทั้งโดยรูปศัพท์ และความหมาย เช่น คัมภีร์อภิมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา

1.6 กรอบแนวคิดการวิจัย

1.7 วิธีดำเนินการวิจัย

ผู้ศึกษาได้ทำการศึกษาประมวลองค์ความรู้เนื้อหาคัมภีร์พื้นฐานก่อนการศึกษาพระไตรปิฎก ใช้วิธีวิจัยเอกสาร (Document Research) เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยมีวิธีดำเนินการศึกษา ดังนี้

- 1) ศึกษารวบรวมประมวลความรู้คัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก ที่แสดงสาระสำคัญของหลักภาษาบาลี เช่น กัจจายนะ ปทรูปสัทธิ โมคคัลลานะ สัททนีติ อภิธานปัปทีปิกา และวุตโตทัย และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา เป็นต้น
- 2) คัดเลือกบทบาลีในหนังสือหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี สนามหลวง เป็นตัวอย่างประเด็นปัญหาการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมาย ตามลักษณะของ กรอบการวิเคราะห์ และทำการวิเคราะห์โดยอาศัยหลักคัมภีร์สัททวิเสส
- 3) นำเสนอผู้เชี่ยวชาญ ตรวจสอบความถูกต้องด้านเนื้อหา เรียบเรียง บรรยาย เจริญพรณนา

1.8 ข้อตกลงเบื้องต้นและข้อจำกัดในการวิจัย

1.8.1 ในการศึกษาไวยากรณ์ ใช้คัมภีร์สัททวิเสสกลุ่มไวยากรณ์กัจจายนะ และกลุ่ม คัมภีร์กัจจายนะเป็นหลักในการวินิจฉัย แล้วดำเนินการเทียบเคียงกับไวยากรณ์สาย โมคคัลลานะและสัททนีติ

1.8.2 ในการศึกษาด้านความหมาย ใช้คัมภีร์อภิธานปัปทีปิกาเป็นหลัก แล้วเทียบเคียง สืบค้นความหมายจากคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น อรรถกถา ฎีกา อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา เป็นต้น

1.8.3 ในการศึกษาฉันทลักษณ์ ใช้คัมภีร์วุตโตทัย เป็นคัมภีร์หลักในการศึกษาวิเคราะห์

1.8.4 ในการศึกษาอรรถาธิบาย ใช้คัมภีร์สุโฆธาลังการ เป็นคัมภีร์หลักในการศึกษาวิเคราะห์

คัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักในการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้ จำกัดเฉพาะคัมภีร์กัจจายนะ ปทรูปสัทธิ ใช้ฉบับที่จัดพิมพ์โดยวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง คัมภีร์วุตโตทัย สุโฆธาลังการ ใช้ฉบับพิมพ์ โดยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาสีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม คัมภีร์ อภิธัมมัตถวิภาวินี ใช้ฉบับพิมพ์โดยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

1.8.5 บทบาลีที่นำมากำหนดนิยามตั้งเป็นประเด็นปัญหาการวิเคราะห์ครั้งนี้ นำมา เฉพาะบทที่ปรากฏในหนังสือหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย และในหนังสือสวดมนต์พิธีของพุทธศาสนิกชนไทย เท่านั้น

1.9 ประโยชน์ที่จะได้จากการวิจัย

1.9.1 ทำให้ทราบประวัติความเป็นมาคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก

1.9.2 ทำให้ทราบประมวลความรู้หลักคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก

1.9.3 ทำให้ทราบหลักวิเคราะห์บทบาลีกรณีศึกษาตัวอย่างบทบาลีในคัมภีร์หลักสูตร
พระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง

นอกจากนั้น งานวิจัยเรื่องนี้ จะเกิดประโยชน์ต่อคณะสงฆ์และหน่วยงานภาครัฐและ
เอกชนที่รับผิดชอบเรื่องการจัดการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยด้านต่าง ๆ ดังนี้

1) เกิดความตระหนักถึงคุณค่าของการศึกษาคัมภีร์พื้นฐานก่อนการศึกษา
บาลีพระไตรปิฎก และมีความรับผิดชอบต่อการศึกษาพระพุทธวจนะ

2) สามารถนำผลวิจัยกำหนดเป็นนโยบายหลักสูตรและการจัดการศึกษาพระ
ปริยัติธรรมแผนกบาลี

บทที่ 2

คัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก

การจะมีความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทโดยถูกต้องและสมบูรณ์แบบที่สุตตันตปิฎก ขึ้นกับภูมิความรู้ความแตกฉานภาษาบาลีเป็นสำคัญ เพราะพระธรรมของสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ปัจจุบันเรียกว่า “พระไตรปิฎก” นั้น ล้วนอยู่ในรูปของภาษาบาลีทั้งสิ้น¹ การจะศึกษาเนื้อหาบทบาฬีได้เข้าใจอย่างถ่องแท้ ตรงตามพุทธประสงค์มากที่สุดจึงต้องศึกษาหลักภาษาในคัมภีร์ที่เป็นอุปการะต่อการศึกษาพระไตรปิฎก ที่เรียกว่า “คัมภีร์สหทวิเสส” ดังนั้นผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นในการศึกษาตามลำดับดังนี้

- 2.1 นิยามศัพท์และความหมายสหทวิเสส
- 2.2 คัมภีร์สหทวิเสส กลุ่มไวยากรณ์
- 2.3 คัมภีร์สหทวิเสส กลุ่มนิพนธ์
- 2.4 คัมภีร์สหทวิเสส กลุ่มฉันทลักษณ์
- 2.5 คัมภีร์สหทวิเสส กลุ่มกฎเกณฑ์
- 2.6 การศึกษาคัมภีร์สหทวิเสส

2.1 นิยามศัพท์และความหมายสหทวิเสส

คำว่า สหทวิเสส² ตามรูปศัพท์จัดเป็นศัพท์สมาจากคำสองคำ คือ สหทา กับ วิเสส คำว่า สหทา มาจากรูปศัพท์ในภาษาบาลีว่า สหท ซึ่งมักแปลว่า “เสียง” หรือ “ศัพท์” แต่ในที่นี้แปลว่า “ไวยากรณ์” ดังคำว่า สหทานุศาสน (คัมภีร์อธิบายไวยากรณ์) สหทสตุล (คัมภีร์ไวยากรณ์), สหทวิทู (ผู้รู้ไวยากรณ์), สหทนิติ (ระเบียบแห่งไวยากรณ์) แม้ในภาษาสันสกฤตก็ปรากฏรูปคำที่คล้ายคลึงกันว่า ศพท ในคำว่า ศพทานุศาสน (คัมภีร์อธิบายไวยากรณ์), ศพทศาสตร์ (คัมภีร์ไวยากรณ์) โดยเหตุที่ภาษาไทยมีลักษณะสำคัญประการหนึ่งคือ ไม่นิยมออก

¹ คำว่า “บาลี” หรือ “ปาฬิ” มาจาก ปา ธาตุ ในอรรถ รกฺขณ คือ รักษา, ระเบียบแนว ลง หิ ปัจจัย หมายถึง บันทึกรักษาคำสอนของพระพุทธองค์ไว้ ดุรายละเอียดยใน พระมหาสมปอง มุทิโต. อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์ปรีณัติ จักัด, 2547), หน้า 668.

² คำว่า สหทวิเสส ปรากฏพบหลักฐานการใช้คำนี้ในจดหมายเหตุพงศาวดารเรื่องการสังคายนาพระไตรปิฎก เมื่อพุทธศักราช 2331 ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ การทำสังคายนาในครั้งนั้นได้แบ่งออกเป็น 4 กอง คือ 1. กองพระวินัย 2. กองพระสูตร 3. กองพระปรมัตถ์ หรือ พระอภิธรรม 4. กองพระสหทวิเสส ดุรายละเอียดยใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง. ไวยากรณ์บาลี พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 24.

เสียงหนักในพยางค์สุดท้าย เมื่อนำคำบาลีมาใช้ เช่น วิถี กวี อคฺคิ มฺนิ จึงได้แผลงรูปและออกเสียงยาวเป็น วิถี กวี อคฺคิ และมฺนิ เป็นต้น ดังนั้น คำบาลีว่า สทฺท จึงมีรูปเป็น สัททา ส่วนคำว่า วิเสส ยังคงรูปเดิม (แปลว่า วิเศษ) ดังนั้น คำว่า สัททาวีเสส จึงแปลว่า “ไวยากรณ์พิเศษ” คือ ไวยากรณ์ที่เป็นอุปกรณ์สำคัญในการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก สัททาวีเสสและกลุ่มคัมภีร์อื่นเพื่อการศึกษาภาษาบาลีในพระไตรปิฎก สัททาวีเสส คือ กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีที่ว่าด้วยหลักภาษาในพระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์พื้นฐานแห่งความเข้าใจในภาษาบาลีตลอดจนการเรียนรู้และวินิจฉัยข้อธรรมข้อธรรมในพระไตรปิฎก ปัจจุบันในหอสมุดแห่งชาติมีบัญชีรายชื่อกลุ่มคัมภีร์สัททาวีเสส 153 คัมภีร์ ซึ่งรวมทั้งคัมภีร์ภาษาบาลีและสันสกฤตที่แต่งในลังกา พม่า และไทย สำหรับในประเทศไทยมีรายชื่อคัมภีร์สัททาวีเสสที่แต่งขึ้นเฉพาะในพม่าเป็นภาษาบาลีอย่างเดียวก่อน 134 คัมภีร์

สัททาวีเสส นอกจากจะหมายถึงกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นหลักแล้ว ยังหมายถึงคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วยหลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อรวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นอุปกรณ์ในการศึกษาพระไตรปิฎก จึงแบ่งได้เป็น 4 ประเภท คือ³

1. กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์หรือสัททาวีเสส คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา เช่น กัจจายนไวยากรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ สัททนิติปกรณ์ เป็นต้น
2. กลุ่มคัมภีร์นิพนธ์ คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์อภิธานปิปปิกา คัมภีร์เอกักรโกศ เป็นต้น
3. กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยระเบียบในการวางคำ ครุ ลหุ เป็นแบบต่างๆ เช่น คัมภีร์วุดโตทัย คัมภีร์ฉันทมัญญูชรี เป็นต้น
4. กลุ่มคัมภีร์เกฏฐะ คือ คัมภีร์ว่าด้วยการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการ เป็นต้น

2.2 คัมภีร์สัททาวีเสสกลุ่มไวยากรณ์

คัมภีร์สัททาวีเสสกลุ่มไวยากรณ์ เป็นคัมภีร์แสดงหลักภาษาเป็นสิ่งที่สำคัญที่ควรเรียนรู้ก่อนคัมภีร์อื่นทั้งหมด จัดเป็นตำราพื้นฐานของการศึกษาภาษาบาลี เพื่อให้ผู้ศึกษาสามารถเข้าใจหลักภาษาได้ถูกต้อง คัมภีร์สัททาวีเสสกลุ่มไวยากรณ์ที่ละเอียดบริบูรณ์ซึ่งแต่งขึ้นโดยบูรพาจารย์ในกาลก่อนมีองค์ประกอบสำคัญ 3 เรื่อง ได้แก่ สูตร คือ กฎหรือข้อบังคับให้ปฏิบัติตาม วุตติ คือ คำอธิบาย และ อุทาหรณ์ คือ ตัวอย่าง คัมภีร์ดังกล่าวที่แต่งมาแต่โบราณกาลได้สาบสูญไปแล้วมีหลายคัมภีร์ เช่น นิรุตติปิฎกของพระมหากัจจายนะผู้เป็นมหาสาวก,

³ พระคันธสาราภิกข. พระอภิธรรมเป็นพระพุทฺพพจน์และประวัติคัมภีร์สัททาวีเสส, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2547), หน้า 50 – 51.

จุฬนirutติของพระยวมก, โพธิสัตตไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระโพธิสัตว์) ซึ่งมีสูตรแรกว่า นรรวรจโนปการานิ จตตาลีสกุขรานิ (อักษรที่เกื้อกูลแก่พระดำรัสของพระชินเจ้า มี 40 ตัว) และสัพพคุณาการไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระสัพพคุณาการ) ซึ่งมีสูตรแรกว่า สิทธกมาทาทโย วณณกุขรา ติตาลีส (เสียง อ เป็นเสียงแรก 43 เสียง ชื่อว่า อักษร ตามลำดับแห่งการปรากฏ) คัมภีร์เหล่านี้มีอ้างอิงไว้ในสหพันธิปกรณ์⁴ ซึ่งประพันธ์โดยพระอัครวงศ์ พระเถระชาวพม่าในสมัย พุกามราวพุทธศตวรรษที่ 17 และพบในคัมภีร์พุทธิปสาทนิจซึ่งเป็นฎีกาของคัมภีร์ปสาทนยะ⁵ ที่ ประพันธ์โดยพระราหุละ พระเถระชาวสิงหลในสมัยพุทธศตวรรษที่ 20 คัมภีร์ไวยากรณ์ดังกล่าว สาบสูญไปตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 สันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะมีไวยากรณ์ฉบับอื่นที่ละเอียด บริบูรณ์กว่าจึงไม่นิยมใช้ศึกษาต่อมาจึงสาบสูญไปตามกาลเวลา อนึ่ง คัมภีร์สหทาทโยที่แต่งไว้ ดีเพียงพร้อมด้วยสูตร วุตติ และอุทาหรณ์เป็นเอกเทศปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน มีหลายคัมภีร์ จำแนกได้เป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มกัจจายนไวยากรณ์ กลุ่มโมคคัลลานไวยากรณ์ และสหพันธิ ปกรณ์

2.2.1. กลุ่มกัจจายนไวยากรณ์ คัมภีร์สหทาทโยเสสฉบับเก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีสืบทอด มาถึงปัจจุบัน คือ กัจจายนไวยากรณ์ โดยมีทัศนะเรื่องผู้แต่งคัมภีร์นี้ต่างกันเป็น 3 ทัศนะ คือ

ทัศนะที่ 1 เห็นว่า พระมหากัจจายนยะในสมัยพุทธกาลเป็นผู้รจนา

ทัศนะที่ 2 เห็นว่า พระมหากัจจายนยะได้รจนาสูตรไว้ แล้วต่อมาบุคคลอื่นได้ รจนาวุตติและอุทาหรณ์ เพื่ออธิบายคัมภีร์ให้ชัดเจนขึ้น

ทัศนะที่ 3 เห็นว่า พระกัจจายนยะในสมัยหลังพุทธกาลแต่งขึ้นในรัชสมัยของพระ เจ้าสกมันธาดุในราวพุทธศตวรรษที่ 6 หรือในระหว่างที่ราชวงศ์ของกษัตริย์พระองค์นั้นเรือง อำนาจตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6 เป็นต้นไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 9 บางมติกล่าวว่าแต่งในราวพุทธ ศตวรรษที่ 15-16 แต่ละทัศนะมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

ทัศนะที่หนึ่ง : พระมหากัจจายนยะรจนาขึ้นในครั้งพุทธกาล

ความเชื่อนี้ปรากฏครั้งแรกในอรรถาอาปทานที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ 10 และ มตินี้เป็นที่ยอมรับของคัมภีร์ไวยากรณ์ที่แต่งในช่วง 1,000 ปีที่ผ่านมา อันได้แก่คัมภีร์นยาสะ (มุขมัตตทีปนี) ที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ 15 ปทรูปสิทธิฎีกาที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ 16 นยาสะปทีปิกาซึ่งเป็นฎีกาเก่าของคัมภีร์นยาสะที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจันสวา (พ.ศ. 1778-

⁴ เอรุ สนเตปิ ยสมา นิรุตติปิฎกั นาม ปณินนปฐมิสมิเทเน มหาชีณาสเวเน มหากัจจายเนเน กตุนติ โลเก ปลิทธิ. ตสฺมา อิหิ จานิ ปุนปฺปุนิ อุปฺปริกฺขิตพฺพ. ดูรายละเอียดใน นิติ. ปท. หน้า 276, อัย ยมกมหาเถเรเน กตาย จุฬนirutติยา อาคโต นโย. ดูรายละเอียดใน นิติ. ปท. หน้า 226

⁵ ภทนต์โพธิสตรมมหาเถโร “นรรวรจโนปการานิ จตตาลีสกุขรานิ”ติ อาท. อาจริยกัจจายนมหาเถโร ปน “อักษราปาทโย เอกจตตาลีสน”ติ อาท. สพพคุณาการมหาเถโร “สิทธกมาทาทโย วณณกุขรา ติตาลีสา”ติ อาท. ดู รายละเอียดใน พุทธิปสาทนิจ. คำอธิบายสูตร 1 หน้า 38

1794) สัทพินิติปกรณ์ที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจันทรสุทนต์ และนิรุตติสารมัญญาสาซึ่งเป็นฎีกาใหม่ของคัมภีร์นยาสะที่แต่งในพุทธศักราช 2193 ดังมีข้อความกล่าวว่า“พระมหากัจจายนะได้กล่าวปกรณ์ทั้งสาม คือ คัมภีร์กัจจายนะ คัมภีร์มหานิรุตติ และคัมภีร์เนตติ ในท่ามกลางสงฆ์โดยเนื่องด้วยความปรารถนาของตน”⁶

“ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระกัจจายนะผู้มีปัญญาอันพระมุนียกย่องแล้ว จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของพระกัจจายนะนั้น”⁷ “ชื่อว่าผู้ประพันธ์ คือท่านพระมหากัจจายนะที่พระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะว่า ภิคุชทั้งหลาย พระมหากัจจายนะนี้เป็นผู้เลิศกว่าภิคุชทั้งหลายผู้เป็นสาวกของเราซึ่งจำแนกอรุณที่เรากล่าวไว้โดยสังเขปให้พิสดาร”⁸

“บทว่า กัจจายนญจ คือ พระกัจจายนเถระผู้เป็นมหาสาวกและเป็นอาจารย์ผู้รอบรู้กฎไวยากรณ์ อันพระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเลิศกว่าสาวกผู้อธิบายข้อความของพระพุทธดำรัสย่อให้พิสดาร”⁹ “ถ้าหากว่า การหักท้วงคัมภีร์ที่ปราศจากโทษ เพราะแต่งโดยพระมหาสาวกผู้แตกฉานปฏิสัมภิทาและปราศจากโทษคืออาสวะ ทั้งเป็นผู้ฉลาดในบัญญัติทางโลก และเพราะอาจารย์ทั้งหมดยินยอมรับ ย่อมไม่สมควร มิใช่หรือ”¹⁰

“ลำดับวิภัตติอาชยาตมี ติ เป็นต้น พระกัจจายนะผู้มีปรีชาดีฉลาดในบัญญัติต่างๆ กล่าวไว้เพื่อศาสนาของพระชินเจ้า ข้าพเจ้าได้กล่าวลำดับของบทกิริยาโดยเนื่องด้วย ภู ธาตุ โดยกระทำให้คล้อยตามลำดับวิภัตติอาชยาตนั้น”¹¹

⁶ อุตตโน ปุพฺพปตฺถนาเวสน กัจจายนปฺปกรณ์ มหานิรุตติปฺปกรณ์ เนตติปฺกรณ์นติ ปกรณ์ตฺตยํ สัมมชฺเฌ พยาภาสิ. (อป. อ. 2/264)

⁷ กัจจายนญจ มุนีวณฺณิตฺตพฺพธิมสฺส กัจจายนสฺส มุขมตฺตมํ กิริสฺสํ
ปารมฺปรภาตฺวิญญณฺนิจฺฉยญฺญ ลทฺโธปเทสวลงฺคพ กตฺถสฺส เตน.
(นยาส./1)

⁸ กตฺตา นาม “เอตฺตคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ สํชิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรณ อตฺถํ วิภินฺตานํ ยทิํ มหากัจจายน” ติ ภควตา เอตฺตคฺเค จปิโต อายสฺมา มหากัจจายน (นยาส./6)

⁹ กัจจายนญจาติ ภควตา สํชิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรณ อตฺถํ วิภินฺตานํ สาวกานํ เอตฺตคฺเค ปิตํ มหาสาวกํ นิรุตติลฺกขณาจริยญฺตํ มหากัจจายนตฺเถรญจ. (รูป. ฎี./3)

¹⁰ นนุ ปภินฺนปฏิสฺสมภินเนน วิตฺตาสวโทเสน โลกป. ตติโกวิทเนน มหาสาวเกน กตฺตตา สพฺพจาริยานุมตฺตตฺตา จ โทสาปคตฺถสฺส สตถสฺส นาลํ โจทฺนาติ. (นยาสปฺปทีปิกา./49)

¹¹ ไวหารเภทกฺุสเสน สุพฺพุธินา โย กัจจายนเนน กถิโต ชินสาสนตฺถํ
ตฺยาทิกกโม ตทฺนุคํ กิริยาปทานํ กตฺวา กโม ภาวติธาดฺวเสน วุตฺโต.
(นิตติ. ปท./53)

“ข้าพเจ้าขอนมัสการพระกัจจายนะผู้มีปรีชาที่พระมุนีทรงชมเชย ผู้เป็นพระเถระที่ประเสริฐแตกฉานปฏิสัมภิทาญาณ ผู้ข้ามพ้นสารแห่งสงสาร มีศีลหมดจดดี มีฉวีวรรณดั่งทองคำงามดุจ”¹²

คัมภีร์สุดตนิเทศที่พระเถระชาวพม่าซื้อพระสัทธรรมโชติปาละแต่งไว้ในพุทธศักราช 1990 ได้เล่าเหตุการณ์ที่ทำให้พระมหากัจจายนะรณากัจจายนไวยากรณ์ว่า “ในพากย์นั้นสูตรว่า อตโธ อกฺขรสฺสยฺยาโต นี่เป็นประโยคแรกที่เป็นมุขปาฐะของพระผู้มีพระภาค มิใช่ประโยคที่พระกัจจายนะกล่าวไว้ ความโดยพิสดารว่า ภิกษุขรัวตารูปหนึ่งเรียนเอากรรมฐานในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วนั่งที่ควงไม้สาละเจริญกรรมฐานที่พิจารณารู้ความเกิดดับ เธอเห็นนกระยางที่เปียกไปในน้ำแล้วเจริญกรรมฐานว่า อุทกํ พกํ (น้ำ นกระยาง) พระผู้มีพระภาคทรงทราบความผิดพลาดนั้นแล้วรับสั่งให้เรียกพระขรัวตารามาแล้วตรัสประโยคว่า อตโธ อกฺขรสฺสยฺยาโต (เนื้อความย่อหมายความว่าด้วยอักษร) เมื่อพระกัจจายนเถระได้ทราบความประสงค์ของพระผู้มีพระภาคแล้วจึงแต่งปกรณ์นี้โดยตั้งสูตรไว้ในเบื้องต้นแล้วว่า อตโธ อกฺขรสฺสยฺยาโต อาจารย์บางท่านกล่าวอีกมติหนึ่งว่าเป็นสูตรพระกัจจายนะแต่ง”¹³

แนวความเชื่อดังกล่าวยังปรากฏในคัมภีร์กัจจายนวินัยนาที่พระเถระชาวพม่าซื้อพระมหาวิชิตาวีแต่งไว้ในพุทธศักราช 2169 แต่มีข้อความแตกต่างกันเล็กน้อย ดังนี้

“ถามว่า : ใครกล่าวสูตรนี้ไว้ ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ถามว่า : ตรัสไว้ในกาลไหน ตอบว่า : พราหมณ์สองคนมีชื่อว่า ยมะ และอุปปละ เรียนเอากรรมฐานที่ว่าด้วยการเกิดขึ้นและดับไป เมื่อเจริญกรรมฐานอยู่ใกล้ฝั่งน้ำ พราหมณ์คนหนึ่งเห็นนกระยางที่เปียกจับปลาในน้ำ จึงสาธยายผิดว่า อุทกพโก (นกระยางในน้ำ) พราหมณ์อีกคนหนึ่งเห็นผ้าอยู่ในหม้อแล้วสาธยายผิดว่า ฆฎฺฐโปฏฺฐ (ผ้าในหม้อ) ในขณะนั้นพระผู้มีพระภาคทรงแผ่โอภาสแล้วตั้งประโยคว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เนื้อความย่อหมายความว่าด้วยอักษร” กรรมฐานของพราหมณ์ทั้งสองคนนั้นก็ตั้งมั่น ดังนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่าพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ พระมหากัจจายนะรู้ความนั้นแล้วทูลวิงวอนพระผู้มีพระภาค แล้วไปสู่ป่าหิมพานต์ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก วางศีรษะไว้ทางทิศใต้เหนือแผ่นหินมีสีเหมือนนพดล ได้รณากัจจายนไวยากรณ์ที่มีสูตรต้นว่า อตโธ อกฺขรสฺสยฺยาโต (เนื้อความย่อหมายความว่าด้วยอักษร) ดังนั้น [ในปทฐปฐิทธิปกรณ์]จึงกล่าวว่าสูตร

12

กัจจายนนจ มุนิวนณิตพุทธิมนต์
สัสสารสาครตร สุวิสุทธศีล

นตวา ปภินนปฏิสมภิตเถรณคค
กลยณทสสนสฺวณณสมานวณณ.
(นิรุตติสารมณฺชสา. หน้า 1)

13

ตตถ อตโธ อกฺขรสฺสยฺยาโตติ อิทํ ภควโต มุขปาฐญฺติ ปุพฺพวากยํ. น กัจจายนน วุตตวากยํ. ตถา หิ เอโก วุฑฺฒปพฺพชิตํ ภิกฺขุ ภควโต สนฺติเก กมฺมญฺจานํ คเหตฺวา อนินฺตตตติเร สารุกฺขมุเล นิสินฺโน อุทฺทวยกมฺมญฺจานํ กโรติ. โส อุทฺเท จรณตํ พกํ ทิสฺวา อุทกํ พกนฺติ กมฺมญฺจานํ กโรติ. ภควา ตํ วิตถวาทํ ทิสฺวา วุฑฺฒปพฺพชิตํ ปกโกสาเปตฺวา อตโธ อกฺขรสฺสยฺยาโตติ วากฺยมาห. กัจจายนนตเถเรนปิ ภควโต อธิปายํ ชานิตฺวา อตโธ อกฺขรสฺสยฺยาโตติ วากฺยํ ปุพฺเพ เปตฺวา อิทํ ปกรณํ กตฺตติ. กัจจายนน กตฺตตตตตติปิ วทนฺติ. (สุดตนิเทศ./ 4)

นี้เป็นประโยคต้น ทั้งกล่าวว่าปรีชาสูตร (สูตรแสดงกฎทั่วไป) บ้าง เพราะเป็นสูตรที่พระเถระกล่าวไว้ สมจริงดังสาธกกล่าวไว้ในคัมภีร์มุขมัตตสาระ]¹⁴

“อาจารย์ท่านอื่นกล่าวสูตรนี้เป็นประโยคเริ่มแรก แต่มติของข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นปรีชาสูตร โดยคล้อยตามชื่อสูตร” อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกว่า “พระผู้มีพระภาคประทับนั่งที่ควงไม้สาละใกล้สระอโนดาต ตรัสไว้โดยปรารภภิกษุชรัวตารูปหนึ่ง” ทั้งหมดนี้เป็นเหตุเกิดแห่งเรื่องราวของสูตรนี้”

อย่างไรก็ตาม เรื่องดังกล่าวนี้เป็นเพียงตำนานที่เล่าต่อๆ กันมา ไม่พบในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 20 พระญาณกิตติได้นำกัจจายนไวยากรณ์มาจัดลำดับใหม่ โดยเพิ่มคำอธิบายจากปทฺฐปสฺสตีปฏิกถาและคัมภีร์อื่นๆ และให้ชื่อว่า “คัมภีร์มูลกัจจายน” ท่านผู้แต่งรับทัศนะและตำนานความเป็นมาของคัมภีร์ตามแนวนี้นี้ด้วย เช่น ในงานเขียนเรื่อง “มูลกัจจายนปกรณูปัตติกถา ว่าด้วยเรื่องเดิมที่จะเกิดคัมภีร์มูลโดยความย่อ” ซึ่งนายวงษ์ (เปรียญ) ได้เรียบเรียงขึ้นเมื่อรัตนโกสินทร์ศก 124 (พ.ศ. 2449) โดยพรรณนาเรื่องราวตามคัมภีร์กัจจายนวันฉรนา ซึ่งแสดงแนวคิดในเรื่องผู้แต่งและประวัติความเป็นมาของกัจจายนไวยากรณ์ตามทัศนะที่ 1 อย่างชัดเจน¹⁵

ในคัมภีร์คันถวงศ์ ผลงานของพระนันทปัญญะ พระเถระชาวพม่าราวพุทธศตวรรษที่ 22 ได้กล่าวว่า พระมหากัจจายนะ เป็นชาวชมพูทวีป (อินเดีย) เคยเป็นปุโรหิตของพระเจ้าจันทรปัชโชต ผู้ครองนครอุชเชนีในแคว้นอวันตี ต่อมาเห็นโทษแห่งกาม จึงละบ้านเรือนออกบวช ในพระศาสนาของพระศาสดา ท่านได้รจนาคัมภีร์ไว้ 6 เรื่องคือ คัมภีร์กัจจายนคันถะ (กัจจายนไวยากรณ์) คัมภีร์มหานิรุตติคันถะ คัมภีร์จูฬนิรุตติคันถะ คัมภีร์เนตติคันถะ คัมภีร์เปฏโปกเทศคันถะ และคัมภีร์วันฉรณินิคันถะ¹⁶

¹⁴ อิทิ สุตตํ เกน วุตตํ. ภควตา วุตตํ. กทา วุตตนติ. ยมอุปลนามกา เทว พราหมณา ขยายกมมฏจानํ คเหตุวา คจจนตนา นทิตเร ขยายนติ กมมฏจानเณ กยริมาเน เอโก อุทเก มจณํ คณหิตุ จรณตํ พกํ ทิสวา อุทกพโกติ วิรชมติ. เอโก ฆณฺเฏ ปญฺํ ทิสวา ฆณฺเฏปโกติ วิรชมติ. ตทา ภควา โอภาสํ มุลจิตวา อตโธ ภิกขเว อกขรสนญาโตติ วากยํ ธเปติ. เตสญจ กมมฏจानํ ติจฺจติ. ตสฺมา ภควตา วุตตนติ วุจจติ. ตํ ธตฺวา มหากจฺจายโน ภควนตํ ยาจิตฺวา หิมวณตํ คณตฺวา มโนสึลาตเล ทกฺขิณทิสากา คํ สึสํ กตฺวา ปุรตถิมทิสากิมฺโข หุตฺวา อตโธ อกขรสนญาโตติยาทิกํ กจฺจายนปกรณํ รจิตํ. ตสฺมา ปุพฺพวากฺยนติ วุตตํ. เถเรน ธปิตตตฺตา ปรีภาสาติปิ วุตตํ. วุตตลจ ปุพฺพวากฺยนติทํ สุตตํ วทฺนตฺวาจริยา'ปเร สุตตนามานุรูปเณ ปรีภาสาติ โน มตฺติติ. อนตตตติเร สาสรุกฺขมุเล นิสินโน เอกํ วุฑฺฒปพฺพชิตํ สนฺธาย วุตตนติปิ วทฺนติ. อยมิสมสฺส อตฺตูปตฺติ. (กจฺจายนวันฉรนา./ 8)

¹⁵ ดูรายละเอียดใน วงษ์เปรียญ, “มูลกัจจายนปกรณูปัตติกถา ว่าด้วยเรื่องเดิมที่จะเกิดคัมภีร์มูลโดยย่อ” (รัตนโกสินทร์ศก 124). เอกสารต้นฉบับลายมือเขียน เก็บรักษาไว้ในห้องสมุดในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี พระราชวังสวันจิตร์ลดดา กรุงเทพฯ

¹⁶ กตเม คณธา กจฺจายเนน กตฺวา. กจฺจายนคณโธ มหานิรุตติคณโธ จูฬนิรุตติคณโธ เนตติคณโธ เปฏโปกเทศคณโธ วันฉรณินิคันถิ อิมเณ คณธา มหากจฺจายเนน กตฺวา. (จุฬคนถวิส. ข้อ 25)

ในอปทานอรรถกถา ได้กล่าวถึงพระมหากัจจายนเถระว่า เดิมท่านเป็นบุตรพราหมณ์กัจจายนโคตร หรือกัจจายนโคตร ในกรุงอุชเชนี เมื่อโตขึ้นได้รับราชการในตำแหน่งปุโรหิตของพระเจ้าจันทปัชโชติแทนบิดาที่เสียชีวิต เมื่อพระเจ้าจันทปัชโชติได้ทรงทราบข่าวเกี่ยวกับการเผยแผ่พระธรรมของพระพุทธเจ้าในแถบเมืองสาวัตถีและอื่นๆ ทรงปรารถนาที่จะได้ฟังธรรมบ้าง จึงมีรับสั่งให้กัจจายนะเดินทางไปนิมนต์พระพุทธเจ้ามาอุชเชนี กัจจายนะเมื่อเดินทางไปถึงได้ฟังธรรม ก็เกิดความเลื่อมใสตัดสินใจออกบวช และอยู่ปฏิบัติธรรมจนบรรลุอรหัตตผล ท่านได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าในด้านการอธิบายขยายความ เมื่อถึงเวลาอันสมควร พระกัจจายนะได้กราบทูลนิมนต์พระพุทธเจ้าไปอุชเชนี แต่พระพุทธเจ้ากลับส่งพระกัจจายนะไปแทนด้วยเห็นว่าเป็นผู้มีความเหมาะสมทุกประการ ทั้งในด้านภวธรรม การสอนธรรม และการเป็นชาวอุชเชนีเอง พระกัจจายนะจึงเดินทางกลับบ้านเมืองเดิม ท่านได้สามารถทำให้วันติกกลายเป็นศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่งในอินเดีย¹⁷

ทัศนะว่ากัจจายนไวยากรณ์เป็นผลงานของพระมหากัจจายนะนี้ เป็นความเห็นของโบราณจารย์ฝ่ายเถรวาทตั้งแต่สมัยแต่งคัมภีร์อรรถกถาในพุทธศตวรรษที่ 10 แล้วได้รับการยอมรับต่อมาดังปรากฏหลักฐานที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ในประเทศไทยยังคงสืบทอดความเห็นนี้อยู่มาจนถึงปัจจุบัน ดังปรากฏเรื่องผู้แต่งกัจจายนไวยากรณ์ในหนังสือ แบบเรียนวรรณคดีประเภทคัมภีร์ไวยากรณ์¹⁸ ของพระเทพเมธาจารย์ (เจ้า จิตปัญโญ) และใน ประวัตินวนคดีบาลี¹⁹ ของ ร.อ.ฉลาด บุญลอย เป็นต้น

มีพระเถระชาวพม่าบางท่านสันนิษฐานว่า การที่โบราณจารย์อ้างว่าผู้แต่งกัจจายนะคือพระมหาสาวกนั้น คงจะเป็นกุศโลบายให้อนุชนรุ่นหลังเกิดศรัทธาเลื่อมใสในคัมภีร์นี้ แล้วหมั่นศึกษาเล่าเรียนด้วยความพากเพียรไม่ย่อท้อ²⁰

ทัศนะที่สอง : พระมหากัจจายนะรจนาสูตรในครั้งพุทธกาลและมีการรจนาวุตติและอุทาหรณ์เพิ่มในภายหลัง

ทัศนะนี้พบในคัมภีร์กัจจายนภทฎีกาใหม่ ซึ่งแต่งโดยพระอุตตมสิกขะ พระเถระชาวพม่าในพุทธศักราช 2213 มีข้อความกล่าวว่า “พระกัจจายนะแต่งสูตร พระสังฆนันทิแต่งวุตติ พระพรหมทัตแต่งอุทาหรณ์ คัมภีร์นยาสะ แต่งโดยพระวิมลพุทธิ”²¹

¹⁷ พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย อปทาน เล่ม 8 ภาคที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2525), หน้า 135-137. (มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปีแห่งพระราชจักรีวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525).

¹⁸ พระเทพเมธาจารย์ (เจ้า จิตปัญโญ), แบบเรียนวรรณคดีบาลีประเภทคัมภีร์ไวยากรณ์ (ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2504), หน้า 7.

¹⁹ ร.อ.ฉลาด บุญลอย, ประวัตินวนคดีบาลี (ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2504), หน้า 97.

²⁰ พระอัครคัมมะ, โมคคัลลานนิสสัย (มณฑลเย: โรงพิมพ์มยสะ, พ.ศ. 2514) คำนำ หน้า ๗-๘.

ท่านผู้แต่งเสนอว่า สารของกัจจายนไวยากรณ์นั้นในแต่ละสูตรมีเนื้อหาจำแนกเป็น 3 ส่วน ตัวสูตรเป็นผลงานของพระมหากัจจายนะ วุตติเป็นผลงานของพระสังฆนันทิ ส่วนอุทาหรณ์เป็นผลงานของพระพรหมทัต และยังมีคัมภีร์อธิบายกัจจายนไวยากรณ์ที่ชื่อว่า นยาสะ เป็นผลงานของพระวิมลพุทธิ²² นอกจากนี้ ท่านผู้แต่งได้พยายามปรับแนวคิดให้สอดคล้องกับทัศนะแรก โดยกล่าวว่าพระสังฆนันทิผู้รจนาวุตตินั้นอาจจะเป็นชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งของพระมหากัจจายนะ

ข้อเสนอในกัจจายนเภทฎีกาข้างต้นมีความหมายว่า สารไวยากรณ์บาลีตามที่ปรากฏในรูปกัจจายนไวยากรณ์นั้น เริ่มต้นจากหลักหรือตัวสูตรที่พระมหากัจจายนะริเริ่มไว้แต่สมัยพุทธกาลแล้วได้มีพัฒนาการเพิ่มคำอธิบายวุตติและอุทาหรณ์เข้าไป ดังนั้น ชื่อกัจจายนไวยากรณ์จึงมิได้มีความหมายถึงไวยากรณ์ของพระมหากัจจายนเถระ แต่มีความหมายถึงไวยากรณ์สายกัจจายน ไวยากรณ์บาลีสายนี้เริ่มขึ้นที่แคว้นอวันตี

ในหนังสือ ไวยากรณ์บาลี ของ รศ.ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง สันนิษฐานว่า ผลงานที่กล่าวในคัมภีร์คันทรวงศ์ว่าเป็นของพระมหากัจจายนเถระ ได้แก่ คัมภีร์กัจจายนคันทระ มหานิรุตติคันทระ จุฬนิรุตติคันทระ เนตติคันทระ เปฏโกปเทศคันทระ และวัณณนิตติคันทระนั้น ล้วนเป็นผลงานที่พัฒนาสร้างขึ้นในสำนักศึกษาสายกัจจายนแห่งอวันตี มิใช่ผลงานของพระมหากัจจายนเถระโดยตรง²³ โดยนำเสนอตามความเห็นของ The Pali Literature of Ceylon²⁴ และ Dictionary of Pali Proper Names²⁵ ของ G.P. Malalasekera อย่างไรก็ตาม หนังสือทั้งสองเล่มนี้กล่าวถึงทัศนะที่สองโดยอ้างว่ามาจากคัมภีร์กัจจายนเภทของพระมหายสะ ชาวพม่า และกล่าวว่ารจนาราวพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ข้อความนี้พบในฎีกาใหม่ของกัจจายนเภทไม่ปรากฏในกัจจายนเภทที่แต่งโดยพระมหายสะผู้เป็นครูของพระโชตยันทะผู้เป็นพระราชครูของพระเจ้าราชาธิราช (พ.ศ. 1892-1964)²⁶

ในหนังสือธาตุปิปปิกา หรือพจนานุกรมบาลี-ไทย แผนกธาตุ ของหลวงเทพ-ดรณานุศิษฐ์ ได้เสนอเรื่องแต่งกัจจายนไวยากรณ์ ซึ่งสะท้อนแนวคิดตามแบบทัศนะที่ 2 นี้ แต่กล่าวเฉพาะตัวสูตรว่า “ตำราไวยากรณ์ของบาลีที่มีชื่อสำคัญๆ ก็คือ กัจจายนะ โมคคัลลานะ สัททนีติ...ในไวยากรณ์ทั้ง 3 นั้น กัจจายนะมีอายุเก่าแก่กว่าใครหมด และเป็นครูไวยากรณ์อื่น

²¹ กัจจายน กโต โยโค วุตติ จ สงฆนันทิโน ปโยโค พรหมตตเตน นยาโส วิมลพุทธินา. (กัจจายนเภท. นวฎีกา. หน้า 129)

²² บางท่านเห็นว่าคำนี้อาจจะผิดพลาดมาจากชื่อวชิรพุทธิ เพราะถือว่าผู้แต่งวชิรพุทธิฎีกาและนยาสะเป็นคนเดียวกัน หรืออาจจะเป็นอีกชื่อหนึ่งของพระวชิรพุทธิก็ได้

²³ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ไวยากรณ์บาลี. อ้างแล้ว, หน้า 7.

²⁴ G.P. Malalasekera, *The Pali Literature of Ceylon*, p. 180

²⁵ G.P. Malalasekera, *Dictionary of Pali Proper Names, Vol I* (London: The Pali Text Society, 2513). p. 497.

²⁶ สัททาแงฎีกาปาฐ, (อย่างกุง: โรงพิมพ์สุธรรมวดี, 2472), คำนำ หน้า ช.

ทั้งสิ้น เฉพาะตัวสูตรของกัจจายนะ ฎีกากล่าวว่า ท่านผู้แต่งคือ พระมหากัจจายนเถระ ซึ่งพระพุทธร่องค์ทรงยกย่องในเอตทัคคสถานว่าเลิศกว่าใครๆ ในเรื่องกระจายคำสั่งเขปให้พิสดารกว้างขวางกระจ่างแจ้ง เป็นพระอรหันต์นับเข้าในอสีติมหาสาวก ซึ่งท่านมีชีพอยู่ทันพร้อมกับพระพุทธร่องค์’’²⁷

ทัศนะที่กล่าวว่ากัจจายนไวยากรณ์เป็นผลงานของบุคคล 3 ท่านนี้ ปราชญ์ชาวพม่าบางท่านยอมรับ แต่ไม่เชื่อว่าพระมหากัจจายนะเป็นผู้แต่งสูตร เพียงเชื่อว่าท่านผู้แต่งเป็นพระกัจจายนะรุ่นหลังแต่งสูตรไว้ก่อน ต่อมาจึงมีผู้รู้แต่งวุตติและอุทาหรณ์เพื่ออธิบายสูตรให้กระจ่าง เหมือนกับปาณินิซึ่งแต่งสูตรของคัมภีร์ปาณินิไว้ก่อน ต่อมาวารตีกะจึงแต่งวุตติและอุทาหรณ์เพื่ออธิบายสูตร ข้อสันนิษฐานนี้ปรากฏในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะที่แปลและอธิบายกัจจายนไวยากรณ์เป็นภาษาพม่าในพุทธศักราช 2447 ท่านผู้แต่งเห็นว่ากัจจายนสูตรมีข้อบกพร่องหลายประการ จึงไม่ควรเป็นผลงานของพระอรหันต์ผู้บรรลุปฏิสัมภิทาญาณ ทั้งวุตติในบางสูตรก็อธิบายความไม่สอดคล้องกับสูตร และอุทาหรณ์ในบางสูตรก็ไม่ตรงตามสูตรและวุตติ เช่น

1. สูตรบางสูตรกล่าวซ้ำหรือชวนสับสน

1.1 สูตร 643 ว่า ภยาทีหิ มติ พุริ ปุชาทีหิ จ กุโต (ลง กต ปัจจัยท้าย ภี ธาตุเป็นต้น และท้าย มน ธาตุ, พุริ ธาตุ และ ปุช ธาตุเป็นต้น) ไม่ควรกล่าวไว้อีก เพราะอาจลง ต ปัจจัยได้ด้วยสูตร 556 ว่า ภาวกมเมสุ ต (ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ)²⁸

1.2 สูตร 653 ว่า ภาววาจิมาหิ จตุตถิ (ลงจตุตถิวิภัตติในศัพท์ที่แสดงภาวะในอนาคตกาล) ไม่ควรกล่าวไว้อีก เพราะอาจลงจตุตถิวิภัตติได้ด้วยสูตร 277 ว่า สิลาฆา เปฯ สตตมยตฺเตสุ จ (การกในที่ประกอบกับ สิลาฆา ธาตุ...และในอรรถของสัตตม วิภัตติ และในการประกอบกับศัพท์อื่นๆ ชื่อว่า สัมปทานการก)²⁹

1.3 สูตร 663 ว่า กทยาทีหิ โก (ลง ก ปัจจัยท้าย กติ ธาตุเป็นต้น) ไม่ควรกล่าวไว้อีก เพราะอาจลง อ ปัจจัยแทน ก ปัจจัยด้วยสูตร 527 ว่า สพพโต ญวตฺวาวิ วา (ลง ญว ตฺ อวา วิ และ อ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งหมด)³⁰

1.4 สูตร 664 ว่า ขาทามคมานัน ขนธนธคนธา (แปลง ขาท ธาตุเป็น ขนธ, อม ธาตุเป็น อนธ และ คม ธาตุเป็น คนธ) เพราะรูปว่า ขนธ, อนธ และ คนธ อาจสำเร็จได้ด้วย ขนธ ธาตุ, อนธ ธาตุ และ คนธ ธาตุ³¹

²⁷ หลวงเทพรัตนานุกิษฐ์ (ทวี ธรรมธัช), ธาตุปทีปิกา หรือพจนานุกรม บาลี-ไทย แผนกธาตุ (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2486), หน้า 7.

²⁸ กจ. 403

²⁹ กจ. 408

³⁰ กจ. 413

2. วุติในบางสูตรอธิบายความไม่สอดคล้องกับสูตร เช่น

2.1 สูตร 154 ว่า สมาเส จ วิภาสา สูตรนี้แปลตามวุติว่า “แปลงสระที่สุดของ ปุม ศัพท์เป็น อ ได้บ้างในเมื่อกระทำสมาสแล้ว” มีอุทาหรณ์ตามวุติว่า อติธิปุมนปฺสกาณิ กล่าวคือ ให้แปลงสระ อ ของ ปุม ศัพท์เป็น อ แล้วแปลงนิคหิตเป็นพยัญชนะที่สุทวารรค จึงสำเร็จรูปเป็น อติธิปุมนปฺสกาณิ แต่คัมภีร์กัจจายนสุดัตถะกล่าวว่าควรแปลสูตรนี้ว่า “แปลงสระที่สุดของ ปุม ศัพท์พร้อมทั้งวิภัตติเป็น อ ได้บ้างในเพราะวิภัตติอาลปะนะเอกพจน์ ในเมื่อกระทำสมาสแล้ว” และได้แสดงอุทาหรณ์ว่า เห อติธิปุม, อติธิปุม, อติธิปุม (ณะ สตรีและบุรุษ) ความเห็นนี้เกิดจากสูตรหน้าของสูตรนี้ คือสูตร 153 ว่า อมาลปะนกวจเน (แปลงสระที่สุดของ ปุม ศัพท์พร้อมทั้งวิภัตติเป็น อ ได้บ้างในเพราะวิภัตติอาลปะนะเอกพจน์) ควรมีความหมายเชื่อมโยงกับสูตรนี้โดยมีบางบทจากสูตรต้นตามมาสสูตรหลังได้ตามธรรมเนียมของสูตร³²

2.2 สูตร 178 ในกัจจายนไวยากรณ์ว่า สพฺพโต โภ (ลง ก อาคมท้ายสรรพนามทั้งหมด) ก็แต่งตามสูตรในคัมภีร์กาคันตระ (ปริจเฉทที่ 2 สูตร 141) ที่แสดงการลง อกฺ ปัจจย และ ก ปัจจย ดังนั้น สูตรดังกล่าวจึงควรแปลว่า “ลง ก ปัจจยท้ายสรรพนามทั้งหมด” แต่ท่านผู้แต่งวุติกล่าวว่าให้ลง ก อาคม ซึ่งไม่ตรงกับข้อความในคัมภีร์กาคันตระ

3. อุทาหรณ์ในบางสูตรก็ไม่ตรงตามสูตรและวุติ เช่น

3.1 สูตร 167 ว่า พหุพพิหิมฺหิ จ (วิธีอันเป็นไปในสรรพนามย่อมไม่มีในพหุพพิหิสมาส) มีอุทาหรณ์ในกัจจายนไวยากรณ์ว่า ปิยฺพุพฺพาย, ปิยฺพุพฺพานํ, ปิยฺพุพฺเพ, ปิยฺพุพฺพสฺส แต่คัมภีร์กัจจายนสุดัตถะเห็นว่าควรมีอุทาหรณ์เป็น ปิยฺพุพฺพา, ปิยฺพุพฺพาย, ปิยฺพุพฺพา, ปิยฺพุพฺเพ, ปิยฺพุพฺพานํ, ปิยฺพุพฺพาย จึงจะเหมาะสม³³

ด้วยเหตุนี้ ท่านผู้แต่งคัมภีร์กัจจายนสุดัตถะจึงอธิบายกัจจายนไวยากรณ์โดยเขียนวุติและอุทาหรณ์ขึ้นใหม่ ไม่ใช่วุติและอุทาหรณ์เดิมที่พบในกัจจายนไวยากรณ์ ต่อมาพระนาคะศิษย์ของท่านผู้แต่งคัมภีร์กัจจายนสุดัตถะได้รจนาคัมภีร์กัจจายนสังเขปเป็นภาษาบาลีในพุทธศักราช 2454 โดยนำกัจจายนสูตรมาเป็นสูตรหลักแล้วใช้วุติและอุทาหรณ์ของคัมภีร์กัจจายนสุดัตถะทั้งหมด

³¹ กจ. 413

³² กจ. 75

³³ กจ. 79

ทัศนะที่สาม : พระกัจจายนะสมัยหลังเป็นผู้รจนา

ทัศนะนี้เชื่อว่า พระกัจจายนเถระผู้รจนามีใช่พระมหากัจจายนะในสมัยพุทธกาล แต่เป็นพระเถระรูปหนึ่งที่มีชื่อตรงกันหากเกิดภายหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วหลายร้อยปี สันนิษฐานว่าคงจะเป็นชาวสิงหลหรือชาวอินเดียตอนใต้แคว้นโจฬะ แต่งคัมภีร์มีชื่อตามชื่อผู้แต่งเช่นเดียวกับโมคคัลลานไวยากรณ์ที่แต่งโดยพระเถระชื่อว่า โมคคัลลანะ ในคำนำของสังฆนทีปิฎก สุตตมาลา (หน้า ข) มีข้อความกล่าวไว้โดยนักวิชาการชาวพม่าว่า

“ผู้ที่มีปัญญารู้จักพิจารณาในปัจจุบันกล่าวว่า กัจจายนไวยากรณ์นี้มีใช่แต่งโดยพระมหากัจจายนเถระผู้ได้รับตำแหน่งเอตทัคคะ แต่แต่งโดยพระเถระรูปหนึ่งที่มีชื่อเหมือนกับพระมหาสาวกนั้นซึ่งเป็นชาวสิงหลหรือชาวแคว้นโจฬะ และอ้างเหตุผลอธิบายไว้มากมายในที่นั้นๆ ความเห็นดังกล่าวคงจะชอบด้วยเหตุผล”³⁴

แม้ในคำนำของพาลาตารฎีกาใหม่ซึ่งพระสิงหลแต่งไว้ก็กล่าวว่า

“บัณฑิตบางท่านมีความเห็นว่า อาจารย์กัจจายนะนั้นมิใช่คนเดียวกับพระมหาชีณาสพ หากทว่าเป็นพระเถระรูปหนึ่งในภายหลังที่ปรากฏโดยชื่อของพระชีณาสพนั่น เหมือนโมคคัลลานไวยากรณ์ที่แต่งโดยพระเถระรูปหนึ่งในภายหลังซึ่งมีชื่อเหมือนพระมหาชีณาสพผู้บรรลฐานะอันยอดเยี่ยมในบรรดาภิกษุผู้มีฤทธิ์”³⁵

ทัศนะดังกล่าวข้างต้นนี้มีเหตุผลกล่าวคือ

1. กัจจายนไวยากรณ์แต่งขึ้นโดยอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตคือปาณินิและกาตันตระ โดยเฉพาะกาตันตระที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ 6 เป็นหลัก เพราะนำข้อความจากไวยากรณ์สันสกฤตมาอ้างไว้และมีสูตรเหมือนหรือคล้ายกับสูตรในไวยากรณ์สันสกฤต ดังนี้

1.1 ประสมณฺญา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบใช้ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่น ก็พึงประกอบได้) สูตรนี้กล่าวถึงการนำชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤตมาใช้ในกัจจายนไวยากรณ์ ซึ่งแสดงว่าคัมภีร์นี้แต่งโดยอิงไวยากรณ์สันสกฤต ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงแต่งก่อนคัมภีร์ปาณินิซึ่งแต่งหลังพุทธปรินิพพานในราวพุทธศตวรรษที่ 1 หรือ 2 ไม่ได้ ทั้งชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นซึ่งกล่าวถึงในกัจจายนไวยากรณ์ ก็ปรากฏในคัมภีร์ปาณินิและกาตันตระ ดังนี้

³⁴ อารุณิกา ปน ปริกขณสีลา วิจยขณา “กัจจายนปุปกรณ์มัท น เอตทคคฺกุชานานนตรลาภินา มหา - กัจจายนตเถเรน รจิตติ. อถ โข ปจฺฉิมิเกน สีหฬทีปเกน โจฬรฎฺธิเกน วา ตมมมหาสาวเกน สมานนามเยเยน อณฺณตเรน เถเรน วิรจิตฺน”ติ วทนต์. การณญจ ตตถ ตตถ พุฑฺธา ปณฺณเจนติ. โส จ วาโท ยุตฺโต วีย ทิสฺสติ. ดูรายละเอียดใน คำนำของ สังฆนที สุตตมาลา หน้า ข

³⁵ ตลาปีน โส กัจจายนาจริโย โส มหาชีณาสโว. ตสฺสเสว นามเยเยน ปสิทฺโธ ปจฺฉิมกาลิโก เอโก เถโร ตสฺส พยากรณสฺส กตฺตา ยถา อิทธิมนตฺส อคฺคกฺกุชานํ ปตฺตสฺส มหาชีณาสวสฺส นามเยเยวตา ปจฺฉิมกาลิเกเนเกน เถเรน กตํ โมคคัลลนพยากรณนติ เกสญฺจิ ปณฺทิตานํ มตํ. ดูรายละเอียดใน คำนำของพาลาตารฎีกา. หน้า ง.

- โฆสสะ โฆชานโตนเย. (กา. 1.12)
- อโฆสสะ วรคานำ ปรมทวิติยา ศษสาศจาโฆษา. (กา. 1.11)
- สวัณณะ เตชำ เทวา ทวาวนโยนยสย สวรรณา. (ปา. 1.4)
ตุลยาสยปรยตน์ สวรรณม. (ปา. 1.1.6)
- สังโยค ทโณนตราชะ สโยคะ. (ปา. 1.1.7)
- ลิงค์ ธาตุวิภกตีวรชมรณวลลิ่งคม. (กา. 2.1)
อธวธัตตปรตยยะ ปราติปทีกม. (ปา. 1.2.45)
กถตตทฐิตสมาสาศจ. (ปา. 1.2.46)
- บท ปูรววปรโยรโรปลพุธา ปทม. (กา. 1.20)
สุปติงนตํ ปทม. (ปา. 1.4.14)
- อุปธา อนตยาต ปูรว อุปธา. (กา. 2.11)
- นที อีหุตสตรยาชโย นที. (กา. 2.9)
- สรรพนาม สรวาทินี สรวนามานิ. (ปา 1.1.27)

1.2 สูตรบางสูตรในกัจจายนไวยากรณ์เหมือนสูตรในคัมภีร์ปาณินิ เช่น

- กาลทธานมจจนตส์โยเค. (กจ. 298)
- กาลาธวโนรตยนตส์โยเค. (ปา. 2.3.15)
- กมมปวจนียยุตเต. (กจ. 299)
- กรมปวจนียยุกเต. (ปา. 2.3.8)
- เยนงควิกาโร. (กจ. 291)
- เยนงควิการะ. (ปา. 2.3.20)
- อปาทานะ ป.จมี. (กจ. 295)
- อปาทานะ ป.จมี. (ปา. 2.3.28)

1.3 สูตรบางสูตรในกัจจายนไวยากรณ์เหมือนสูตรในคัมภีร์กาทันตระ เช่น

- ยสมาทเปติ ทยมาทตเต วา ตทปาทานํ. (กจ. 271)
- ยโตไปติ ทยมาทตเต วา ตทปาทานม. (กา. 2.214)
- ยสส ทาตุกาโม ไรจเต ธารยเต วา ตํ สมปทานํ. (กจ. 276)
- ยสไม ทิตสาไรจเต ธารยเต วา ตต สมปทานม. (กา. 2.216)
- โย กโรติ ส กตตทา. (กจ. 281)
- ยะ กโรติ ส กรตตทา. (กา. 2.220)
- นามานํ समाโส ยุตตตโธ. (กจ. 316)
- นามนํ समाโส ยุกตารละ. (กา. 2.259)
- วา ณปจเจ. (กจ. 344)

ภา ฌปตเย. (กา. 2.288)
 เต กิจจา. (กจ. 545)
 เต กฤตยา. (กา. 4.130)
 นนทาทีหิ ยุ. (กจ. 547)
 นนทยาเทรยุ. (กา. 4.133)
 กตตริ กิต. (กจ. 624)
 กรตตริ กฤตยะ. (กา. 4.476)
 ภาวกมเมสุ กิจจ-กต-ขตธา. (กจ. 625)
 ภาวกรรมโณะ กฤตย-กต-ขลารถา. (กา. 4.47)

1.4 ลำดับสูตรกัจจายนไวยากรณ์เหมือนลำดับสูตรในคัมภีร์กาดันตระบางแห่ง เช่น

โยธโร ตโมกาสิ. (กจ. 278)
 ย อาธารสททธิกรรม. (กา. 2.217)
 เยน วา กยิเรเต ตํ กรรม. (กจ. 279)
 เยน กรียเต ตต กรรม. (กา. 2.218)
 ยํ กโรติ ตํ กम्म. (กจ. 280)
 ยต กรียเต ตต กรรม. (กา. 2.219)
 โย กโรติ ส กตตา. (กจ. 281)
 ยะ กโรติ ส กรตตา. (กา. 2.220)
 โย กาเรติ ส เหตุ. (กจ. 282)
 การยติ ยะ ส เหตุสุจ. (กา. 2.221)
 นามานํ สมาส ยุตตตโต. (กจ. 316)
 นามนํ สมาส ยุกตารถะ. (กา. 2.259)
 เตสํ วิภตติโย โลปา จ. (กจ. 317)
 ตตสสา โลปยา วิภกตยะ. (กา. 2.260)
 ปกติ จสส สรณตสส. (กจ. 318)
 ปกรกติจจ สรวานตสย. (กา. 2.261)
 ทวิปเท ตุลยาธิกรณ กम्मธารโย. (กจ. 324)
 ปเท ตุลยาธิกรณ วิเชณยะ กรรมธารยะ. (กา. 2.263)
 สงขยา ปุพโพ ทิค. (กจ. 325)
 สงขยาปุรวโว ทวิคุริติ ชะ ยะ. (กา. 2.264)
 อุเก ตปปริสา. (กจ. 326)
 ตตปุรุษากา. (กา. 2.265)
 สเร อน. (กจ. 334)
 สวเรกษร วิปรยยะ. (กา. 2.281)

กท กุสส. (กจ. 335)

โก กต. (กา 2.282)

กาปตเตสุ จ. (กจ. 336)

กาตวิษทรเลข. (กา 2.283)

1.5 กฎไวยากรณ์บางกฎในกัจจายนไวยากรณ์เหมือนกฎไวยากรณ์ที่นิยมใช้ในไวยากรณ์สันสกฤต เช่น

- การแบ่งสูตร พบใน กจ. 20,515 และ ปา. 2.3.32,3.3.100, กา. 2.66
- การแสดงว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจยยะ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้ในสูตร พบใน กจ. 20,35,37,272,449 และ ปา. 2.3.16, กา. 2.221
- การแสดงศัพท์เกินที่มีอรรถพิเศษ พบใน กจ. 49,154,481,491 และ ปา. 1.4.49, กา. 2.71,72,75
- การกล่าวสูตรซ้ำ พบใน กจ. 82,88 และ ปา. 2.3.39, กา. 1.22,2.24,40

1.6 วิธีการอธิบายสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ที่แสดงประโยชน์ของสูตรหรือศัพท์ที่ประกอบใช้ในสูตร มีความคล้ายคลึงกับการอธิบายสูตรในคัมภีร์ปาณินิและกาตันตระ เช่น

เตน กวตโถ. อตโถ อกฺขรสมณฺวาโต. (กจ. 2)

กวจิตฺติ กสฺมา. อิตฺติสฺส มหุตฺตมฺปิ. (กจ. 19)

สิมฺหิตฺติ กิमतฺถํ. โภตฺติโย อยฺยาโย. (กจ. 57)

บทเหล่านี้ คือ กวตโถ กสฺมา และ กิमतฺถํ คล้ายคลึงกับวิธีการอธิบายสูตรในไวยากรณ์สันสกฤตว่า

คุณปรเทศา มาเทรคุณ อิตฺเยวมาทยะ. (ปา. 1.1.2)

อมฺนฺตรอิตฺติ กิम्. กฤษฺโณ โนนาว. (ปา. 3.7.149)

สฺวรปรเทศา สฺวโรวฺรณวฺรชฺโซ นามิตฺเยวมาทยะ. (กา. 1.2)

อการานฺตาทิตฺ กิ. กวตตะ. (กา. 2.26)

2. ไวยากรณ์บาลีอื่น เช่น โมคคัลลานไวยากรณ์ และสัททนีติปกรณ์ เป็นต้น กล่าวคัดค้านความเห็นของกัจจายนไวยากรณ์ ถ้าท่านผู้แต่งเป็นผู้แตกฉานในนิรุตติปฎิสัมพันธ์ก็สมควรมีข้อบกพร่องให้ผู้อื่นทักท้วงได้ อนึ่ง คำคัดค้านของไวยากรณ์เหล่านั้นจะถูกหรือไม่ก็ตามก็แสดงการเห็นแย้งกับมติของกัจจายนไวยากรณ์ ดังนี้

2.1 กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร 2) กล่าวว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ (เสียงทั้งหลายมี ๑ เป็นต้น 41 เสียง ชื่อว่า อักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน) โดยกล่าวถึงอักษรในภาษาบาลีว่ามี 41 เสียง แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 1) กล่าวว่า ออาทโย ติตาลีส-

วณณา (เสียง 43 เสียงมี อ เป็นต้นชื่อว่า วณณะ) โดยกล่าวว่าอักษรมี 43 เสียง ทั้งนี้เพราะ กัจจายนไวยากรณ์แสดงสระ 8 เสียง ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์แสดงสระ 10 เพิ่มสระ เอะ และ โอะ ที่เป็นเสียงสั้น³⁶

2.2 โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ 1 สูตร 33) กล่าวว่า พยัญชนะ ที่ขรสุสา (เป็นที่ขะและรัสสะในเพราะพยัญชนะ) ในคำอธิบายที่เรียกว่า ปัญจิกา ของสูตรนี้ พระโมคคัลลანะกล่าวตำหนิพระกัจจายนะว่ากล่าวสูตรไว้ 4 สูตรโดยพรั่าเพรื่อ สูตรดังกล่าวคือ ทีฆิ (เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นที่ขะในบางแห่ง) ปุพโพ จ (เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นที่ขะในบางแห่ง) ทีฆิ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นที่ขะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง) รสสั (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง) พบในกัจจายนสูตร 15, 16 25 และ 26 ตามลำดับ³⁷

2.3 โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ 2 สูตร 44) กล่าวว่า สพฺพาทิโตปิ สมาสมีसानํ ภูณฺเอยา โหนฺเตว (แปลง สมา เป็น ภู, สมี เป็น ญ และ ส วิภัตติเป็น าย ได้ แม้ในเบื้องหลังจาก สพฺพ ศัพท์เป็นต้น) ข้อความดังกล่าวขัดแย้งกับมติของกัจจายนไวยากรณ์ที่ ห้ามการอาเทศเหล่านั้นไว้ในสูตร 110 ว่า ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ (การแปลง สมา, สมี และ จตุตถีวิภัตติเอกพจน์ท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น อา, เอ และ าย ทั้งสามย่อมไม่มีนั้นเที่ยว ได้บ้าง)³⁸

2.4 สัททนีติปกรณํ สุตตมาลา (สูตร 833) กำหนดว่าลำดับสังขยาที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร 395) ไม่สอดคล้องกับพระบาลี³⁹

³⁶ กัจจายนเนน हि “อกฺขราปาทยो ऐकजटतासिन” ति सुत्तित्. तल्लज न युत्तत् तेजटतासिस्सुखरान् माकधिया णासाय समण्वतो रससोओकारेहि. तिससन्ति हि ते “स्योयो सोत्तलि” तिआवमातिपुपोके. गज्जयनेन पन सगुक्तानुसारेन “ऐओ तिमैयावा” कहेत्वा तदा सुत्तित्तन्ति वेत्तिपप्. दुरायल्लेयित्तन्नि मोक्कल्लानपणजिका. 1.1.

³⁷ กัจจายนเนน हि पुप्फस्स लुत्ते प्रस्सस्स तिससन्ति रससत्तिल् “रसस्स” ति “ทีฆन्” ति เทवติ जटटारि सुत्तानि विरจิตानि, न जेव पुप्फसुत्तकरणे गिल्लि फल्लगिमतलि ओल्लत्तर कण्हपुण्णावति ज तสสิत् ति. दुरायल्लेयित्तन्नि मोक्कल्लानपणजिका. 1.33.

³⁸ “โหนเตวา” ति อิมินา गज्जयनस्स पण्णिएवज्जัน निरागโรति. दुरायल्लेयित्तन्नि मोक्कल्लानपणजिका. 2.44

³⁹	อกฺโขภณิ จ พินฺพุ จ	อพฺพทฺถจ นีรพฺพุทฺ
	อหฺ อพฺพทฺถเจว	อภฺภณจ สฺคนธิก.
	อุปปลํ กุมฺพทฺถเจว	ปทุมํ ปุณฺณทฺธิกํ ตถา
	กถานํ มหากถานํ	อสงฺเขยยนฺติ ภาสิโต.
	กโม กจฺจายเนน เอโส	ปาฬิยา โส วิรุจฺจติ
	ปาฬิยนฺตุ กโม เอว	เวตฺติพฺโพ นีรพฺพุทา.
	อพฺพ อภฺภณํ อหฺ	กุมฺพทฺถจ สฺคนธิก
	อุปปลํ ปุณฺณทฺธิกญจ	ปทุมณฺติ ชินฺนพฺรวิ.
		(นีติ. สุต. 833)

3. อุทาหรณ์บางอย่างในกัจจายนไวยากรณ์ เกิดภายหลังจากพุทธปรินิพพานหลายร้อยปี มีอธิบายสังเขปดังนี้

3.1 กัจจายนไวยากรณ์ สูตร 251 ว่า กีสมา โว (ลง ว ปัจจัยท้าย ก็ ศัพท์) มีอุทาหรณ์ว่า กว คโตสิ ตว เทวานมปิยติสส (ข้าแต่พระเจ้าเทวานมปิยติสสะ พระเจ้าเสด็จไปที่ไหน) พระนามว่า เทวานมปิยติสสะ ที่กล่าวถึงในสูตรนี้ เป็นพระนามของกษัตริย์ลังกาผู้ดำรงพระชนม์ชีพอยู่ในพุทธศักราช 267-307

3.2 สูตร 281 ว่า โย กรติ ส กตตา (การกโดย้อมกระทำ การกนั้นชื่อว่า กัตตุการก) ในกัจจายนไวยากรณ์มีอุทาหรณ์ว่า อุปคุตเตน มาโร พนโธ⁴⁰ (มารถูกพระอุปคุตมัดไว้)

3.3 สูตร 204 กล่าวถึงรูปว่า สกมนธาตุ ซึ่งเป็นพระนามของพระเจ้าสกมันธาตุที่มีนามอื่นว่า พระเจ้าสาลิวิหณะ หรือพระเจ้าเทวมิตร ผู้ครองราชย์ที่เมืองอุชเชนีทางแถบเหนือของอินเดียในพุทธศักราช 621 หรือ 663

หนังสือประวัติคัมภีร์ที่แต่งเป็นภาษาสิงหลบางฉบับกล่าวว่า พระกัจจายนะผู้แต่งกัจจายนไวยากรณ์คือพระกาทยายนะ นิบุตร ผู้แต่งคัมภีร์ฐานปัญฐานและอยู่ในนิกายสัพพัตถิยาที่ เกิดในราวพุทธศตวรรษที่ 3⁴¹ แต่ความเห็นนี้คงไม่ถูกต้อง เพราะหากเป็นตามนี้กัจจายนไวยากรณ์ก็ต้องมีมาก่อนคัมภีร์กาทันตระที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ 6 ซึ่งความจริงไม่น่าเป็นเช่นนั้น

คัมภีร์สิงหลชื่อสาสนวังสัปทปิยะกล่าวปฏิเสธว่าพระกัจจายนะมิใช่พระมหาสาวกในครั้งพุทธกาล เพราะถ้าเป็นเช่นนั้นคัมภีร์กัจจายนะก็ควรได้รับสังคายนาไว้ในสมัยปฐมสังคายนา แต่กลับไม่พบในรายชื่อของคัมภีร์ที่ได้รับสังคายนาในครั้งนั้น ทั้งกล่าวว่าพระกัจจายนะรูปดังกล่าวเป็นพระภิกษุชาวสิงหล ฟ่านกอยู่ในนิกายมหายาน เมืองอนูราชบุรี⁴² แต่มิได้ระบุศักราชไว้อย่างชัดเจน

นักวิชาการชาวตะวันตกส่วนใหญ่ เช่น B.C.Law และ K.R. Norman มีความเห็นว่า พระกัจจายนะจะแต่งกัจจายนไวยากรณ์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 หรือต้นพุทธศตวรรษที่ 16 อันเป็นระยะเวลาหลังสมัยอรรถกถาและก่อนสมัยฎีกา เพราะในอรรถกถาใช้ศัพท์ทางไวยากรณ์แตกต่างไปจากที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ แต่ในฎีกาได้ใช้ศัพท์

⁴⁰ เรื่องพระอุปคุตปรากฏในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชในพุทธศักราช 232-73

⁴¹ พระเกลาสะ, มหาวิสตารามศาสนวงศ์. (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มหาดไทยและการศาสนา, พ.ศ. 2514), หน้า 63.

⁴² พระเกลาสะ, มหาวิสตารามศาสนวงศ์. อ้างแล้ว. หน้า 64-65.

ทางไวยากรณ์ตามคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์⁴³ ตัวอย่างเช่น การใช้ศัพท์วิภัตตินามมีความแตกต่างกันดังนี้

ชื่อวิภัตตินามในอรรถกถา	ชื่อวิภัตตินามในกัจจายนะและฎีกา
ปจจตต	ปฐมา
อุปโยค	ทุติยา
กรณ	ตติยา
สมปทาน	จตุตถิ
นิสสกก	ปณจมี
สามิ	ฉจฺจ
ภุมม	สตุตมี
อาลปน	อาลปน

อย่างไรก็ดี ข้อสันนิษฐานดังกล่าวไม่ใช่เหตุผลที่เหมาะสม เพราะอาจกล่าวได้ว่าในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ 10 ต้องการตั้งชื่อวิภัตตินามให้ต่างไปจากไวยากรณ์สันสกฤต จึงใช้ชื่อว่า ปจจตต เป็นต้น ส่วนกัจจายนไวยากรณ์เป็นตำราว่าด้วยหลักภาษา จึงใช้ชื่อวิภัตตินามตามไวยากรณ์สันสกฤตซึ่งเป็นตำราอ้างอิงในการแต่งเหมือนชื่ออื่นที่นำมาจากไวยากรณ์สันสกฤต แม้คัมภีร์ฎีกาก็เป็นตำราอธิบายรูปศัพท์เป็นสำคัญจึงใช้วิภัตตินามตามไวยากรณ์สันสกฤต อนึ่ง การที่คัมภีร์อรรถกถาได้เอ่ยถึงกัจจายนไวยากรณ์ไว้ก็เพราะว่าเป็นไวยากรณ์ชั้นพื้นฐานที่ไม่ละเอียดนัก จึงต้องนำคำอธิบายที่ละเอียดลึกซึ้งมาจากไวยากรณ์สันสกฤต ดังจะเห็นได้ว่าเรื่องของปิโสทราทิคณะและนิรุตตินัยซึ่งพบในคัมภีร์อรรถกถานั้น⁴⁴ ปรากฏในคัมภีร์ปาณินิโดยตรง⁴⁵

ด้วยเหตุนี้ นักวิชาการชาวพม่าจึงเห็นว่าคัมภีร์นี้แต่งหลังคัมภีร์กาดันตระที่รจนาโดยศรวรรณันและทุรคสิงหะ ศรวรรณันแต่งสูตรของกาดันตระในราวพุทธศตวรรษที่

⁴³ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา*. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), หน้า 307.

⁴⁴ ตตฺถ วณฺณาคโม วณฺณวิปริยโยติ เอตํ นิรุตติลกฺขณํ คเหตุวา สทฺทนฺเยน วา ปิโสทราทิ - ปกฺเขปลกฺขณํ คเหตุวา ฯเปฯ ภาคฺยวาทิ วตฺตพฺเพ ภควาติ วุจฺจตีติ ฌาตพฺพํ. วิ. อ. 1/116.

⁴⁵ ปญฺโฆทราทินิ ยโถปทิสฺสุม. (ปา. 6.3.109)
 วณฺณาคโม วณฺณวิปริยยศฺจ
 เทวา จาปเร วณฺณวិการนาเศา
 ธาโตสฺสทฺธาติศเยน โยคสฺ
 ตทฺจยเต ปณฺจวิธํ นิรูกตฺม. (ปา. 6.3.109)

6 ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าสาธวาทนะ ส่วนทุศลสังเหตังวุตติและอุทาหรณ์ในราวพุทธศตวรรษที่ 13⁴⁶ และในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร 204) กล่าวว่า สกมนธาตาทิน จ (แปลงสระท้ายของ สกมนธาตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อุ ในเพราะ ส วิภัติ และย่อมลบ ส วิภัติ) ชื่อว่า สกมนธาตุ นี้ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก หากทว่าเป็นพระนามของกษัตริย์ผู้ครองราชย์ที่เมืองอุชเชนีทางแถบเหนือของอินเดียในพุทธศักราช 621 หรือพุทธศักราช 663 ท่านผู้แต่งได้ตั้งสูตรระบุนามของพระเจ้าสกมนธาตุไว้ เพราะเป็นผู้ทรงกิตติศัพท์ในสมัยที่แต่งไวยากรณ์เล่มนั้น หรืออาจเป็นนามวงศ์ตระกูลหรือผู้อุปฐากของท่านผู้แต่ง หากเป็นตามนี้กัจจายนไวยากรณ์คงจะแต่งในรัชสมัยของพระเจ้าสกมนธาตุในราวพุทธศตวรรษที่ 6 หรือในสมัยราชวงศ์ของพระองค์ ซึ่งเรื่องอำนาจตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 9⁴⁷

สรุปความว่ากัจจายนไวยากรณ์แต่งหลังพุทธกาล และคงได้รับการเพิ่มเติมต่อกันมาจนทำให้ข้อความบางตอนในวุตติและอุทาหรณ์ไม่สอดคล้องกับสูตร หรืออาจเป็นความผิดพลาดจากการคัดลอกต่อกันมานานนับพันปี ส่วนข้อที่ว่ากัจจายนไวยากรณ์แต่งโดยอาศัยไวยากรณ์สันสกฤต และไวยากรณ์หลักที่ใช้อ้างอิงคือคัมภีร์กาตันตระ มีเหตุผลดังนี้

1. กัจจายนไวยากรณ์แบ่งเป็นกัณฑ์หลักไว้ 4 ปริเฉทเหมือนคัมภีร์กาตันตระ คือ สนธิกัณฑ์ นามกัณฑ์ อาชยาตกัณฑ์และกิตก์กัณฑ์ โดยการกัณฑ์ สมาสกัณฑ์ และตัทธิตกัณฑ์ นับเข้าในนามกัณฑ์ ซึ่งแตกต่างจากคัมภีร์ปาณินิที่แบ่งออกเป็นอธยายะ ปาทะ และสูตร อธยายะคือกัณฑ์ใหญ่ มี 8 ตอน ปาทะคือกัณฑ์ย่อย มี 4 ตอน

2. ลำดับสูตรในกัจจายนไวยากรณ์จำนวนมากคล้ายคลึงกับคัมภีร์กาตันตระ (ดูข้อ 1.4)

3. กฎไวยากรณ์ที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์มักดำเนินตามแนวของคัมภีร์กาตันตระมากกว่าคัมภีร์ปาณินิ เช่น

3.1 ในกัจจายนไวยากรณ์ ไม่มีการแสดงวิธีปรตยาหาระเหมือนดังที่ไม่ปรากฏใช้ในคัมภีร์กาตันตระ ขณะที่วิธีนี้ใช้มากในไวยากรณ์สันสกฤตสายปาณินิ

3.2 พระกัจจายนะแสดงการแยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตรที่ 10 ว่า ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย (พึงแยกพยัญชนะข้างหน้าออกจากสระ ทำให้ตั้งอยู่ข้างหน้า โดยไม่มีสระ) กฎดังกล่าวพบในคัมภีร์กาตันตระว่า อนติกรมยน วิสุเลขเยต⁴⁸ แต่ไม่ปรากฏในคัมภีร์ปาณินิ

⁴⁶ นายชเวอ่อง. ปาณินิ ลิขิตานตเกามุที ปาฐ นิสสัย อธิบาย. (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มหาดไทยและการศาสนา, พ.ศ. 2533), คำนำ หน้า ป.

⁴⁷ พระอัครคัมมะ. โมคคัลลานนิสสัย. (มณฑลเย: โรงพิมพ์มยะสอ, พ.ศ. 2514) เล่ม 1 หน้า 338.

⁴⁸ กาตันตร. ปริเฉทที่ 1 สูตร 22

3.3 ในกัจจายนไวยากรณ์ สูตรที่ 11 ว่า นเย ปริ ยุตเต (พื้งนำพญฺชนะอันปราศจากสระตั้งอยู่ข้างหน้าไปสู่อักษรตัวหลัง ในที่อันควร) แสดงการประกอบพญฺชนะที่ไม่มีสระสู่อักษรตัวหลัง ข้อนี้ตรงกับข้อความในคัมภีร์กาทันตระ ว่า วยณฺชนมฺสฺวเร ปริ วรณฺ นเยต⁴⁹ กฎดังกล่าวไม่มีในคัมภีร์ปาณินิ

3.4 การลบสระหน้าและที่หะสระหลังในกัจจายนไวยากรณ์ที่กล่าวไว้ด้วยสูตรที่ 12 ว่า สรา เสเร โลปี (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง) และสูตรที่ 15 ว่า ทิฆิ (เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นที่หะในบางแห่ง) ได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์กาทันตระว่า สมานะ สวรฺณ ทิรฺโฆ ภวติ ปรศฺจ โลปม⁵⁰ ส่วนในคัมภีร์ปาณินิไม่มีกฎเช่นนี้ เพราะกล่าวถึงการรวมสระสองตัวเข้าด้วยกันแล้วทำที่หะด้วยสูตร (อธฺยายะ 6 ปาทะ 1 สูตร 101) ว่า อกะ สวรฺณ ทิรฺหะ

3.5 ในกัจจายนไวยากรณ์ สูตรที่ 51 ว่า อนุปทิจฺญานํ วุตตโยคโต (สิ่งที่มีได้แสดงไว้ อันบุคคลพึงทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว) เป็นสูตรสุดท้ายของสนธิกัณฑ์ แสดงการสำเร็จรูปแห่งศัพท์ที่สูตรในกัจจายนไวยากรณ์มิได้กล่าวไว้ด้วยการแบ่งสูตรและรวบรวมด้วย จ ศัพท์เป็นต้น ข้อความนี้พบในคัมภีร์กาทันตระ ว่า อนุปทิจฺญาศฺจ⁵¹ แต่คัมภีร์ปาณินิไม่มีข้อความในลักษณะนี้

กัจจายนไวยากรณ์มีคัมภีร์อธิบายโดยละเอียดหรือแต่งสรุปเนื้อหาอันน้อยฉบับ ส่วนใหญ่ยังมิได้พิมพ์เผยแพร่ ในที่นี้จะนำรายชื่อคัมภีร์ที่แต่งในอินเดีย ลังกา และพม่ามาแสดงไว้พอสมควรพร้อมประวัติโดยย่อ โดยเลือกเฉพาะคัมภีร์ที่ได้รับการอ้างอิงไว้ในปรกณนั้นๆ หรือที่พิมพ์เผยแพร่แล้ว ดังต่อไปนี้

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีสายกัจจายนะที่แต่งในอินเดียและลังกา

1. นยาสะ หรือ มุขมัตตทีปนี ผลงานของพระวชิรพุทธิแห่งลังกา แต่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 อธิบายสูตรกัจจายนไวยากรณ์โดยเน้นการบอกลักษณะของสูตร และแสดงวิธีการประกอบศัพท์ตามกฎหมายที่กล่าวไว้ในสูตรนั้นๆ

2. ปทรูปสิทธิ ผลงานของพระพุทฺธปิยะ ชาวทมิฬ แต่งในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ณ แคว้นโจฬะทางตอนใต้ของประเทศอินเดีย คัมภีร์นี้นำสูตรของกัจจายนะมาจัดลำดับใหม่เพื่อให้เนื้อหาสาระเป็นหมวดหมู่ชัดเจนยิ่งขึ้น

⁴⁹ กาทันต. ปริจเฉทที่ 1 สูตร 21

⁵⁰ กาทันต. ปริจเฉทที่ 1 สูตร 24

⁵¹ กาทันต. ปริจเฉทที่ 1 สูตร 45

3. ปทรูปสิทธิฎีกา เป็นงานอธิบายขยายความสาระในปทรูปสิทธิปกรณ์ พระพุทธปิยะเป็นผู้แต่งเอง

4. พาลาวตาร ผลงานของพระธรรมกิตติ ท่านเป็นพระนิคายมหาวีหาร ฟ่านก้อยู่ที่วัดคชลาเทนิ ใกล้เมืองเสฉงทเสละ มณฑลมายา แถบภาคกลางของประเทศลังกา ท่านเป็นพระสังฆราชปกครองคณะสงฆ์ลังกาในรัชสมัยพระเจ้าปราคัมพาหุที่ 2 (พ.ศ. 1779-1811) บางตำรากล่าวว่า ท่านเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปราคัมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) ในคัมภีร์ปิฎกต่อตะมายกล่าวว่า ท่านเป็นศิษย์ของพระสารีบุตรเถระผู้รจนาคัมภีร์สารัตถทีปนี เป็นต้น ในรัชสมัยพระเจ้าปราคัมพาหุที่ 1

5. พาลาวตารนวกฎีกา หรือ สุโพธิกา ผลงานของพระสุมังคละผู้บวชในนิกายสยามวงศ์ (นิกายนี้เป็นนิกายที่พระภิกษุชาวไทยไปสืบทอดพระศาสนาที่ประเทศศรีลังกา) ท่านเกิดวันที่ 20 มกราคม พ.ศ. 2340 ณ หมู่บ้านทิกกัททุ มณฑลคาล ฟ่านก้อยู่ที่วัดวิโชทัย เมืองโคลัมโบ และมรณภาพวันที่ 29 เมษายน พ.ศ. 2455

6. อรรถพยายยาน ผลงานของพระจุฬพูทะ ชาวสิงหล แต่งในพุทธศตวรรษที่ 19 อธิบายขยายความกัจจายนไวยากรณ์โดยละเอียด

7. กัจจายนธัตตัมมัญจสา ผลงานของพระสีลวงค์ ชาวสิงหล แต่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ประมวลธาตุในกัจจายนไวยากรณ์มาจัดเป็นหมวดหมู่

8. อักขรมาลา ผลงานของพระนาคเสน ชาวสิงหล แต่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 กล่าวถึงอักขระบาลีและสิงหล ประพันธ์เป็นคาถาภาษาบาลี

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีสายกัจจายนะที่แต่งในพม่า

1. การิกา ผลงานของพระธรรมเสนาบดี ฟ่านก้อยู่ที่วัดนันทาใกล้ถ้ำนันทาในพุกาม แต่งในสมัยของพระเจ้าจันสิตตาผู้ทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 1600-1628 ประพันธ์เป็นคาถาจำนวน 568 บท แสดงสาระไวยากรณ์ตามโครงสร้างและสาระในกัจจายนไวยากรณ์ ตั้งแต่สนธิกถ์ไปจนถึงกิตกัณท์ คัมภีร์นี้เป็นไวยากรณ์บาลีเล่มแรกสุดที่แต่งในพม่า

2. นยาสัปทีปิกา ผลงานของพระราชบุตรเขยของพระเจ้านรปดีผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติในพุทธศักราช 1717 ณ เมืองพุกาม ท่านผู้แต่งได้รับบรรดาศักดิ์เป็นเจ้ากรมที่ดินซึ่งภาษาพม่าเรียกว่า ตันเปียน คัมภีร์นี้เป็นฎีกาเก่าของคัมภีร์นยาสะ แต่งอธิบายโดยสังเขป

3. นิรุตติสารมัญจสา ผลงานของพระท้าวฐานาคะ ซึ่งฟ่านก้อยู่ที่วัดโงงตาตูลดจังหวัดสะไกย แต่งจบในพุทธศักราช 2192 ท่านเป็นพระราชครูของพระเจ้าตาลวนที่ทรงพระนามว่า สิรินนทธรรมราชปวาริบดี ผู้ทรงครองราชย์ ณ กรุงอังวะ ในพุทธศักราช 2172

4. มุขมัตตสาระ ผลงานของพระคุณสาคร แต่งในสมัยพุกาม ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

5. มุขมัตตสารฎีกา ผลงานอีกเรื่องหนึ่งของพระคุณสาคร อธิบายขยายความคัมภีร์ มุขมัตตสารซึ่งท่านแต่งเอง
6. สุตตนิเทศ ผลงานของพระสัทธัมมโชติปาละ แต่งอธิบายความหมายของสูตร ในกัจจายนไวยากรณ์ในพุทธศักราช 1990
7. กัจจายนวันทนา ผลงานของพระมหาวิชิตาวิในสมัยพุทธศตวรรษที่ 21
8. สัททตถเภทจินตา ผลงานของพระสัทธรรมสิริ แสดงประเภทแห่งศัพท์และ ประเภทแห่งเนื้อความ มีคาถา 400 บท ไม่ปรากฏปีที่แต่ง
9. สารัตถสังคหะ เป็นฎีกาเก่าของพาลาวตาร รจนาโดยพระพุทโธษ ผู้มีฉายาเดิม ว่า พระอุตตมมงคล ซึ่งพำนักอยู่ที่เมืองมะโยเตต (อภินวปุระ) ประเทศสหภาพพม่า ท่านเป็นที่เคารพนับถือของเจ้าเมืองมะโยเตต ไม่ปรากฏปีที่แต่ง
10. กัจจายนสาระ ผลงานของพระยสะในสมัยพุกาม ประพันธ์เป็นคาถา 72 บท อธิบายสาระสำคัญของกัจจายนไวยากรณ์โดยจำแนกเป็นสามัญญนิเทศ อาชยาตนิเทศ กิตติเทศ การกนิเทศ สมาสนิเทศ และตัทธิตติเทศ ไม่ปรากฏปีที่แต่ง
11. วาจจวากกะ ผลงานของพระเดชวันตะ แต่งในสมัยพุกาม มีคาถา 59 บท ไม่ปรากฏปีที่แต่ง
12. วาโจปเทศ ผลงานของพระมหาวิชิตาวิในสมัยปinya ในราวพุทธศตวรรษที่ 21 ผลงานอีกคัมภีร์หนึ่งของผู้แต่งท่านเดียวกันคือกัจจายนวันทนา
13. สัททพินทุ ผลงานของพระเจ้าจจะสวา เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ขนาดเล็ก ประพันธ์เป็นคาถา 16 บท จำแนกเป็นสนธิ 3 บท นาม 4 บท การก 3 บท สมาส 2 บท ตัทธิต 1 บท อาชยาต 2 บท กิตก์ 1 บท
14. วิภัตยัตถะ ผลงานของพระเถระไม่ปรากฏนาม แต่งในสมัยกรุงปinyaเป็นราชธานีของประเทศพม่า
15. สัททสารัตถชาลินี ผลงานของพระนาคิตะ ชาวพม่าเรียกว่า ฉุตวินปีตสยาตอ (แปลว่า อาจารย์ผู้ถูกทิ้งไว้ที่หลุมหนาม) ท่านพำนักอยู่ที่วัดจ่อสวาในรัชสมัยของพระเจ้าสีหสุระ ผู้ทรงครองราชย์ ณ กรุงปinyaในพุทธศักราช 1894 ประพันธ์เป็นคาถา 516 บท
16. สัททวุตติ หรือ สัททวุตติปกาสะ ผลงานของพระสัทธรรมคุรุในสมัยพุกาม ประพันธ์เป็นคาถา 115 บท กล่าวถึงศัพท์ในภาษาบาลี 5 ประเภท คือ นามศัพท์ ขาติศัพท์ ทัพพศัพท์ กริยาศัพท์ และคุณศัพท์
17. กัจจายนภะ ผลงานของพระมหายสะผู้พำนักอยู่ที่เมืองสะเล กล่าวสรุปกฎไวยากรณ์ที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์โดยประพันธ์เป็นคาถา 180 บท ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

18. จุลลคัณฐกัณฐิ ผลงานของพระเถระไม่ปรากฏนาม กล่าวถึงวิธีสัมพันธศัพท์ นิบาตโดยย่อเป็นร้อยแก้ว ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

19. มหาคัณฐกัณฐิ ผลงานของพระมหามังคล กล่าวถึงวิธีสัมพันธศัพท์นิบาตโดย พิศดารเป็นร้อยแก้ว ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

20. คันถาภรณ์ ผลงานของพระอริยวงศ์ในสมัยปิณยะ ท่านพำนักอยู่ที่ภูเขาสะ ไกย อยู่ในรัชสมัยพระเจ้านเรศวรมหาราชผู้ทรงครองราชย์ในพุทธศักราช 1985 ประพันธ์เป็นคาถา 97 บท กล่าวถึงศัพท์นิบาต

21. รูปเทพปกาสนี ผลงานของพระขัมพูระ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 แต่งเป็น คาถา 113 บท อธิบายรูปศัพท์อาชยาตโดยเฉพาะ

22. นิรุติเทพสังคหะ ผลงานอีกเรื่องหนึ่งของพระขัมพูระ มีคาถา 558 บท

23. ธาตวัตถสังคหะ ผลงานของพระวิสุทธาจารย์ อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม เมืองมณฑลยี่ แต่งประมวลธาตุและความหมายของธาตุ โดยนำเสนอเรียงลำดับตามตัวอักษร เป็นงานประพันธ์ที่มีคาถา 400 บท ผู้แต่งยังได้ประพันธ์คัมภีร์นิสสัยของธาตวัตถสังคหะไว้ อีก ด้วย

2.2.2. กลุ่มโมคคัลลานไวยากรณ์

คัมภีร์นี้เป็นผลงานของพระโมคคัลลานะ พระเถระชาวสิงหลในรัชสมัยพระเจ้า ปรารมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) ในนิคมคาถาได้เอ่ยถึงเรื่องที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้า ปรารมพาหุหลังจากที่พระองค์ทรงกำจัดการกบฏของเจ้าปาปประพตติพิตศีลธรรมและทรงยังพระ ศาสนาให้ดำรงมั่นในประเทศลังกา ดังข้อความกล่าวว่า “ศาสนาของพระจอมมุนีที่เคลื่อนกล่น ด้วยนิกายทั้งสามได้ดำรงมั่นเป็นอย่างดีไม่มีภิกษุผู้ทำบาปเห็นผิด ย่อมเจริญรุ่งเรืองดังสาครเต็ม ฝั่งเพราะประกอบกับพระจันทร์เพ็ญ ด้วยอานุภาพของพระราชาพระองค์ใด เมื่อพระราชา พระองค์นั้นผู้ทรงนามว่าปรารมพาหุ ผู้เจริญด้วยคุณธรรมคือศรัทธาและปรีชาเหมือนดังธงชัย แห่งวงศ์ของพระเจ้ามุนีทรงปกครองลังกาทวีป พระเถระชื่อโมคคัลลานะผู้ทรงปัญญา มีความ ประพฤติหมั่นจดได้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ที่รู้ง่าย ไม่ชวนสงสัย ไม่ซับซ้อน”⁵²

⁵²

ยสส รณโณ ปภาเวน
อนากุล ทุลลธิ
ลงกาย มุนิราชส
ปุนณจนทสมาโยคา
โมคคัลลาน เถเรน
รจิต ย สุนิณเณย-

ภาวิตตยมากุล
ปาปิกขุติ สพโส.
สาสน์ สาธุสณิ
วาริวิ วาทเต.
อิมตา สุจิตตินา
มสนทิตถมนากุล.

(นิคมคาถาของโมคคัลลานไวยากรณ์ คาถา 1-2)

1. สถานที่พำนัก พระโมคคัลลานะผู้แต่งไวยากรณ์อยู่ที่วัดอุปัชฌายะ เมืองอนุราชบุรี⁵⁸ ส่วนพระโมคคัลลานะผู้แต่งอภิธานปัถพีปิกายอยู่ที่วัดมหาเชตวัน เมืองโปโรชนนระ⁵⁹ (บาลีใช้เป็นเมืองปลัดถิ ปัจจุบันเรียกว่าโปโรชนนระ)

2. นิภาย พระโมคคัลลานะรูปแรกเป็นพระนิภายอุตตรมุล⁶⁰ ส่วนรูปหลังเป็นพระนิภายสโรคาม⁶¹

3. ความเห็น พระโมคคัลลานะรูปแรกเห็นแย้งกับกัจจายนไวยากรณ์ แต่รูปหลังเห็นตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ เช่น

3.1 กัจจายนไวยากรณ์แสดง อว อุปสรรค โดยไม่มี โอ และแสดง นิ, นี อุปสรรคสองตัว⁶² พระโมคคัลลานะผู้แต่งไวยากรณ์แสดง อว, โอ อุปสรรคสองตัว และแสดง นิ อุปสรรคโดยไม่มี นี⁶³ แต่พระโมคคัลลานะผู้แต่งอภิธานปัถพีปิกายได้กล่าวถึงอุปสรรค 20 ตัวไว้เหมือนกัจจายนไวยากรณ์⁶⁴

3.2 กัจจายนไวยากรณ์แสดงรูปว่า สุกคนธิ, ทุกคนธิ, ปุติคนธิ, สุรคินธิ⁶⁵ แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ปฏิเสธรูปเหล่านั้น⁶⁶ ในขณะที่คัมภีร์อภิธานปัถพีปิกายได้กล่าวถึงรูปเหล่านั้นไว้ตามกัจจายนไวยากรณ์⁶⁷

⁵⁸ อนุราชปุเรติ อนุราชปุระสมิเป อุปัชฌายะวิหาระ. ดูรายละเอียดใน **ปทสาธนฎีกา**. คำอธิบายนิคมคาลา 2

⁵⁹ มหาเชตวันาขมฺหิ วิหาระ สารุสมฺมเต
สโรคามสมฺมมฺหิ วสตา สนนฺตฺตฺตนา.
สทฺธมฺมญฺญิตฺติกาเมน โมคคัลลานเนน อิมฺตา
เถเรน รจิตา เอสา อภิธานปัถพีปิกาย.
(นิคมคาลาของอภิธานปัถพีปิกาย คาลา 8-9)

⁶⁰ พระโมคคัลลานะ, **โมคคัลลานพยากรณ์**. (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์มหาดไทยและการศาสนา, 2498), คำนำหน้า จ

⁶¹ ดูรายละเอียดในเชิงอรรถข้อ 51

⁶² ป ปรา นิ นี อู ทู ส วิ อว อนุ ปริ อธิ อภิ ปติ สฺ ออ อติ อปี อป อุป (กจ. 221)

⁶³ ป ปรอ อป ส อนุ อว โอ นิ ทู วิ อธิ อปี อติ สฺ อู อภิ ปติ ปริ อุป อา ปาที. (โมค. 5.131)

⁶⁴ ปาตุภาเว วิโยเค จ นิเสธาโท นิ ทิสฺสติ
อโธ นีหฺรณฺ เจวา- วรณาโท จ นี สียา.
อภิธาน. คาลา 1167

⁶⁵ การคฺคหณฺ กิมตถิ. อาการนฺตอิการนฺตา จ โหนติ. ปจฺจกฺขา ฌมฺมา ยสฺส โสยนฺติ ปจฺจกฺขมฺมา, สุรคินฺโน คนฺโธ สุรคินฺนํ, สุนฺทโร คนฺโธ สุกคนฺธิ, ปุติโน คนฺโธ ปุติคนฺธิ, กุจฺฉิตฺโต คนฺโธ กุคฺคินฺธิ, ทฺวฺจฺจ คนฺโธ ยสฺส โสยนฺติ ทฺวฺจฺจ, ปุติ เอว คนฺโธ ปุติคนฺธิ. (กจ. 337)

⁶⁶ สุกคนฺธิ, ทฺวฺจฺจคฺคินฺธิ ปโยโค น ทิสฺสเต. (โมค. 3.51)

⁶⁷ อิกฺกฺจคนฺโธ จ สุรคินฺนํ สุกคนฺโธ จ สุกคนฺธิ จ
ปุติคนฺธิ จ ทฺวฺจฺจคฺคินฺนํ- ถ วิสฺสํ อามคนฺธิ ยํ.
อภิธาน. คาลา 146

3.3 โมคคัลลานไวยากรณ์แสดงรูปว่า อโหโรตโต, อพฺทมฺรตฺโต เป็นปุงลิงค์⁶⁸ แต่ คัมภีร์อริธานปทีปิกาแสดงเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า อโหโรตฺตํ, อพฺทมฺรตฺตํ⁶⁹

3.4 โมเดลลานไวยากรณ์ปฏิเสธรูปว่า คินิ⁷⁰ โดยถือว่าเป็น อคคินิ ศัพท์ แต่ คัมภีร์อริธานปทีปิกาแสดงรูปนี้ไว้⁷¹

3.5 โมคคัลลานไวยากรณ์แสดงรูปว่า อสสิ ที่แปลว่า “มุ่ม” ไว้เป็น อี การันต์ โดยคล้อยตามสันสกฤต⁷² แต่คัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกาแสดงรูปว่า อสส เป็น อ การันต์⁷³

3.6 โมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า ยาวตา ศัพท์เป็นต้นเป็นบทตัทธิต⁷⁴ แต่คัมภีร์
อธิบายนัยที่ปรากฏว่าเป็นอภัยศัพท์⁷⁵

⁶⁸ ที่มหาโหลสเสกเทเสหิ จ รตยา. ที่มหาทีหิ อสงเขยหิ สงขยาหิ ปรมสา รตติยา สมาสโนโต อ โหติ. ที่มรดต อโหรรตต, วสสารตต, ปุพพรตต, อปรตต, อขณมรดต, อติกกนโต รตตี อติรโต, เทว รตตี สมหาญา ทิรตต. (โมค. 3.45)

69 นิสีเณ มขณิมา รตติ
อนธกาโร ตโมนิตถิ
อพทรรตโต มหานิสา
ติมิสํ ติมิรํ มตํ.
อริชานปุปทีปิกา. คาถา 70
ขมฺภิกา สฏฺญยโหรรตโต
เต ตุ ปุพฺพปาปรา สุกก-
ปกฺโข เต ทส ปณฺจ จ
กาพา มาโส ตุ เต พฺเว.
อริชาน. คาถา 74

⁷⁰ สัยโสภาทีโลโป. สัยโศคสส โย อาทิกโตยวโ, ตสฺส วา กวจิ โลโป โหติ. ปปฬสา, ชายเตคินิ (โมค. 1.53)

71 หุตาวโหจจิมา ฐม- เกตวคฺคิ คินิ ภานฺนา
เตโซ ฐมสิโห วายุ- สโห จ กณฺหวตตนิ.
อภิชฺชาน. คาถา 34

⁷² จตฺตสโร อสสียะ อสส จตฺตสโร. (โมค. 3.47)

73	กณโย ภินทิวาโล จ สตุยาที สตุถเภทาลโก	จกุกั กุณโต คทา ตลา โณสโส โภณิ นาริย.
	อุโป ฌมเก จ ปาสาเท อกโก รุกขนตเร สุเร	อภิธานบปทีปิกา. คาลา 394 ถายนั คมเน ปเถ อสโส โภณเ หยปิ จ. อภิธาน. คาลา 1102

⁷⁴ สัพพา จวานตุ. สัพพโต ป มนตฺติ ยาตีหิ จ อสเสติ ญญิตฺเต อวานตุ โหติ, ต.เจ ป มนตํ ปริมาณํ ภาติ. สัพพํ ปริมาณมสฺส สัพพวานตํ, ยวานตํ, ตวานตํ, เอตวานตํ. (โมค. 4.43)

75 ยาวตา ตาวตา ยาว ตาว กิตตาวตา ตถา
เอตตาวตา จ ก็เวติ ปริงเฉพตุฉวาจกา.
อภิธาน. คาคา 1141

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีสายโมคคัลลานะ

ตามหลักฐานที่พบในปัจจุบัน มี 10 ฉบับ คือ

1. โมคคัลลานปัญจิกา ผลงานของพระโมคคัลลานะ เป็นคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายความของโมคคัลลานไวยากรณ์
2. สารัตถวิลาสินี หรือ โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา ผลงานของพระสังฆรักขิตะ คัมภีร์นี้เป็นฎีกาของคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา
3. โมคคัลลานปัญจิกาปทีปะ ผลงานพระราหุลผู้เป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2007) เป็นฎีกาของคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา
4. ปทสาธนะ ผลงานของพระปิยทัสสี ศิษย์ของพระโมคคัลลานะ เป็นงานร่วมสมัยหรือในเวลาหลังโมคคัลลานไวยากรณ์ไม่นาน คัมภีร์นี้แต่งประมวลเนื้อหาสาระในโมคคัลลานไวยากรณ์อย่างกระชับสั้นง่าย โดยนำสูตรมาเรียงลำดับใหม่ตามอุทาหรณ์เพื่อให้ประกอบรูปศัพท์ได้ง่าย คล้ายกับคัมภีร์พาลาวตารที่กล่าวสรุปเนื้อหาของกัจจายนไวยากรณ์
5. ปทสาธนฎีกา ผลงานพระราหุลผู้เป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2007)
6. ปโยคสิทธิ ผลงานของพระสังฆรักขิตะ คัมภีร์นี้ได้นำเนื้อหาสาระในโมคคัลลานไวยากรณ์มาจัดหมวดหมู่ใหม่ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น รวมทั้งได้อธิบายขยายความและแสดงอุทาหรณ์เพิ่ม เหมือนกับปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ขยายความกัจจายนไวยากรณ์
7. สุตัททสิทธิ ผลงานของพระสังฆรักขิตะ เป็นชื่อคัมภีร์ที่ปรากฏอยู่ในรายชื่อคัมภีร์ที่พระสังฆรักขิตะแต่ง ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ในคำลงท้ายของคัมภีร์สัมพันธจินตา แต่ยังไม่มีการพิมพ์เผยแพร่เป็นภาษาพม่าหรือภาษาไทย จึงไม่สามารถทราบรายละเอียด
8. สัมพันธจินตา ผลงานของพระสังฆรักขิตะ แต่งร่วมสมัยกับปโยคสิทธิ เป็นคัมภีร์อธิบายจาก 4 และการก 6 โดยพิสดาร ตามแนวคำอธิบายของโมคคัลลานไวยากรณ์
9. สัมพันธจินตาฎีกา ผลงานของพระสิงหลรูปหนึ่งผู้ไม่ปรากฏนาม แต่งอธิบายสัมพันธจินตาโดยย่อ
10. นිරุตติทีปนี ผลงานของพระญาณธชะ (ชาวพม่าเรียกว่า แลตีสยาตอ ตามชื่อวัดที่พำนัก) แต่งจบในพุทธศักราช 2446 คัมภีร์นี้นำโมคคัลลานไวยากรณ์มาลำดับสูตรใหม่และเขียนอธิบายให้เข้าใจง่าย รวมทั้งนำอุทาหรณ์จากพระไตรปิฎกมาแสดงไว้เป็นสาธกของกฎไวยากรณ์ในสูตรนั้นๆ พระญาณธชะยังแต่งคัมภีร์แปลนिरุตติทีปนีซึ่งแปลเฉพาะศัพท์ยากเท่านั้น ชื่อว่า นिरุตติทีปนีนิสสัย ในพุทธศักราช 2448

2.2.3. กลุ่มสัทพินิติไวยากรณ์

ในนิคมคาถา ตอนท้ายของสัทพินิติปกรณ์ สุตตมาลา ท่านผู้แต่งกล่าวว่าคัมภีร์นี้เป็นผลงานของพระอัครวงศ์ พระเถระชาวพม่าในพุทธศาสนิกสมัยที่เรียกว่า อริยัมพาทนะ (เมืองย่ายี้ศัตรู) เป็นบุตรของภคินี (พี่หรือน้องสาว) ของท่านอัครบัณฑิตผู้เป็นศิษย์ในสำนักของท่านมหาอัครบัณฑิต ดังข้อความกล่าวว่า “กิตติศัพท์ของภิกษุใดขจรขจายดังดวงสุริย์และศศิธรบนฟากฟ้า ภิกษุนั้นผู้ชื่อว่า พระอัครวงศ์สาจารย์ ได้ประพันธ์คัมภีร์นี้

สัทพินิติปกรณ์นี้แต่งโดยพระอัครวงศ์สาจารย์แห่งเมืองพุกาม ผู้บวชในสำนักของพระมหาอัครบัณฑิตที่งามพร้อม ผู้เป็นหลานของพระอัครบัณฑิตผู้งามพร้อมซึ่งเป็นศิษย์ของพระมหาอัครบัณฑิตนั้น ผู้มีนามว่า อัครคะ อันได้รับมาส่วนหนึ่ง ผู้มีถ้อยคำอันปราศจากโทษซึ่งเกิดจากความถึงพร้อมแห่งกรณีอันเป็นเครื่องแสดงธรรมเป็นอย่างดี จบแล้วด้วยประการฉะนี้”⁷⁶

พระอัครวงศ์สาจารย์มีชีวิตอยู่ในรัชสมัยพระเจ้าจระสว (พ.ศ. 1777-1793) คัมภีร์นี้อาศัยไวยากรณ์สันสกฤตหลายคัมภีร์ อาทิเช่น ปาณินิ, มหาภาสส และกาตันตระ รวมทั้งยังอาศัยตรรกศาสตร์ของฝ่ายสันสกฤตไว้อีกด้วย อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ที่แต่งในประเทศพม่ากล่าวถึงเวลาที่แต่งสัทพินิติปกรณ์ไว้ต่างกัน ดังนี้

1. คัมภีร์ศาสนาลังการและศาสนวังสัปทีปิกากล่าวว่า พระอัครวงศ์แต่งสัทพินิติปกรณ์เมื่อพุทธศักราช 1697 ที่เมืองพุกาม ในเวลานั้นมีพระเถระผู้แตกฉานปริยัติธรรม 3 ท่าน คือ พระมหาอัครบัณฑิต ผู้เป็นอาจารย์ใหญ่ ศิษย์ของท่านนามว่า พระอัครบัณฑิต จัดเป็นอัครบัณฑิตรูปที่สอง และพระอัครวงศ์ผู้เป็นหลานของพระอัครบัณฑิต จัดเป็นอัครบัณฑิตรูปที่ 3 ชาวสิงหลได้ยินกิตติศัพท์ในความแตกฉานภาษาบาลีในพุกามก็เดินทางมาพิสูจน์ เมื่อพบสัทพินิติปกรณ์ที่เป็นผลงานของพระอัครวงศ์แล้วก็สรรเสริญว่าไวยากรณ์ที่ละเอียดลึกซึ้งเช่นนี้ยังไม่มีในลังกา⁷⁷ ตามมตินี้ พระอัครวงศ์แต่งสัทพินิติปกรณ์ในรัชสมัยพระเจ้าอะลองสีตู (พ.ศ. 1635-1710) อย่างไรก็ตามข้อความในคัมภีร์ศาสนาลังการที่ปิกาที่เรียกว่า ศาสนวงค์ ในฉบับบาลีไทยไม่ตรงกับฉบับพม่า กล่าวคือ ฉบับพม่ามีข้อความว่า สุตตานุตาธิเก ฉสเต สหสเส จ สมปตเต (เมื่อถึงพุทธศักราช 1697) แต่ฉบับไทยมีข้อความคลาดเคลื่อนไปว่า สุตตตาทิเก ฉสเต สหสเส จ สมปตเต (เมื่อถึงพุทธศักราช 1670) ความจริงคัมภีร์ศาสนาลังการที่ปิกาเป็นตำราแปล

⁷⁶

ปากฎา เข รวินทว
อัครวงศ์สาจารย์

ยสส กิตติ มหิตเล
เตน วิรจิต อิท.

อิตติ สมณฑภททสส มหาอัครบัณฑิตสส สนติเก คหิตุปะชเมณ ตัสสสสส สมณฑภททสส อคค - ปณตติสส ภาคินเญเยน ปฎิฐทต นามเญเยน สุตตมาทาเยน กรณสมปตติชนิตนिरวชจเนน อริยัมพาทนะปุราวาสินา อคควัสาจริเยน กต สัทพินิติปกรณ์ นิฎจิต. (นิติ. สุตต. หน้า 527-28)

⁷⁷ อำมาตย์มหาธรรมด็นจัน, ศาสนาลังการ (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตีปิฎกัต, พ.ศ. 2499), หน้า 118 พระปัญญาสามี, ศาสนวังสัปทีปิกา (มณฑลเย: โรงพิมพ์โกควตี, พ.ศ. 2467), หน้า 83

คัมภีร์ศาสนาลังการจากภาษาพม่าเป็นภาษาบาลี จึงควรมีเนื้อหาตรงกับคัมภีร์ต้นฉบับ ดังนั้นข้อความตามฉบับไทยจึงไม่น่าถูกต้อง

2. คัมภีร์ปิฎกต่อตะมา⁷⁸ กล่าวว่าแต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวา (พ.ศ. 1777-1793) นักวิชาการตะวันตกส่วนใหญ่เชื่อว่าพระอัครวงศ์แต่งสัททนีติปกรณ์เมื่อพุทธศักราช 1697 ตามหลักฐานในคัมภีร์ศาสนาลังการ⁷⁹ แต่นักวิชาการชาวพม่าเห็นว่าแต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวา โดยพิจารณาเนื้อหาคัมภีร์เป็นหลัก มีเหตุผลดังนี้ คือ

2.1 สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวคัดค้านมติของบางคัมภีร์ไว้โดยใช้ศัพท์ว่า เกจิ (บางคน)⁸⁰ ซึ่งมติดังกล่าวพบในโมคคัลลานไวยากรณ์ที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729)⁸¹

2.2 สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) กล่าวคัดค้านบางมติไว้โดยใช้ศัพท์ว่า เกจิ (บางคน)⁸² ซึ่งมติดังกล่าวพบในคัมภีร์นยาสาปทีปิกา⁸³ ซึ่งแต่งโดยพระราชบุตรเขยของพระเจ้านรปตีสิตู ผู้ทรงครองราชย์ที่เมืองพุกาม ในพุทธศักราช 1717 ท่านผู้แต่งได้รับบรรดาศักดิ์เป็นเจ้ากรมที่ดินซึ่งภาษาพม่าเรียกว่า ตันเบียน⁸⁴

สัททนีติปกรณ์ มี 3 ภาคคือ ปทมาลา, สุตตมาลา และธาตุมาลา ซึ่งแต่งในแบบแผนที่คัมภีร์ปาณินิที่แบ่งเป็นสุตตปาฐะ, ธาตุปาฐะ และคนปาฐะ แม้คัมภีร์นี้จะอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตจำนวนมาก แต่คันทรรจนจารย์ได้เลือกแสดงกฎไวยากรณ์สันสกฤตที่สอดคล้องกับพระพุทธรูปเท่านั้น คัมภีร์นี้เป็นไวยากรณ์ที่ครอบคลุมพระไตรปิฎกและอรรถกถารวมทั้งมติของนักไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต ได้รับการชมเชยว่าเป็นไวยากรณ์บาลีที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในวรรณกรรมบาลีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

การอ้างอิงข้อความจากไวยากรณ์สันสกฤตในคัมภีร์นี้ กล่าวระบุไว้ในทั้งสามภาค เช่นในสุตตมาลาได้อ้างถึงข้อความของอาจารย์ปตัญชลีที่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาภาษายะ ใน

⁷⁸ พระยามหาสิริเชยตุ, **ปิฎกต่อตะมา** (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวดี, พ.ศ. 2502), หน้า 137

⁷⁹ M.H. Bold, **The Pali Literature of Burma**, p. 93. K.R. Norman, **Pali Literature**, p. 164.

⁸⁰ เกจิ ปเนตถ สนิธวเสน อการโลป สนิธเวคาทิสส จ คการสส โลป วทนติ. ตมปิ น ญชชติ ตสสา ปาฬิยา อฏฺฐกถาย “ยสมตติ ยโต กฏฺฐา. คินติ อคฺคิ”ติ เอว คินิสทสส อุลลึงเคตฺวา วจนโต. (นิตติ. ปท. 303-4)

⁸¹ สํโยคาทีโลโป. สํโยคสส โย อาทิกฺวโตวโย, ตสส วา กฺวจิ โลโป โหติ. ปุฬฺสา, ขายเตคินิ. (โมค. 1.53)

⁸² เกจิ ปน กมเมเนปิ พุทฺธสทสส สิธํ อิจฺจนฺตา เอว นิพพจนํ กโรนติ “สมมาสมพุทฺโธ วต โส ภควาติ อธิคฺคณฺวิเสสํ ชิณาสเวหิ พุชฺฌิตพฺโพติ พุทฺโธ”ติ. (นิตติ. ธาตุ. หน้า 305)

⁸³ สมมาสมพุทฺโธ วต โส ภควาติ อธิคฺคณฺวิเสสํ ชิณาสเวหิ พุชฺฌิตพฺโพติ วา พุทฺโธ. (นยาสาปทีปิกา. หน้า 2)

⁸⁴ พระยามหาสิริเชยตุ, **ปิฎกต่อตะมา** (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวดี, พ.ศ. 2502), หน้า 137

คำอธิบายของสูตรว่า โยธโร ตโมกา⁸⁵ ในธาตุมาลาอ้างถึงข้อความในคัมภีร์ปาณินียาตุปาฐะ⁸⁶ พร้อมด้วยจันทรธาตุปาฐะ⁸⁷ และพจนานุกรมสันสกฤตชื่ออมรโกศ⁸⁸ และในปทมาลาปริจเฉทที่ 3 ได้แสดงประเภทของวิภัติอาขยาตไว้ 10 หมวดตามแนวของคัมภีร์กาตันตระ⁸⁹ ทั้งในปริจเฉทที่ 10 อ้างข้อความจากคัมภีร์เอกักรโกศ⁹⁰ และฎีกาของคัมภีร์วิทศมฺขมณฺษะ⁹¹ และในปริจเฉทที่ 20 ได้อ้างข้อความจากคัมภีร์กาวยาทรรศะไว้อีกด้วย⁹² ผู้ศึกษาสัทพินิติปกรณ์นี้จะมีปริชาอันแจ่มแจ้งในภาษาบาลีอย่างสมบูรณ์ เป็นผู้ปราศจากความสงสัยสามารถเที่ยวไปในโพรสนธ์คือพระไตรปิฎกได้อย่างอาจหาญแล้วล้ำ ดังข้อความที่ท่านผู้แต่งได้กล่าวเชิญชวนไว้ว่า “ชนเหล่าใดผู้มีปัญญาหมั่นชวนชวาศึกษาสัทพินิติปกรณ์อยู่เนืองนิจ ชนเหล่านั้นย่อมเข้าใจเนื้อความอันเป็นสาระในพระพุทฺธพจน์อันประเสริฐงามด้วยนัยอันลุ่มลึก ครั้นพวกเขาได้รับเนื้อความอันเป็นสาระในคำสอนของพระสุคตซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งสุข จะเป็นผู้ไม่ครั่นคร้ามเหมือนราชสีห์แล้วบันลือสีหนาทอันยอดเยี่ยมไม่ผิดพลาดฉะนั้น”⁹³

⁸⁵ ปตฺยลฺลนาปี วุตฺตํ จตฺตํ ปกาเรหิ อตฺตถ โส ภวติ. กตฺถจฺจิ ตํ จานวเสน มลฺลจา อุกฺกฏฺฐี กโรณตฺติ. กตฺถจฺจิ สมีปาวเสน คงคาย โฆโส กุรุสุ วสตฺติ. กตฺถจฺจิ ตสฺสทรรภาเวน ยญฺญี ปเวสย. กฺนฺเต ปเวสยาติ. กตฺถจฺจิ ตกิริยาวิเสน อพฺรหมทตฺเต พฺรหมทตฺตโยมิตฺติ. นีติ. สุตต. สูตร 572.

⁸⁶ เอตา อิธาคูอาทิกา เสกปริยฺนตา ธาตุโย อตฺตโนภาสาติ สทฺทสฺตถวิฑู วทฺนติ. เตสํ มเต เอตา เต อนฺเต ตํ อนฺตํ อิจฺจาทีนฺเวย วิสโย. ปาวจเน ปน นียโม นตฺถิ. นีติ. ธาตุ 22.

⁸⁷ จิหิ อวฺยเวติ จนฺทวิฑูโน วทฺนติ. เตสํ มเต จินฺทตฺติ รุปี. นีติ. ธาตุ 120.

⁸⁸ อกฺขรปทนิยฺมโต วจนสงฺฆาโต สีโลโก. โส ปชฺชนฺติ วุจฺจติ. ตถา หิ สีโลโก ยสฺสสิ ปชฺเชติ กวโย วทฺนติ. นีติ. ธาตุ. 21.

⁸⁹ กาทนตฺปกรณสมฺมยฺหิ สกฺกตภาสาณฺรูเปน ทสฺธา อาขยาตวิภตฺติโย จปีตา. นีติ. ปท. 98.

⁹⁰ โม วุจฺจติ จนฺโท. อญฺจกถายํ ปน มา วุจฺจติ จนฺโทติ อาการนตปาโจ ทิสฺสติ. โอการนตปาเจเนเตน ภวิตพฺพํ สกฺกฏภาสาเย เอกกฺขรโกสโต นยํ คเหตฺวา โม สีโว จนฺติมา เจวาติ โอการนตวเสน วตฺตพฺพตฺตา. นีติ. ปท. 399.

⁹¹ มา วุจฺจติ สีรี. ตถา หิ วิทวฺมุขมณฺษนญฺญิกายํ มาลินีติ ปทสฺสตถํ วทฺตา มา วุจฺจติ ลกฺขี. อลินี ฅมฺริติ วุตฺตํ. นีติ. ปท. 401.

⁹² กาพฺยาทาเส จ ตฺวิมฺขํ กมฺเลเนว ตฺลยํ นาณญฺเณน เกนจฺจติ จ จนฺเทน ตฺวิมฺขํ ตฺลยฺนติ จ กวิมุขโต. นีติ. ปท. 480.

⁹³ เย อีธา สทฺทพินิติป, ปกรณปสฺตา, นิจฺจกาลํ ภเวยฺย
เต สาเร ปาฬิธมฺเม, นิปฺพนยสุเส, อตฺถสาร์ ลเภยฺย
เต ลทฺธานตฺถสาร์, สฺสคตมตฺวเร, สฺสพตฺติญฺเฐ สฺขานํ
อจฺฉมภี สีหฺวตฺติ, ปรมมฺวิตถํ, สีหนาทํ นฺเทยฺย. (นีติ. สุตต. หน้า 522)

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีสายสัททนีติ

ไวยากรณ์บาลีที่แต่งอธิบายสัททนีติปกรณ์ มีเพียงฉบับเดียว คือ สัททนีติฎีกา ผลงานของพระปัญญาสาหมิ แต่งในช่วงระหว่างพุทธศักราช 2395-2420 โดยประมาณ คัมภีร์นี้แต่งโดยถอดความมาจากคำอธิบายภาษาพม่าในคัมภีร์สัททนีตินิสสัย ซึ่งแต่งโดยพระจักกิงกะ (พ.ศ. 2330-2385) ผู้แปลและอธิบายสัททนีติปกรณ์โดยละเอียด คัมภีร์สัททนีติฎีกายังไม่ได้รับการตีพิมพ์จนถึงปัจจุบัน ส่วนสัททนีตินิสสัยได้รับการพิมพ์แล้วโดยกระทรวงมหาดไทยและศาสนา มีทั้งหมด 6 เล่ม แยกเป็นการอธิบายสัททนีติปกรณ์แต่ละเล่มเป็น 2 เล่ม

2.3 คัมภีร์สัทททวิเสสกุ่มนิษณฺฑุ

ในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าทรงแสดงคุณสมบัติของพราหมณ์ผู้เป็นนักปราชญ์ไว้ว่า “พราหมณ์ผู้มีความรู้ถึงฝั่งไตรเพทพร้อมด้วยนิษณฺฑุและเกฏฺฐะ”⁹⁴ คำว่า “นิษณฺฑุ” หมายถึงคัมภีร์อภิธานฉบับย่อ ที่รวมเอาเนื้อความของบทในคัมภีร์ไตรเพทไว้ คัมภีร์นิษณฺฑุดังกล่าวนี้นั้น รจนาขึ้นโดยอาศัยคัมภีร์นิรุตตะ ซึ่งเป็นคัมภีร์เวททางคะ 1 ใน 6 เวททางคะ อันเป็นคัมภีร์บริวารของคัมภีร์เวท พระไตรปิฎกแสดงคัมภีร์นิษณฺฑุไว้ในฐานะคัมภีร์บริวารของคัมภีร์เวท ดังนั้น คัมภีร์นิษณฺฑุจึงมิได้หมายถึงคัมภีร์นิษณฺฑุสาขาอื่น เช่น ราชนิษณฺฑุ เป็นต้น ที่เป็นสาขาวิชาของคัมภีร์อายุรเวท แม้คัมภีร์นิษณฺฑุนี้จะมีเนื้อความเกี่ยวข้องกับนักศึกษาไตรเพท แต่เมื่อภาษาสันสกฤตแพร่หลายออกไป เป็นภาษาที่ใช้จารึกวรรณคดี เช่น อิติสหาะ (ประวัติศาสตร์) กาวยะ (กาพย์) นาฏกะ (นาฏศิลป์) เป็นต้น ศัพท์ที่มีอยู่ในคัมภีร์นิษณฺฑุจึงไม่เพียงพอแก่การใช้ จึงทำให้มีนักปราชญ์รจนาคัมภีร์อภิธานสันสกฤตขึ้นใหม่อีกหลายคัมภีร์ มีคัมภีร์อมรโกสะเป็นต้น ซึ่งมีเนื้อหาที่ครอบคลุมถึงวรรณคดีต่าง ๆ อย่างทั่วถึง ในการรจนาคัมภีร์อภิธานต่าง ๆ เหล่านั้นโบราณจารย์ใช้คัมภีร์นิษณฺฑุนี้อย่างเป็นต้นแบบ

ศัพท์โวหารที่มีอยู่ในคัมภีร์นิษณฺฑุและอมรโกสะเป็นต้นนั้น มีเนื้อความที่สอดคล้องกับพระไตรปิฎกก็มี ไม่สอดคล้องก็มี พระโบราณจารย์ฝ่ายภาษาบาลีในยุคต้น อาศัยคัมภีร์อภิธานสันสกฤตดังกล่าวช่วยในการค้นคว้าพระไตรปิฎก เพราะคัมภีร์อภิธานสายภาษาบาลียังไม่มี ต่อมาราว พ.ศ. 1700 ในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาปรกมพาทูที่ 1 จึงได้มีการรจนาคัมภีร์อภิธานสายภาษาบาลีขึ้น ชื่อว่า “คัมภีร์อภิธานปทีปิกา”

คัมภีร์อภิธานปทีปิกา แต่งโดยพระโมคคัลลานะ พระเถระชาวสิงหลในรัชสมัยพระเจ้าปราชรมพาทูที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) ท่านพำนักอยู่ที่วัดเซตวันทีพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสให้สร้างถวายเป็นเมืองโปโรนนะรุวะ คัมภีร์นี้มีคาถาทั้งหมด 1212 บท (รวมนิคมคาถา) มีคำอธิบายเป็นภาษาบาลีในเวลาต่อมา 2 ฉบับ คือ

⁹⁴ พุ. อปทาน. (บาลี) 33/1372240

1. อภิธาน์ปทีปิกาฎีกา แต่งโดยมหาอำมาตย์ผู้ดำรงตำแหน่ง สิริมหาจตุรงค์พล ในรัชสมัยพระเจ้าสีหสุระผู้ทรงช้างเผือกสี่เชือก (พ.ศ. 1893-1902) ท่านผู้แต่งได้เน้นการแยก รากศัพท์และแสดงรูปวิเคราะห์บทในอภิธาน์ปทีปิกา โดยอาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี คือ กัจจายนไวยากรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ ฯลฯ พร้อมทั้งคัมภีร์นิพนธ์ของฝ่ายสันสกฤตคือ อมรโกศ ดิกถนเสสสะ รตนโกศ รตนมาลา และจินตามณิฎฎิกา เป็นต้น ดังปรากฏรายชื่อคัมภีร์ สันสกฤตกว่า 60 ฉบับในคัมภีร์นี้

2. อภิธาน์ปทีปิกาสุจิ แต่งโดยพระสุภูติ พระเถระชาวสิงหลในพุทธศักราช 2436 ผู้ดำรงสมณศักดิ์ที่ ปวรเนรุตติกาจริยมหาวิภาวีย์ โดยได้นำบทในอภิธาน์ปทีปิกามาลำดับตาม อักษร พร้อมกับนำรูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ในอภิธาน์ปทีปิกาฎีกามาแสดงไว้ในคัมภีร์นี้ด้วย นอกจากนี้ ยังเพิ่มเติมข้อวินิจฉัยทางไวยากรณ์โดยนำมาจากกัจจายนไวยากรณ์เป็นต้น

คัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกา เป็นคัมภีร์ว่าด้วยนามบัญญัติของเนื้อความในโลกมนุษย์ โลกสวรรค์ โลกบาดาล และอบายภูมิ รวบรวมนามศัพท์ที่มีชื่อและลึกลับคล้อยตามพระบาลีคือ พระไตรปิฎกที่ถูกจัดไว้เป็นหมวดหมู่ โดยพระอาจารย์โมคคัลลานเถระราชบัณฑิต ผู้มีข้อวัตร ปฏิบัติดีงาม มีสติปัญญาเฉียบแหลม เป็นพระคันธธรรมาจารย์ผู้ทรงความรู้ความสามารถ จำพรรษาอยู่ที่วัดมหาเชตวันซึ่งสร้างขึ้นโดยสมเด็จพระมหาปรักกมพาหุที่ 1 ผู้ปกครองประเทศ ศรีลังกา พระองค์ทรงอุปถัมภ์ด้วยทานคุณ และศีลคุณเป็นต้น ทรงประสานความแตกแยกของ พระสงฆ์ 3 วัดใหญ่ คือ มหาวิหารอภยคีรี และมหาเชตวัน ให้สมัคปรสันสามัคคีพร้อมเพรียง กันดีแล้ว ทรงรับไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์เป็นกรณีพิเศษ เพื่อทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยใส่ พระทัยเป็นอย่างดีตลอดพระชนมายุของพระองค์ ราว พ.ศ. 1700 วัดมหาเชตวันตั้งอยู่ที่เมือง ปุลัตติ ปัจจุบันเรียกเมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา

แม้การรจนาคัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกาก่อให้เกิดอภัยคัมภีร์อมรโกสะก็จริง แต่มิได้ หมายความว่าเป็นการปวิรรตมาทั้งหมด เพราะท่านผู้รจนาดำเนินการอย่างรอบคอบต่าง ๆ ที่มีอยู่ใน พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาเป็นหลัก ดังจะเห็นวิธีการรจนาคัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกาที่ถ้อย นัย คล้อยตามพระไตรปิฎกเป็นต้น เช่น

ในอภิธัมมสังคณีได้ขยายอรรถของบทว่า “ผสส” ไว้อย่างพิสดารว่า “ผสฺโส ผสฺสนา สฺผสฺสนา สฺผสฺสิตตฺต” และอธิบายอรรถของ “จิตต” ไว้ว่า จิตตํ มโน มานสํ หทยํ ปณฺฑรํ มโน มนายตน์ มนินฺทริยํ วิญญานํ วิญญานกฺขนฺโธ ตชฺชามโนวิญญานธาตุ”⁹⁵ อธิบายอรรถของ “วิตกก” ว่า “ตฺกโก วิตกโก สงกฺกโป อปฺปนา พฺยปฺปนา เจตฺโส อภินิโรปนา สมมาสงกฺกโป”⁹⁶ อธิบายอรรถของ “ปญญา” ว่า “ปญฺญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย สลลฺกขณา อฺปฺลกขณา ปจฺจุปฺลกขณา ปณฺทิจฺจํ โกสลฺลํ เนปฺปญฺญํ เวทฺทปฺยา จินฺตา อฺปฺปปริกฺขา ญฺฐี เมธา

⁹⁵ อภ. สง. (บาลี) 1/18

⁹⁶ อภ. สง. (บาลี) 1/18

ปริณายิกา วิปัสสนา สมปชณฺณํ ปโตโท ปณฺณา ปณฺณินทริยํ ปณฺณาพลํ ปณฺณาสดถํ
ปณฺณาปาสาโท ปณฺณาอาโลโก ปณฺณาโอภาโส ปณฺณาปชฺโชโต ปณฺณารตนํ อโมโห ธมฺมวิจโย
สมฺมาทิฏฺฐิ”⁹⁷

จะเห็นได้ว่า แม้ในพระบาลีก็มีการแสดงบทไวยากรณ์ไว้ตามสมควร ในบาลีเนตติก็ได้
แสดงบทเกี่ยวกับไวยากรณ์ไว้ในมหาวิงค์ว่าด้วยเววจนะ นอกจากนี้ยังมีปรากฏอยู่ในมหานิทเทส
และจุฬนิทเทสอีกด้วย โดยเฉพาะบทที่ลงกิตปัจจัยและบทกิริยาอาชยาดเป็นต้น เช่น
กามยมานสฺสาติ กามยมานสฺส อิจฺจมานสฺส สาทียมานสฺส ปตฺถยมานสฺส ปิหฺยมานสฺส
อภิชฺปมานสฺส⁹⁸ **สมิขฺมตฺติ** อิจฺจติ สมิขฺมตฺติ ลภติ ปฏฺฐิลภติ อธิคฺจติ วินฺทติ.⁹⁹ แม้ในอรรถกถา
และฎีกาก็มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้ จึงทำให้ทราบว่า พระอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ อภิธานปทีปิกา
จะต้องอาศัยถ้อยคำจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาอย่างแน่นนอน

พระอาจารย์โมคคัลลานเถระมีหลายรูป ผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะก็มีชื่อ
ว่าโมคคัลลานะเช่นกัน พระคันธกรจนาจารย์บางท่านจึงสำคัญว่า ผู้รจนาคัมภีร์อภิธานปทีปิกา
และคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ เป็นพระอาจารย์โมคคัลลานเถระรูปเดียวกัน แต่ก็ลง
ความเห็นว่าเป็นคนละรูปกันกับพระอาจารย์โมคคัลลานมหาสามี ผู้รจนาคัมภีร์สัททลักษณะ ซึ่ง
เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์น้อยอีกเล่มหนึ่ง โบราณจารย์ส่วนมากเห็นว่าเป็นคนละรูปกัน เพราะ
สถานที่อยู่ และมติในการรจนาคัมภีร์ของพระเถระทั้ง 2 รูปนั้นก็ต่างกัน คือ

พระอาจารย์โมคคัลลานเถระ ผู้รจนาคัมภีร์อภิธานปทีปิกา พำนักประจำอยู่วัด
มหาเชตวัน เมืองปัลลัตถิ สังกัดในสโรคามนิกาย ส่วนพระอาจารย์โมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์
ไวยากรณ์โมคคัลลานะ พำนักประจำอยู่วัดอุปาราม เมืองอนูราธะ สังกัดในอุตตรมูลนิกาย ใน
ประเทศศรีลังกาเหมือนกัน

พระอาจารย์โมคคัลลานเถระ ผู้รจนาคัมภีร์อภิธานปทีปิกา จะถือนัยคล้ายตาม
พระอาจารย์กัจจายนเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์กัจจายนนะ ส่วนพระอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์
ไวยากรณ์โมคคัลลานะถือนัยต่างออกไป ซึ่งมีข้อวินิจฉัยดังนี้ คัมภีร์กัจจายนนะ แสดงอุปสัคไว้
20 บท โดยมี **นิ นี อว** แต่ไม่มี **โอ** คัมภีร์โมคคัลลานะ แสดงอุปสัคไว้ 20 บทเหมือนกัน มี **นิ
อว โอ** แต่ไม่มี **นี** คัมภีร์อภิธานปทีปิกา แสดงอุปสัคไว้ 20 บท คือ **นิ นี อว** ไม่มี **โอ** เป็นต้น
ตามนัยของคัมภีร์กัจจายนนะ

ด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงวินิจฉัยได้ว่า พระอาจารย์โมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์
อภิธานปทีปิกา กับพระอาจารย์โมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะเป็นคน
ละรูปกันแน่นอน

⁹⁷ อภ.สจ. (บาลี) 1/19

⁹⁸ พ. มหานิ. (บาลี) 29/2/2

⁹⁹ พ. มหานิ. (บาลี) 29/3/2

พระอาจารย์โมคคัลลานเถระ รจนาคัมภีร์อภิธานปทีปิกา โดยอาศัยความรู้จาก พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อภิธานสันสกฤตอื่น ๆ เช่น คัมภีร์อมรโกสะที่รจนาโดย พระอาจารย์อมรสีหเถระ ดังนั้น คัมภีร์อภิธานปทีปิกา กับ คัมภีร์อมรโกสะจึงมีเนื้อความใน คาถาบางส่วนใกล้เคียงกัน เช่น

คัมภีร์อมรโกสะ มีปริภาสาว่า

ปรายโส รูปเภเทน	สาหจรยาจจ กุตรจิต
สตรีนุสนุสกัม เณยยัม	ตพวิเศสวโร กวจิต. ¹⁰⁰

ปริวรรตเป็นบาลีว่า

ปายโส รูปเภเทน	สาหจริยา จ กุตรจิ
ถีนุสนุสกัม เณยยัม	ตพพิเศสวโร กวจิ .

ส่วนคัมภีร์อภิธานปทีปิกา มีปริภาสาว่า

ภียโย รูปนตราสา-	จริเยน จ กตถจิ
กวจาหจจิธาเนน	เณยยัม ถีนุสนุสกัม. ¹⁰¹

2.4 คัมภีร์สหทวิเสสกลุ่มฉันทลักษณ์

สมัยก่อนพุทธกาล มีวรรณกรรมของศาสนาพราหมณ์ที่แต่งด้วยภาษาสันสกฤตเจริญ แพร่หลายมาก มีคัมภีร์จำนวนมากอธิบายกฎในการใช้ภาษา คือ ไวยากรณ์ อภิธาน ฉันทลักษณ์ และอลังการ เพื่อเป็นเครื่องช่วยศึกษาคัมภีร์พระเวท สำหรับคัมภีร์ฉันทลักษณ์ที่ว่าด้วยระเบียบ การประพันธ์บทร้อยกรอง คัมภีร์ฉันทสันสกฤตซึ่งเก่าแก่ที่สุด คือปิงคฉันทสูตร แต่งโดยฤาษี ปิงคละ บุตรของพราหมณ์คนละ สันนิษฐานว่าท่านพำนักอยู่ทางอินเดียตอนใต้ ท่านมีชื่ออื่นอีกว่า ปิงคลมูณี บ้าง ปิงคโลก บ้าง¹⁰² บางแห่งเรียกว่า ปตัญชลี บ้าง ท่านแต่งอีกคัมภีร์หนึ่งคือมหา ภาษยะ เป็นอรรถาธิบายของคัมภีร์ปาณินีย (อักษราธยายี) และแต่งฉันทปรากฏชื่อปรากฏต ปิงคละ บางท่านกล่าวว่าปิงคโลกก็คือพญานาคปิงคละในรามเกียรติ์ซึ่งจำแลงร่างเป็นมาณพ สอนคัมภีร์ฉันทในมนุษยโลก วันหนึ่งพญานาคตนนั้นพบกับครุฑ จึงใช้วิธีปีติถาระในทางฉันท ลักษณ์ถ่วงเวลาครุฑจนในที่สุดไปถึงมหาสมุทรแล้วหนีหลบไป แต่มตินี้ไม่เป็นที่ยอมรับ เพราะ พญานาคปิงคละที่มีกล่าวไว้ในเรื่องรามเกียรติ์นั้นไม่ใช่ฤาษี และยังถูกฆ่าตายอีกด้วย

คัมภีร์ปิงคฉันทสูตรมีเพียงสูตร ไม่มีคำอธิบายเหมือนกัจจายนสูตร ประกอบด้วย สูตรทั้งหมด 308 สูตร แบ่งออกเป็น 8 ปริจเฉท ตั้งแต่ปริจเฉทที่ 1-8 มีลำดับสูตรในแต่ละ

¹⁰⁰ อมรโกส คาถา 3

¹⁰¹ อภิธาน. คาถา (จ)

¹⁰² คำว่า นาค เป็นบทกวีที่มิรูปีวิเคราะห์ว่า นคสส ปุโต นาค บุตรของคน ชื่อว่านาค

ปริจเฉท คือ 15, 16, 66, 53, 44, 44, 36, 34 สูตร ต่อมาท่านหลายธรรมาจารย์ได้รจนาคัมภีร์ อรรถาธิบายของปิงคณันทสูตรนี้ เรียกว่า อมฤตสัจยวาท คัมภีร์นี้มีวุตติ (คำอธิบายสูตร) และ แสดงอุทาหรณ์ไว้โดยละเอียด โดยเหตุที่คัมภีร์ปิงคณันทสูตรแสดงกฎเกณฑ์ไว้เป็นสูตรท่องจำ แม้จะมีคัมภีร์อธิบายความแล้วก็ยังเรียนรู้และทรงจำได้ยาก จึงมีปราชญ์รุ่นหลังแต่งฉันทลักษณ์ สันสกฤตไว้เป็นจำนวนมากในลักษณะของร้อยกรองเพื่อให้จำง่าย คัมภีร์ที่มีชื่อเสียงมากคือ วฤตตรัตนากรและฉันทโหมณฺชรี ท่านศรีเกทการภักฎะบุตรของพราหมณ์ปัญเยะ ตระกูลกาศยปะ ได้รจนาคัมภีร์วฤตตรัตนากร (แหล่งอุบัติเกิดแห่งรัตนาคือคาถา) โดยประมวลความส่วนใหญ่ จากปิงคณันทสูตรมาแต่งเป็นคาถา คัมภีร์นี้แสดงฉันท 26 ประเภทตั้งแต่ฉันท 1 พยางค์ถึง 26 พยางค์ และมีคาถา 136 ชนิด ในขณะที่ปิงคณันทสูตรแสดงฉันทเพียง 17 ประเภทตั้งแต่ฉันท 6 พยางค์ถึง 22 พยางค์

วฤตโตทัยปกรณนี้แต่งโดยอิงอาศัยคัมภีร์วฤตตรัตนากรเป็นหลักและปิงคณันทสูตรใน บางแห่ง ดังสาธกที่มีกล่าวไว้ในคาถาที่ 2-4 นอกจากนั้น พอจะสันนิษฐานได้ว่าก่อนสมัยพุทธ ศตวรรษที่ 17 ยังไม่มีคัมภีร์ฉันทลักษณ์บาลีเลย เพราะคนสมัยนั้นมีความจำดี จึงมักเรียนภาษา สันสกฤตแล้วนำมาประยุกต์ใช้กับภาษาบาลี ก็จะเข้าใจบทคาถาในพระไตรปิฎกได้ เนื่องจาก ภาษาบาลีกับภาษาสันสกฤตคล้ายคลึงกัน หากมีฉันทลักษณ์บาลีก่อนวฤตโตทัยปกรณ ท่านสังฆ รักษิตเถระก็จะคงจะกล่าวถึงความนี้ แล้วแสดงสาเหตุในการรจนาคัมภีร์นี้ขึ้นมาอีก แต่ท่านมิได้ กล่าวความนี้ไว้ จึงสันนิษฐานว่าวฤตโตทัยปกรณเป็นฉันทลักษณ์บาลีฉบับแรก

ฉันทลักษณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยระเบียบในการวางคำ ครุ ลหุ เป็นแบบต่างๆ เท่าที่ ทราบมี 3 คัมภีร์ คือ คัมภีร์วฤตโตทัย คัมภีร์ฉันทโหมณฺชรี และคัมภีร์ฉันทวุตติปปทีป มี รายละเอียดดังต่อไปนี้ คัมภีร์วฤตโตทัย แต่งโดยพระสังฆรักษิตะ พระเถระชาวสิงหลผู้เป็น พระสังฆราชในรัชสมัยของพระเจ้าวิชัยพาหุที่ 3 ผู้ครองราชย์ ณ เมืองซัมพูโทนิ ประเทศลังกา ในพุทธศักราช 1787 (บางแห่งกล่าวว่าเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปารกกรมพาหุที่ 1) คัมภีร์นี้มีคาถา 137 บท แสดงฉันท 26 ชนิด และคาถา 108 ประเภท มีคำอธิบายเป็นภาษา บาลี 5 ฉบับ คือ

1. ฉบับฎีกาเก่า แต่งโดยพระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม บางแห่งกล่าวว่าแต่งโดย พระนวมิลลพุทธิในสมัยพุกาม ไม่ปรากฏปีที่แต่ง
2. ฉบับฎีกาใหม่ แต่งโดยพระเว पुलละในสมัยพุกาม ท่านพำนักอยู่ที่วัดทักษิณาวาส ไม่ปรากฏปีที่แต่ง
3. กวิสาระ แต่งโดยพระธัมมนันทะผู้เป็นพระราชาครูของพระเจ้าสันตะแวงแต่งที่ เมืองหงสาวดี ไม่ปรากฏปีที่แต่ง
4. ฉันทโศสารถติกาสิณี แต่งโดยพระสัทธรรมญาณในสมัยพุกาม ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

5. ฉบับปัจจัยที่ปกะ แต่งโดยพระปัญญาสีหะในสมัยอังวะ แต่งจบในพุทธศักราช 2313

6. สุกุททสวีกาสนี แต่งโดยธรรมนันท์ผู้ดำรงสมณศักดิ์ที่ ตีสานาลังการ พำนักอยู่ที่วัดชีกษะยู ประเทศพม่า แต่งจบในพุทธศักราช 2272

7. ฉันทโศสารถมเมทินี แต่งโดยพระวชิรปัญญาผู้อยู่ในวัดธรรมการาม จังหวัดยะลา ประเทศพม่า แต่งจบในพุทธศักราช 2490 คัมภีร์ฉันทมัญชรี แต่งโดยพระวิสุทธาจารย์ พระเถระชาวพม่าอดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม เมืองมันดเลย์ ในพุทธศักราช 2339 มีคำอธิบายเป็นภาษาบาลีชื่อว่า ฉันทโศสารถมัญชสา แต่งโดยพระญาณินทระศิษย์ของพระวิสุทธาจารย์ ผู้พำนักอยู่ที่เมืองหงสาวดี แต่งจบในพุทธศักราช 2447 คัมภีร์ฉันทวตฺติปปทีป แต่งโดยพระญาณมงคล พระเถระชาวไทย ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

2.5 คัมภีร์สหทวิเสสกลุ่มเกฏฐะ

คัมภีร์เกฏฐะ หรือ อลังการศาสตร์นี้เป็นตำราเกี่ยวกับการตกแต่งเสียงและความหมาย ให้ภาษามีความไพเราะ คัมภีร์นี้เป็นที่นิยมศึกษาเล่าเรียนมาก่อนครั้งพุทธกาลซึ่งเป็นช่วงเวลาที่พระเวทเจริญรุ่งเรือง มีข้อความในพระสูตรว่าพราหมณ์หลายคนในสมัยพุทธกาลเชี่ยวชาญพระเวทพร้อมด้วยอลังการศาสตร์และและวิชาประกอบการศึกษาพระเวทอื่นๆ มีฉันทลักษณ์เป็นต้น ดังข้อความในทีฆนิกาย อัมพพัฏฐสูตรว่า .

เตน โข ปน สมเณน พราหมณสฺส โปกฺขรสาติสฺส อมฺพภูโจ
นาม มาณโว อนฺเตวาสี โหติ อชฺฌายโก มนตโร ตินฺณ เวทานํ
ปารคฺช สนิฆฺณพฺพเกฏฺฐานํ สากฺขรปฺปเกทานํ อิติหาสปญฺจมานํ
ปทโก เวยฺยากรโณ โลกายตมหาปฺริสลกฺขณฺสฺส อนนฺวโย
อนฺนุณฺนาตปฺปญฺญินฺนาโต สเก อจฺจริยเก เตวิชฺชเก ปาวจเน
ยมํ ฆานามิ, ตํ ตวํ ฆานาสี. ยํ ตวํ ฆานาสี, ตมํ ฆานามิตี.¹⁰³
“สมัยนั้นแล อัมพพัฏฐมาณพ ศิษย์ของพราหมณ์โปกขรสาติ
เป็น ผู้สาธยาย ทรงไตรเพท รู้จบไตรเพท พร้อมทั้งคัมภีร์
อภิธานและอลังการศาสตร์ กับประเภทแห่งอักขระมี
พงศาวดารเป็นที่ 5 เป็นผู้เข้าใจบท เข้าใจไวยากรณ์ ฆานาญ
ในปรัชญาที่ประชาชนยึดถือและลักษณะของมหาบุรุษ อัน
อาจารย์ยกย่องรับรองในลัทธิปาพจน์คือไตรวิทยา อันเป็น
ของอาจารย์แห่งตนว่า ฉันทรู้สิ่งใด เธอรู้สิ่งนั้น เธอรู้สิ่งใด ฉันทรู้
สิ่งนั้น”

¹⁰³ ที.สี. (บาลี) 9/256/87-88

อลังการศาสตร์ไม่เพียงเป็นอุปการะในการศึกษาวรรณกรรมสันสกฤตเท่านั้น แต่ยังมีประโยชน์ต่อการศึกษาพระไตรปิฎกอีกด้วย เพราะภาษาบาลีที่ใช้ในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นพระพุทธพจน์หรือเป็นถ้อยคำพระอรหันต์ผู้แตกฉานในรูปธรรมปฏิบัติสมาธิภาวนาไพเราะสละสลวยด้วยหลักอรรถาธิบายตามสมควร ผู้ที่เข้าใจหลักอรรถาธิบายจะซาบซึ้งในอรรถรสของพระไตรปิฎกที่มีการตกแต่งเสียงและความหมายไว้อย่างดี แม้ผู้ประสงค์จะแต่งกวีนิพนธ์ในภาษาบาลีต้องรู้จักวิธีตกแต่งเสียงและความหมายอย่างถูกต้อง จึงจะแต่งบทประพันธ์ที่น่าชื่นชมแก่บุคคลทั่วไปได้ อลังการศาสตร์จึงเป็นหนึ่งในคัมภีร์พื้นฐานที่ควรศึกษาเล่าเรียน ดังข้อความในคำลงท้ายของปริจเฉทที่ 3 แห่งคัมภีร์สุโธธาถึงการว่า

โย สทฺทสฺตถกฺสุโล กุสฺโล นิฆณฺฑ-

ฉนฺโทลงกตฺสิ นิจจกตาทิโยโค

โส'ยํ กวิตตฺวิโลปิ กวีสุ สงฺขย-

โมคฺยห วิณฺทติ ทิ กิตฺติ'มมฺนทฺรูป.¹⁰⁴

ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฉลาดในนิฆณฺฑศาสตร์ ฉันท-
ศาสตร์ และอลังการศาสตร์ กระทำความเพียรเป็นนิจศีล
แม้เขาจะบกพร่องจากความเป็นกวี ก็ยังสู่ความนับในหมู่
กวี ย่อมจะประสบเกียรติคุณหาญน้อยไม่

อลังการศาสตร์ที่แต่งเป็นภาษาบาลีมีขึ้นหลังสมัยพุทธศตวรรษที่ 17 สันนิษฐานว่าก่อนพุทธศตวรรษนั้นชาวพุทธคงจะนิยมเรียนภาษาสันสกฤต จึงสามารถนำหลักอรรถาธิบายจากอลังการสันสกฤตมาประยุกต์ใช้กับภาษาบาลีได้ ต่อมาในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาทูที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) เมืองอนุราธบุรี ประเทศศรีลังกา พระสังฆรักขิตะได้ประพันธ์ คัมภีร์อลังการบาลีฉบับแรกชื่อว่า สุโธธาถึงการ คืออรรถาธิบายเรียนง่าย เพื่อให้นักศึกษาผู้ไม่มีความรู้ภาษาสันสกฤตสามารถเข้าใจหลักอรรถาธิบายในพระไตรปิฎกได้

พระสังฆรักขิตะดำรงสมณศักดิ์ว่า มหาสามี ซึ่งตรงกับตำแหน่ง “พระสังฆราช” ของไทย จึงปรากฏนามว่า สังฆรักขิตมหาสามี ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีสันสกฤต มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือในสมัยนั้น ท่านมีชีวิตอยู่จนถึง พ.ศ. 1787 ในรัชสมัยของพระเจ้าวิชัยพาทูที่ 3 ผู้เป็นพระราชนัดดาในพระเจ้าปรากรมพาทูที่ 1 ผู้รู้ บางท่านสันนิษฐานว่าท่านมหาสามีอายุยืนถึง 90 ปี วัดที่ท่านพำนักมีชื่อว่า อุทุมพรศิริวิหาร (วัดเขามะเตือ)

¹⁰⁴ สุโธธา. หน้า 163

คัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉท 55 คาทา 31-7) กล่าวว่า ท่านเป็นพระราชนัดดาในพระเจ้ามหาโลฐติแห่งลังกาทวีป และเป็นเจ้าคณะในเสลันตรายตนมุลนิกาย (ลังกาในสมัยนั้นมี 8 นิกาย เสลันตรายตนมุลนิกายเป็นหนึ่งในจำนวนนั้น) ผลงานของท่านมีทั้งหมด 10 คัมภีร์ คือ

1. สุโพธาลังการ
2. สุโพธาลังการฎีกาเก่า
3. อรรถพยาขยาของสุโพธาลังการ (ฉบับแปลสิงหล)
4. วุตโตทัย
5. วุตโตทัยฎีกาเก่า
6. โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา
7. สัมพันธจินตา
8. สุสัททสัทธิ
9. มุลสิกขาฎีกาเก่า
10. ขุททสิกขาฎีกาใหม่

โดยเหตุที่ท่านกล่าวค่านอบน้อมครูของท่านไว้ในคำลงท้ายของแต่ละคัมภีร์ จึงทำให้ทราบนามครูผู้สอนฉันท์คือพระสีลเถระผู้แต่งคัมภีร์ธาตุมัชฌูสา ครูสอนพระวินัยคือพระสารีบุตรผู้แต่งคัมภีร์ฎีกาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนี และครูสอนไวยากรณ์คือพระโมคคัลลานะผู้แต่งโมคคัลลานไวยากรณ์

ปัจจุบันคัมภีร์สุโพธาลังการมีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี 2 ฉบับ คือ

1. ฉบับฎีกาเก่า พระสังฆรักขิตะเป็นผู้รจนา จึงชื่อว่า มหาสามิฎีกา คือฎีกา ของพระมหาสามิ (มหาสามิเป็นสมณศักดิ์เทียบเท่าพระสังฆราช) สมจริงดังข้อความในฎีกาเก่าว่า ตตถ ปชชํ นาม อมเหติเยว วิรจิตวุตโตทยาขเย ฉนทสิ นิรูปิตา วุตตชาติปปเกทา จตุปปทิกตถา.¹⁰⁵ ในเรื่องนั้น ร้อยกรอง คือ คาทาที่มีเนื้อความในบาททั้ง 4 มีชนิดประเภทที่ข้าพเจ้า[พระสังฆรักขิตะ]ได้กล่าวแสดงไว้ในคัมภีร์ฉันท์ นามว่า วุตโตทัย

ข้อความนี้แสดงว่าฎีกาเก่ารจนาโดยพระสังฆรักขิตะผู้ประพันธ์คัมภีร์อรรถลึงการนี้ แม้ในคำลงท้ายในแต่ละปริจเฉท ก็กล่าวข้อความนี้ไว้เช่นกัน ดังปรากฏสาธกว่า อิติ สุโพธาลังการ มหาสามินามิกากฎีกาย โทสาวโพธิปริจเฉโท¹⁰⁶ จบปริจเฉทชื่อโทสาวโพธิในฎีกาชื่อว่ามหาสามิในสุโพธาลังการ

2. ฉบับฎีกาใหม่ ไม่มีหลักฐานว่าท่านใดเป็นผู้รจนาเพราะไม่ปรากฏนามของท่านผู้แต่งในคัมภีร์ ในนิทานกถาของสุโพธาลังการฎีกา¹⁰⁷ ฉบับฉัฎฐสังคายนา กล่าว ว่า พระ

¹⁰⁵ สุโพธ. คาทา 121

¹⁰⁶ ฎีกาเก่า คำอธิบายคาทา 67

¹⁰⁷ สุโพธาลังการฎีกา หน้า ข

เถระชาวพม่าเชื่อว่าท่านผู้แต่งคือพระธรรมกิตติรัตน์ปชโชตะ พระเถระชาวพม่าในสมัยพุทธศตวรรษที่ 17 ท่านผู้แต่งได้ปริวรรตมาจากคำอธิบายสุโพธาลังการที่พระสังฆรักขิตะแต่งเป็นภาษาสิงหล จึงมีชื่อว่า นิสสัยฎีกา คือฎีกาที่ปริวรรตมาจากคัมภีร์นิสสัย ดังคำลงท้ายในปริจเฉทแรกว่า อิติ สุโพธาลังการนิสสัย ป โม ปริจเฉโท.¹⁰⁸ จบปริจเฉทแรกในสุโพธาลังการนิสสัย

พระธรรมกิตติรัตน์ปชโชตะปรากฏสมณนามในพม่าว่า ฉัปปทสยาตอ (ท่านอาจารย์ฉัปปทะ) ตามชื่อหมู่บ้านเกิด บางฉบับว่า ฉัปปทสยาตอ ชาวพม่าเรียกท่านว่า ปัตต- ลังกเถระ (พระเถระผู้ไปถึงลังกา) ด้วยท่านเดินทางไปศึกษาที่ประเทศศรีลังกาในสมัยของกษัตริย์พม่าพระนามว่าพระเจ้านรปติ (พ.ศ. 1707 - 1754) ในสมัยนั้นพระราชครูของพระเจ้านรปติชื่อว่าพระอุตตราชีวะได้เดินทางไปนมัสการพระเขี้ยวแก้วที่ประเทศศรีลังกา โดยมีสามเณรน้อยชาวหมู่บ้านฉัปปทะติดตามไปปรนนิบัติ แต่สามเณรมิได้เดินทางกลับพม่าพร้อม กับอาจารย์ของท่าน และได้อยู่ศึกษาพระปริยัติธรรมในประเทศศรีลังกาโดยฝากตัวเป็นศิษย์ ของพระสังฆรักขิตะ เมื่อเรียบจบแล้วได้เดินทางกลับมาเผยแผ่พระศาสนา ณ ประเทศ สหภาพพม่าพร้อมกับนิมนต์พระลังการูปอื่นมาร่วมกันเผยแผ่

ลีลาการแต่งของฎีกาเก่าและใหม่มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ ฎีกาเก่าเขียนอธิบายโดยสังเขป แต่งประโยคกระชับรัดกุมคล้ายประโยคในภาษาสันสกฤต และมีบทสมาสยาว ๆ ทำให้ค่อนข้างเข้าใจยาก ส่วนฎีกาใหม่เขียนอธิบายโดยละเอียด แต่งประโยคอ่านง่าย มีการสรุปความในแต่ละคาถาอย่างเป็นระบบ พร้อมทั้งการแสดงรูปวิเคราะห์ของศัพท์ยากในคาถา ดังนั้นจึงควรอ่านฎีกาใหม่ก่อนแล้วไปอ่านฎีกาเก่า จะช่วยให้เข้าใจความได้ชัดเจน

ฎีกาทั้งสองฉบับนี้ได้รับการชำระเป็นอย่างดีในสมัยฉัฏฐสังคายนา โดยพระเถระผู้เชี่ยวชาญภาษาสันสกฤตและภาษาสิงหล มีการทำเชิงอรรถอ้างอิงที่มาของอรรถการสันสกฤตที่ปรากฏในฎีกาเก่าและใหม่ พระธัมมานันทะมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต แห่งวัดท่ามะโอ กล่าวว่าท่านเป็นผู้หนึ่งที่ได้ร่วมชำระสุโพธาลังการฎีกาในสมัยฉัฏฐสังคายนา

ปัจจุบันคัมภีร์นี้มีนิสสัยแปลพม่า 4 ฉบับ คือ

1. อลังการนิสสัยเก่า รจนาโดยเสนาบดีของพระเจ้ามินดงชื่อว่า เจ้าโกลาย เจ้าครองนครยอ แต่งจบในวันพฤหัสบดี ขึ้น 10 ค่ำ เดือน 12 พุทธศักราช 2423
2. อลังการนิสสัยใหม่ รจนาโดยพระวายามะ อดีตเจ้าอาวาสวัดสุวัณณหังสาราม จังหวัดยองโดง แต่งจบในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 6 พุทธศักราช 2476
3. อลังการัตถมालย์ รจนาโดยพระกุมาร อดีตเจ้าอาวาสวัดปชโชตาราม จังหวัดหม่อพี ในพุทธศักราช 2497

¹⁰⁸ ฎีกาใหม่ คำอธิบายคาถา 67

4. อลังการภาสาฎิกา รจนาโดยพระชนกาวังศ์ อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาคันธาราม จังหวัดอมรปุระ แต่งจบในวันแรม 7 ค่ำ เดือน 5 พุทธศักราช 2502

ส่วนฉบับแปลภาษาไทยมี 2 ฉบับ คือ

1. พระคัมภีร์สุโธธาลังการ แปลและอธิบายโดยนาวาอากาศเอก (พิเศษ) แยม ประพัฒน์ทอง ในพุทธศักราช 2507 ในคำนำกล่าวถึงการใช้คัมภีร์คู่มืออ้างอิงที่เรียกว่า นิสสัย และคู่มืออ้างอิงที่เรียกว่า เผล็จ ซึ่งอาจารย์ญาณวิจิตรแปลไว้ในพุทธศักราช 2355 แต่ท่านแต่งอธิบายความไว้องเองโดยอาศัยคำอธิบายจากฎีกา

2. สุโธธาลังการะแปล แปลโดยอาจารย์รุ่งอรุณ จันทรสงคราม ในพุทธศักราช 2545 ส่วนฉบับแปลในเล่มนี้มีความไพเราะสละสลวย แต่ไม่ได้กล่าวอธิบายความหมายไว้

ฉบับแปลของอาจารย์แยมมีสำนวนไพเราะและมีคำอธิบายกระจ่างชัดเจน แสดงให้เห็นถึงอัจฉริยภาพทางภาษาอย่างยอดเยี่ยม แต่เข้าใจว่าท่านไม่เคยเรียนคัมภีร์นี้โดยตรง และยังมิได้มีการเทียบเคียงกับอรรถกถาสันสกฤต เพียงอ้างอิงจากฎีกาเก่าและใหม่ที่เป็นฉบับโบราณซึ่งยังไม่ได้ชำระเป็นอย่างดี ทำให้คำแปลและคำอธิบายในบางแห่งคลาดเคลื่อนไป ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้แปลจึงแปลคัมภีร์นี้ขึ้นใหม่อีกครั้งเป็นฉบับที่สาม โดยอาศัยคำอธิบายที่ได้ศึกษามาจากหลวงพ่อดมมานันท์ พร้อมด้วยคัมภีร์นิสสัยแปลพม่าหลายฉบับ และอรรถกถาพร้อมด้วยอรรถกถาสันสกฤตโดยมีกาวยาทรศะเป็นหลัก

2.6 การศึกษาคัมภีร์สัททวิเสส

คัมภีร์สัททวิเสสที่แต่งก่อนกัจจายนไวยากรณ์มีหลายคัมภีร์ คือ นิรุติปิฎกของพระมหากัจจายนะผู้เป็นมหาสาวก, จูฬนิรุติของพระยมก, โพธิสัตตไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระโพธิสัตว์) และสัพพคุณากรไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระสัพพคุณากร) หากว่าพระมหากัจจายนะเป็นผู้รจนาคัมภีร์นิรุติปิฎกจริง คัมภีร์สัททวิเสสก็น่าจะได้รับการศึกษาตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา โดยพระภิกษุผู้ไปเผยแผ่พระศาสนาในสถานที่ต่างๆ คงได้ถ่ายทอดแก่กุลบุตรสืบต่อกันมาเพื่อให้เข้าใจภาษาบาลีในพระไตรปิฎก แต่ถ้าคัมภีร์ดังกล่าวแต่งในสมัยหลังพุทธกาลพร้อมกับคัมภีร์จูฬนิรุติเป็นต้น ก็คงจะมีการศึกษาในสมัยที่แต่งคัมภีร์นั้นๆ ซึ่งน่าจะเป็นช่วงก่อนที่พระกัจจายนะจะแต่งกัจจายนไวยากรณ์ในราวพุทธศตวรรษที่ 6-9 แม้จะไม่มีหลักฐานชัดเจนว่ากัจจายนไวยากรณ์แต่งในสมัยใด แต่คัมภีร์สัททวิเสสที่แต่งหลังกัจจายนไวยากรณ์เป็นอันดับแรก คือ คัมภีร์การิกา ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าแต่งในสมัยของพระเจ้าจันลิสทิ หรือจันชิตตา (พ.ศ. 1627-1655)

การศึกษาคัมภีร์สหทวิเสสในประเทศไทย

สำหรับหลักฐานการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยนั้น ทางภาคเหนือได้รับพระพุทธศาสนาจากพม่า ทางภาคใต้และภาคกลางได้รับมาจากลังกา เมื่อสำรวจศิลาจารึกภาษาบาลีในสมัยสุโขทัยในราวพุทธศตวรรษที่ 17 พบว่าการแต่งบาลีในสมัยนั้นมีความไพเราะสละสลวยตามหลักภาษา เหมาะเจาะด้วยเสียงและความหมาย วรรณกรรมบาลีที่สำคัญซึ่งแต่งที่เมืองเชียงใหม่ในพุทธศักราช 2026 คือ ชินกาลมาลี ถือเป็นเพชรน้ำเอกที่ได้รับการยอมรับมาตั้งแต่สมัยก่อนจวบจนปัจจุบัน ท่านผู้แต่งได้แสดงความเชี่ยวชาญในหลักภาษาเป็นอย่างสูง จึงสามารถแต่งคัมภีร์ที่ทรงคุณค่า โดยเฉพาะคัมภีร์มังคลัตถปิณีที่แต่งในพุทธศักราช 2067 ได้อ้างถึงคัมภีร์ไวยากรณ์ไว้อย่างชัดเจนซึ่งได้แก่ กัจจายนไวยากรณ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ และสัททนีติปกรณ์ ดังนี้ เป็นต้น ดังนั้น การศึกษาคัมภีร์สหทวิเสสจึงมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

หลักฐานที่ปรากฏชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ ในการสังคายนาพระไตรปิฎกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อพุทธศักราช 2331 ได้จัดตั้งพระภิกษุสงฆ์และราชบัณฑิตผู้ทำการสังคายนาตรวจสอบชำระคัมภีร์ออกเป็น 4 กอง มีกองชำระคัมภีร์สหทวิเสสด้วยกองหนึ่ง¹⁰⁹

มีจดหมายเหตุสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าอยู่หัวกล่าวไว้ใน “บัญชีจำนวนพระภิกษุสามเณรวัดต่างๆ ที่เล่าเรียนสูตรกัจจายนะ จ.ศ. 1189 (พ.ศ. 2370)” แสดงถึงพระราชูปถัมภ์เพื่อส่งเสริมและสนับสนุนการศึกษาเล่าเรียนไวยากรณ์บาลี โดยเฉพาะคัมภีร์มูลกัจจายน์ ดังนี้

“ศุภมัสดุ จุลศักราช 1189...พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว...จึงทรงพระจินดาไมยญาณว่าพระคำภีร์มูลกัจจายนะสูตรนี้เป็นที่กุลบุตรแรกเล่าเรียนพระปริยัติธรรม พระราชประสงค์จะยังกุลบุตรที่บวชเป็นภิกษุสามเณร มี (ความ) เพียรเล่าเรียนมูลกัจจายนะสูตรตั้งแต่สนธิจนจบถึงการกั้น ให้รู้แจ้งด้วยไตรจีวรบริวารแล้วจะได้มีอุสาหะพากเพียรเรียนพระไตรปิฎกสืบต่อไปขึ้นไปได้ตั้งพระทัยประสงค์ จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูลสุรสิงหนาทดำรงสเหื้อเกล้าเหนือกระหม่อมให้นายฉิมมหาดเล็กดำเนินพระราชบริหารออกไปประเดียงพระราชกุศลพระราชอาณานุกรม เจ้าอธิการพระอารามในกรุงนอกกรุงว่า ภิกษุสามเณรรูปใดอารามใดมีศรัทธาเล่าสูตรกัจจายนะจบบริบูรณ์อันเป็นคัมภีร์มูลกัจจายนะที่แรกรู้อักขระ พยัญชนะ สติล ธนิต และบทวิคคหะ อันเป็นไปในพระไตรปิฎก มีมากน้อยเท่าใด นิมนต์มาสังวัตถยายสูตรให้นายฉิมมหาดเล็ก นายอ่อน นายเนียม นายฉิม ราชบัณฑิต (รวม) 5 นาย กำกับสอบสวนภิกษุและสามเณรเล่าสูตร...อารามใดสังวัตถยายมูลกัจจายนสูตรจบถึงการกั้นปากเจนใจได้ชำนาญชาญ ก็ให้ผู้กำกับจดหมายรายชื่อพระภิกษุ

¹⁰⁹ สมเด็จพระวันรัตน์, สังคดียวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย. หน้า 447

สามเณรผู้มีเพียรเป็นอย่างตรี โท เอก ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ทรงแสดงราชศรีท้าวถวาย ไตรจีวรบริวารแก่พระภิกษุสามเณรทุกครั้ง แล้วให้อาลักษณ์จดหมายรายจำนวนพระภิกษุสามเณร ซึ่งได้ทรงถวายไทยทานเปนรายเดือนรายปี จาฤกทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายไว้เป็นสมุทขันธ์ จะได้เป็นจารีตราชกุศลราศรีสืบราชประเพณีพระมหากษัตริย์อันถวัลย์ราชสมบัติต่อไป

แลพระภิกษุสามเณรซึ่งได้เล่าสูตร ทรงถวายไทยทานตั้งแต่ ณ ปีมะแม เบญจศก รายปีมาถึงปีมะโรง ฉศก พระภิกษุสามเณรในพระอาราม 94 อารามได้ภิกษุ 7 รูป สามเณร 743 รูป ยกเปนตรี 87 โท 329 เอก 334 (รวม) 750 รูป”¹¹⁰

การศึกษาเล่าเรียนไวยากรณ์บาลีซึ่งอาศัยคัมภีร์มูลกัจจายน์ได้เปลี่ยนแปลงไปนับแต่ปีพุทธศักราช 2436 เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้นดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์ตำรา บาลีไวยากรณ์ ขึ้นเป็นหนังสือแบบเรียนไวยากรณ์บาลีที่นำคัมภีร์มูลกัจจายน์มาเรียบเรียงใหม่ให้กระชับและเข้าใจง่าย เพื่อให้ศึกษาบาลีไวยากรณ์เบื้องต้นได้อย่างรวดเร็ว และทำให้เกิดความมั่นใจและความพากเพียรในการศึกษาไวยากรณ์บาลีขั้นสูงต่อไป

สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรและวิธีการเรียนการสอนไวยากรณ์บาลีของพระองค์ท่าน กล่าวไว้ในหนังสือ ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ว่า

“การเล่าเรียนของภิกษุสามเณรนั้น ประเพณีเดิมเคยเรียนมูลปกรณ์ก่อนแล้วจึงเรียน อรรถกถาธรรมบท มังคลัตถปิณี สารัตถสังคหะ เป็นต้น ถึงกำหนด 3 ปีมีการสอบปริยัติธรรม ครั้งหนึ่ง บางคราวถ้าขัดข้อง ก็เลื่อนออกไปถึง 6 ปีครั้งหนึ่ง...ภิกษุสามเณรผู้เริ่มเรียนกว่าจะเรียนจบมูลปกรณ์ก็ช้านาน มักเป็นที่ระอาเบื่อหน่ายแล้วละทิ้งเสีย แม้ถึงเรียนตลอดบ้างก็ไม่เข้าใจตลอดไปได้”¹¹¹

ผลงาน บาลีไวยากรณ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้รับการยอมรับเป็นแบบศึกษาไวยากรณ์บาลีโดยทั่วไป สัมฤทธิ์ผลตรงตามวัตถุประสงค์ พระองค์ทรงริเริ่มก่อตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น “ในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรม ได้จัดการศึกษาตามหลักสูตรของมหามกุฏฯ โดยสร้างหลักสูตรขึ้นใหม่ เช่น บาลีไวยากรณ์อันเปลี่ยน

¹¹⁰ “บัญชีจำนวนพระภิกษุสามเณรวัดต่างๆ ที่เล่าเรียนสูตรมูลกัจจายนะ จ.ศ. 1189 (พ.ศ. 2370).” หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 1415, หอสมุดแห่งชาติ.

¹¹¹ ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 19. (ในงานฉลอง 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ 1-5 ตุลาคม 2521).

มาจากมูลกัจจายน์ปกรณ์ ซึ่งต้องกินเวลาศึกษาหลายๆ ปีมาลดลงเพียง 3 เดือน หรือ 4 เดือน¹¹²

อย่างไรก็ตาม นักศึกษาส่วนใหญ่ก็เรียนรู้เพียงตำราชุดนี้อันเป็นตำราขั้นพื้นฐาน แล้วละเลยที่จะศึกษาไวยากรณ์บาลีจากคัมภีร์มูลรากอันมีกัจจายน์ไวยากรณ์เป็นต้น เปรียบเหมือนผู้ศึกษาธรรมจากหนังสือพื้นฐานที่ช่วยให้เข้าใจสารัตถธรรมได้เร็วขึ้นพอเป็นแนวทางแล้ว หยุดเพียงเท่านั้น ไม่ศึกษาพระพุทธรวณะที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

จากหลักฐานดังกล่าวนี้ จะเห็นว่าในกระแสประวัติศาสตร์ของศาสนาพุทธนิกายเถรวาท ได้ให้ความสำคัญในเรื่องการศึกษา การสร้าง และการเผยแพร่คัมภีร์สหเทวเสมาโดยตลอด ในสังคมไทยปัจจุบัน การให้คุณค่าความสำคัญในเรื่องนี้ได้ลดน้อยลงอย่างมาก จึงควรจะมีการส่งเสริมสนับสนุนการศึกษาและการเผยแพร่ความรู้ไวยากรณ์บาลีตามที่ปรากฏในคัมภีร์สหเทวเสมาให้กว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น เพื่อประโยชน์ต่อการธำรงรักษพระธรรมวินัยทั้งในส่วนปริยัติและปฏิบัติให้ดำรงอยู่อย่างมั่นคงถูกต้องตามคำสอนของพระบรมศาสดา และเพื่อประโยชน์ในทางวิชาการพร้อมกันไป

¹¹² แฉลงการกิจการสภาการศึกษาหมากฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2498 ถึง พ.ศ. 2514 (พระนคร: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2515), หน้า 16.

บทที่ 3

สาระคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ได้รับการบันทึกด้วยภาษาบาลีนั้น มีลำดับชั้นของการบันทึกและอธิบายพระพุทธรวจนะตามลำดับ คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา เป็นต้น คัมภีร์เหล่านี้ได้รักษาข้อความพระพุทธรวจนะดั้งเดิมไว้มิให้ขาดตกบกพร่อง มีแบบแผนที่แน่นอน พระโบราณจารย์ได้รักษาสืบทอด เผยแผ่พระพุทธรวจนะด้วยคัมภีร์เหล่านี้ ผู้ใคร่ต่อการศึกษาพระพุทธรวจนะ มีความปรารถนาจะดำรงไว้ซึ่งพระสัทธรรม จะต้องศึกษาคัมภีร์พื้นฐานก่อนการศึกษาพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ คือ กลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสมีคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นต้นก่อน เพราะคัมภีร์สหทวิเสสเหล่านี้ ถือว่าเป็นรากฐานต่อการศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนา ระดับต่าง ๆ มีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในพระพุทธรวจนะทั้งอรรถและพยัญชนะอย่างถูกต้องชัดเจน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นเนื้อหาของคัมภีร์สหทวิเสสตามลำดับคัมภีร์ดังนี้

- 3.1 ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์ไวยากรณ์
- 3.2 ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์นิพนธ์
- 3.3 ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์ฉันทลักษณ์
- 3.4 ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์เกฏฐกะ

3.1 ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์ไวยากรณ์

คัมภีร์ไวยากรณ์มีชื่อเรียกหลากหลาย เช่น คัมภีร์สหทวิเสส คัมภีร์สหทลักษณ์ คัมภีร์สหทศาสตร์ และคัมภีร์นิรุตติศาสตร์ เป็นต้น จัดเป็นกลุ่มพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของกระบวนการศึกษาพระบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฯ คัมภีร์สหทวิเสสกลุ่มไวยากรณ์แสดงกฎเกณฑ์หลักภาษาบาลีประกอบด้วยสูตร วุตติ และอุทาหรณ์ มี 3 กลุ่ม คือ คัมภีร์กัจจายณะ คัมภีร์โมคคัลลานะ และ คัมภีร์สหทนิติ คัมภีร์ทั้ง 3 นี้มีลักษณะทั่วไปของการนำเสนอเนื้อหา 3 ส่วนคล้ายกัน คือ ประกอบด้วยสูตร คือ กฎเกณฑ์ที่ตั้งไว้ วุตติ คือ คำอธิบายประกอบสูตร และอุทาหรณ์ คือ ตัวอย่างประกอบสูตร¹

¹ ใน Pali Literature and Language, W. Geiger จัดผลงานคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีเป็น 3 สาย คือ สายกัจจายณะ สายโมคคัลลานะ และสายสหทนิติ¹ แต่นักวิชาการชาวพม่าแบ่งเป็น 4 สาย โดยมีคัมภีร์สหทสังคหะเพิ่มขึ้นอีกสายหนึ่ง เพราะเห็นว่าการแบ่งสายไวยากรณ์ได้ถือเอาไวยากรณ์ที่ตั้งสูตรเป็นเอกเทศไม่ใช่สูตรจากไวยากรณ์ที่มีอยู่เดิม¹ คัมภีร์สหทสังคหะก็มีสูตรเป็นเอกเทศกว่า 4,000 สูตร แต่งโดยเจ้าโกลาย เจ้าครองนครยอ และเป็นมหาอำมาตย์ที่ปรัการาชาการในรัชสมัยพระเจ้ามินดง (พ.ศ. 2357-2421) คัมภีร์นี้แต่งอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตหลายคัมภีร์ โดยเน้นคัมภีร์สิทธิธานตเกามุทีเป็นหลัก มีหลักฐานจารึกอยู่ในใบลาน และยังไม่ได้รับการพิมพ์เผยแพร่

3.1.1 สูตรไวยากรณ์

การเขียนสูตรไวยากรณ์ที่สมบูรณ์ต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ 3 ประการคือ

- 1) สูตร คือ เนื้อหาที่ตั้งเป็นกฎเกณฑ์ไว้
- 2) วุตติ คือ เนื้อหาที่อธิบายขยายความหมายของสูตรที่ได้ตั้งไว้
- 3) อุทาหรณ์ คือ ตัวอย่างที่นำมาอ้างอิงให้สมเหตุสมผล

1) สูตร ได้แก่ กฎระเบียบที่ตั้งไว้เป็นกฎเกณฑ์
 ก) ลักษณะของสูตรไวยากรณ์ ในคัมภีร์กัจจายนวิณณา แสดงลักษณะของสูตรไว้ว่า

อปฺปกฺขรมสนฺเทหํ สารตถํ คฺุพฺพนินฺทียํ
 อโฆภมฺนาวชชณฺจ สุตตมิจฺจาหุ ปณฺติตาติ²
 บัณฺฑิตํทํหฺลหาย กล่าว่าว่า สูตร จะต้องมียักขรน้อย
 ไม่เป็นที่สงสัย มีความหมาย ลุ่มลึก ไม่ห้วนไหว
 ไม่มีข้อผิดพลาด

แต่ละคำมีความหมายตามลำดับ คือ³

อปฺปกฺขริ มียักขรน้อย เพื่อประโยชน์ในการท่องจำ
 อสนฺเทหํ ไม่ก่อให้เกิดความสงสัย คือทุกสูตรต้องเป็น ชินวจนฺยุตฺตํ หิ
 สารตถํ อักขรทุกตัวต้องมีความหมายแม้แต่ จ วา ปี ที่ใส่เข้ามาในสูตรล้วน
 แต่มีความหมาย ไม่ใช่เป็นแค่วจนสลิกฺกุฏฺฐ คือทำคำพูดให้สละสลวยเท่านั้น
 คฺุพฺพนินฺทียํ มีเนื้อหาที่พิสดารลุ่มลึก หรือมีขอบข่ายที่กว้างขวาง
 อโฆภํ ไม่ห้วนไหว ทนต่อการพิสูจน์
 อนวชฺชํ ไม่มีข้อผิดพลาด อันเป็นเหตุให้ได้แย้งในภายหลัง

² พระวิจิตาวิ, กัจจายนวิณณา คัมภีร์อธิบายสูตรกัจจายนไวยากรณ์, ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, 2546), หน้า 9.

³ พระมหาเวทย์ วรญาณ, ปทฺรปฺลิตฺธิเบื่องต้น เล่ม 1, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสธรรมิก จำกัด, 2536), หน้า 7.

ข) ประเภทของสูตร ในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ กล่าวถึงประเภทของสูตรไว้ดังนี้
 สณฺหา จ ปริภาสา จ วิธีปิ นิยมปิจ
 อติเทสธิกาโรติ ฉพฺพิธํ สุตตลกฺขณํ.⁴

สูตรมี 6 ประเภท คือ⁵

1. สัณฺญาสูตร หมายถึงสูตรสำหรับตั้งชื่อ เช่น ชื่อว่า อักษระ, สระ, พยัญชนะ, ทิฆะ, รัสสะ เป็นต้น เพื่อเป็นประโยชน์ในการใช้เรียกชื่อทางหลักไวยากรณ์ เช่นสูตรว่า เสสา พยัญชนา⁶

2. ปริภาสาสูตร หมายถึงสูตรที่เป็นคำสั่งของอาจารย์ผู้แต่งสูตรไวยากรณ์ ในกรณีที่จะนำมาใช้ ปริภาสาสูตร มี 3 ชนิด คือ

2.1 สัณฺญคปริภาสาสูตร เป็นปริภาสาสูตรที่ตั้งขึ้นเพื่อให้เรียกชื่อในกรณีที่จะนำชื่อต่าง ๆ ทางไวยากรณ์มาใช้ เช่น ประสมณฺหา ปโยเค.⁷ สูตรนี้ท่านสังไว้ว่า ชื่อบางอย่างในคัมภีร์กัจจายนะไม่ได้ตั้งชื่อเรียกไว้เช่น พยัญชนะที่เป็น ธนิต ลีลิต เป็นต้น แต่เมื่อจะใช้เรียกก็ให้ตั้งได้ด้วย ประสมณฺหา ปโยเค เพราะเหตุนั้น การตั้งชื่อนอกจากที่ท่านตั้งไว้จึงไม่ถือว่าผิด

2.2 วิธยํคปริภาสาสูตร เป็นปริภาสาสูตรที่ท่านตั้งขึ้นไว้เพื่อให้เป็นองค์ประกอบในการทำตัว เช่น ลิงคณฺจ นิปจฺเจเต⁸ อาจารย์ผู้เขียนสูตรสังไว้ว่า ก่อนที่ท่านจะทำตัวนามศัพท์ให้นักศึกษาตั้งเป็นลิงค์ก่อน แล้วจึงค่อยลงวิภัติให้เหมาะสมแก่พระบาลีต่อไป

2.3 อนนฺทคปริภาสาสูตร เป็นปริภาสาสูตรที่ตั้งขึ้นมาลอย ๆ ไม่เกี่ยวกับการให้ตั้งชื่อ หรือ เป็นองค์ประกอบในการทำตัวหรือการสำเร็จรูปของบท แต่ก็ถือเป็นสูตรได้โดยทั่ว ๆ ไป เช่น อตฺโถ อกฺขรสณฺหาโต⁹ ท่านอาจารย์สังไว้ว่าจะเข้าใจเนื้อความได้ต้องเข้าใจเรื่องอักษรเสียก่อน

⁴ ในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ สูตรที่ 12 ข้อความนี้มาจากมูคฺโพรฐิกา คำอธิบายสูตร 1 ว่า

สณฺหา จ ปริภาสา จ วิธี นิยมเอา จ
 อติเทโสธิกาโร จ ฉพฺพิธํ สุตตลกฺขณํ.
 ลักษณะของสูตรมี 6 ประการ คือ สัณฺญาสูตร
 ปริภาสาสูตร วิธีสูตร นิยมสูตร อติเทสสูตร และอธิการสูตร

อ้างอิง พระคันธสาราภังค์, ปทฺรปฺลิตฺธิมฺญฺชรี คัมภีร์อธิบายปทฺรปฺลิตฺธิปกรณํ เล่ม 1, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, 2547), หน้า 1175.

⁵ พระมหาเวทย์ วรญาณ, ปทฺรปฺลิตฺธิเบื่องต้น เล่ม 1, อ้างแล้ว, หน้า 8-15.

⁶ กจ. 6, โมค. 1/6, นีติ.6

⁷ กจ. 9 ไม่ปรากฏสูตรที่แสดงลักษณะความหมายนี้ในคัมภีร์โมคคัลลานะและสัททนีติ

⁸ กจ. 53 ก. นิปฺพชฺเต, นิปฺพชฺมเต

⁹ กจ. 1

3. วิธิสูตร หมายถึงสูตรที่เป็นวิธีทำให้สำเร็จรูปเป็นบทต่าง ๆ มี 8 ชนิด คือ

โลปาเทโส อาคโม จ ทิโฆ รสโส นิเสธโก
 วิภตติ ปจจโย จาติ วิธิสุตตานิ อฏฐา.¹⁰

3.1 โลปวิธิสูตรมีหน้าที่ลบ เช่น สรา สเร โลป.¹¹ เพราะมีสระอยู่หลัง ให้ลบสระหน้า โลปวิธิสูตรนี้ หมายถึงเอาการลบทั้งสระ, พยัญชนะ, และ วากยะทั้งหลาย

3.2 อาเทสวิธิสูตรมีหน้าที่แปลง เช่น โส.¹² หลัง อ การันต์ ในปungลิงค์แปลง ส เป็น โอ การแปลงนี้หมายถึงเอาการแปลงทั้งสระ, พยัญชนะ, และบททั้งหลาย

3.3 อาคมวิธิสูตรมีหน้าที่ลงอาคม เช่น อการาคโม หียตตนิ อชตตนิ กาลา-
 ติปตติสุ.¹³ เมื่อมีวิภตติหมวดหียตตนิ อชตตนิ และกาลาติปตติ อยู่หลัง ลง อ อาคมหน้าธาตุได้
 สูตรมีหน้าที่ลงอาคมนี้ หมายถึงเอาอาคมทั้งที่เป็นสระและพยัญชนะ

3.4 ทิฆวิธิสูตรมีหน้าที่ทำเสียงสั้นให้เป็นเสียงยาว เช่น ทิฆ.¹⁴ เพราะสระหน้า
 ถูกลบแล้วให้ที่ขมะสระหลัง ทิฆวิธิสูตรสำหรับทำเสียงให้ยาวเป็นวิธีเฉพาะสระเท่านั้น

3.5 รัสสวิธิสูตรมีหน้าที่ทำเสียงยาวให้สั้น เช่น รสส.¹⁵ เพราะมีพยัญชนะอยู่
 ข้างหลัง สระข้างหน้าที่เป็นเสียงยาวให้รัสส คือทำเป็นเสียงสั้น รัสสวิธิสูตรสำหรับทำเสียงให้
 สั้นนี้เป็นวิธีเฉพาะสระเท่านั้น

3.6 นิเสธกวิธิสูตรมีหน้าที่สำหรับห้ามมิให้ทำตามสูตรนั้น ๆ เช่น เต น วา
 อิวันณ.¹⁶ ในเพราะมี อิวันณะ คือ อี อี อยู่ข้างหลัง ห้ามแปลง อภิ เป็น อพภ ห้ามแปลง อธิ
 เป็น อชฌ

3.7 วิภตติวิธิสูตรมีหน้าที่ลงวิภตติ ทั้งที่เป็นนามิกวิภตติ และ อาชยาติกวิภตติ เช่น
 ลิงคตเถ ปจมา.¹⁷ ลงปฐมาวิภตติในอรรธแห่งลิงค์

3.8 ปจจยวิธิสูตรมีหน้าที่ลงปจจย เช่น ภูวาทีโต อ.¹⁸ ลง อ ปจจยหลังธาตุมี
 ภู ธาตุเป็นต้น

4. นิยมสูตร หมายถึง สูตรกล่าวการกำหนดหมายเอาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้ง ๆ ที่มี
 ให้เลือกหลายอย่าง เช่น วคเค โฆสาโฆसानิ ตติยปจมา¹⁹ ในฐานะอันเหมาะสมที่จะซ้อน

¹⁰ กัจจายนสูตรตัตถะ, อ้างใน พระคันธสาราภิวังศ์, ปทฺรปฐิทธิมญฺชรี คัมภีร์อธิบายปทฺรปฐิทธิปกรณ
 เล่ม 1, อ่างแล้ว, หน้า 78.

¹¹ กจ. 12, โมค. 1/26, นิตติ.30

¹² กจ. 104, โมค. 2/109, นิตติ.272

¹³ กจ. 519, โมค. 6/15, นิตติ.1032

¹⁴ กจ. 25, โมค. 1/33, นิตติ.64,71,165

¹⁵ กจ. 26, โโมค. 1/33, นิตติ.65/179

¹⁶ กจ. 46, นิตติ.59

¹⁷ กจ. 284, โโมค. 2/37, นิตติ. 577

¹⁸ กจ. 445, โโมค. 5/18, นิตติ. 925

¹⁹ กจ. 29, โโมค. 1/35, นิตติ. 68,122

พญฺญชนะกัน พญฺญชนะที่เป็น โฆสสะ (เฉพาะตัวที่ 4) ต้องเอาพญฺญชนะที่ 3 ในวรรคเดียวกันซ้อน พญฺญชนะที่เป็น อโฆสสะ (เฉพาะตัวที่ 2) ต้องซ้อน ด้วยพญฺญชนะที่ 1 ในวรรคเดียวกัน จะเห็นได้ว่าพญฺญชนะตัวที่ 4 ถ้าต้องการทำเป็นอสทิสเทวภาวะต้องซ้อนด้วยพญฺญชนะที่ 3 เท่านั้น และ พญฺญชนะตัวที่ 2 ถ้าต้องการเป็นอสทิสเทวภาวะต้องซ้อนด้วยพญฺญชนะที่ 1 พญฺญชนะลำดับที่ 3 4 5 ในวรรค ต่างก็เป็น โฆสสะ แต่ในสูตรนี้ท่านกำหนดเอาเฉพาะพญฺญชนะที่ 4 เท่านั้น เป็น โฆสสะ พญฺญชนะอโฆสสะก็เหมือนกัน คือ พญฺญชนะลำดับที่ 1, 2 และ ๓ แต่ในสูตรนี้ท่านกำหนดเอาเฉพาะพญฺญชนะที่ 2 เท่านั้นที่เป็น อโฆสสะ ลักษณะการกำหนดอย่างนี้แหละ เรียกว่า นิยมสูตร

5. อติเทสสูตร หมายถึงสูตรสำหรับชี้แจงหรือแสดงอ้าง อติเทสสูตรมี 6 ชนิด คือ

พยปปเทโส นิमितตยจ

ตำ รุป ตำ สภาวตา

ສຸຕຸຕຸຍເຈວ ຕຣາ ກາຣີ-

ยาตีเทโสตี ฉพพิโธ.²⁰

การชื้อนั้นมี 6 อย่าง คือ การชื้อแะด้วยการตั้งชื้อ

การชี้แนะสาเหตุ การใช้แนะให้เปลี่ยนรูปศัพท์

การชี้แนะให้ใช้รูปศัพท์เดิม การชี้แนะให้กระทำตาม

สูตรที่แสดงมาแล้ว และการชี้แนะวิธีที่พึงกระทำ²¹

5.1 พยพปเทศาติเทศ เป็นสูตรสำหรับชี้แจงแสดงอ้างเรื่องชื่อ เช่น สูตรว่า ตทิตต-
สมาสกิตกา นามิ วา ตเวตฺตนาทีสุ จ.²² บทตทิตตสมาส และกิตทั้งหลาย พึงทราบว่าเป็นนาม
เว้น ตเว และ ตฺน ปัจจัย เป็นต้น สูตรนี้ชี้แจงแสดงให้รู้ว่าบทตทิตต สมาส ฯลฯ ได้ชื่อว่าเป็นบท
นามเหมือนกัน คือให้มีการลงนามิกวิภัติหลังบทเหล่านี้ได้เช่นเดียวกับบทนามทุกประการ เป็น
สูตรบ่งบอกว่า ตทิตตก็เป็นนาม สมาสก็เป็นนาม ฯลฯ

5.2 นิमितตาทิเทศ เป็นสูตรชี้แจงแสดงบอกความเหมือนกันของนิमित คำว่า นิमित หมายถึงตัวที่เป็นเหตุให้ทำการลบ การอาเทศ เป็นต้น มี 2 ชนิด คือ

1) สัตตมิมิมีต คือตัวที่เป็นเหตุให้กระทำ ประกอบด้วยสัตตมิมิวิภัต และถ้าตัวนิมิตประกอบด้วยสัตตมิมิวิภัต ตัวที่เป็น การี คือตัวที่ต้องมีการกระทำ (คือเปลี่ยนแปลงตามสูตรไวยากรณ์) ต้องอยู่ข้างหน้า เช่นสูตรว่า สรา สเร โลป.²³ ในเพราะสระอยู่หลัง ให้ลบสระหน้าทั้งหลาย ในที่นี้คำว่า สรา สเร โลป. ในเพราะสระอยู่หลัง ให้ลบสระหน้าทั้งหลาย ในที่นี้ คำว่า สเร เป็นสัตตมิมิวิภัต สรา เป็นตัวการี ดังนี้ เวลาแปล สเร จึงเพิ่มคำว่าข้างหลังเข้ามาด้วย เพราะ

²⁰ พระสัทธัมมโชติपालเถระ, กัจจายนสูตรตนิเทศ คัมภีร์อธิบายสูตรกัจจายนไวยากรณ์, ฉบับมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, 2545), หน้า 92

²¹ พระคันธसारากว้างศ์, ปทฺรปฐิถิมัญญชรี คัมภีร์อธิบายปทฺรปฐิทธิภรณณ์ เล่ม 1, อ้างแล้ว, หน้า 431.

22 กจ. 601

²³ กจ. 12, โมค. 1/26, นีติ.30

สัตตมียบอกให้ทราบว่าเป็นตัวนิมิตจะอยู่ข้างหลัง และ สรา เวลาแปลจึงเพิ่มคำว่าข้างหน้าเข้ามาด้วย เพราะ สเร เป็นสัตตมียนิมิต บ่งบอกให้ทราบว่าเป็นตัวที่มีการเปลี่ยนแปลงต้องอยู่ข้างหน้า

2) ปัญจมินิมิต คือตัวที่เป็นเหตุให้กระทำ ประกอบด้วยปัญจมียวิภัติ และถ้าตัวนิมิตประกอบด้วยปัญจมียวิภัติ ตัวที่เป็น การี คือตัวที่ต้องมีการกระทำต้องอยู่ข้างหลัง นิมิตจะอยู่ข้างหน้า เช่นสูตรว่า วา ปโร อสรูปา.²⁴ เพราะสระหน้ามีรูปไม่เสมอกัน (กับสระหลัง) ให้ลบสระหลัง อสรูปา เป็นปัญจมินิมิต ปโร เป็นตัวการี ดังนั้น อสรูปา เวลาแปลจึงเพิ่มคำว่าข้างหน้าเข้ามาด้วย เพราะประกอบด้วยปัญจมียวิภัติ เป็นปัญจมินิมิต บ่งบอกให้ทราบว่าเป็นตัวที่ต้องการเปลี่ยนแปลงอยู่ข้างหลัง ตัวเป็นเหตุอยู่ข้างหน้า

ดังนั้น อติเทศสูตรนี้ตั้งขึ้นมาเพื่อชี้แจงแสดงความเหมือนกันของนิมิตจึงเรียกว่า นิมิตตาติเทศ เช่นสูตรว่า ตถา กตตริ จ.²⁵ แปลว่า วิธีการแปลง ย ปัจจัยกับที่สุทธธาตุในภาวะ และ กรรม เป็นอย่างไร ย ปัจจัยในหมวดทิวธาตุ ซึ่งเป็นไปในกัตตุ ก็เป็นอย่างนั้น สูตรนี้ชี้แจงแสดงให้ทราบว่า ในเพราะ ย ปัจจัย ที่ลงในอรรถภาวะ และ กรรม สามารถทำได้ทุกอย่าง ย ปัจจัยในหมวด ทิว ธาตุซึ่งเป็น กัตตุ ก็ทำได้เหมือนกันเหมือนกัน ดังนั้นสูตรนี้จึงเรียกว่า นิมิตตาติเทศ ชี้แจงแสดงนิมิตอย่างหนึ่งให้เหมือนกันกับอีกนิมิตหนึ่ง

5.3 ตัมปาทิเทศ คืออติเทศสูตรที่ชี้แจงแสดงรูปของอีกอันหนึ่งเหมือนอีกอันหนึ่ง เช่น สูตรว่า อมฺห ตุมฺห นตฺ ราช พรหมตตฺ สข สตฺถุ ปิตาที่หิ สฺมา นาว.²⁶ เพราะมี อมฺห ตุมฺห นตฺ ราช พรหม อตตฺ สข สตฺถุ ปิตุ เป็นต้น อยู่ข้างหน้า มีอำนาจให้เปลี่ยนรูปวิภัติคือ สฺมา เป็น นาว ได้ โดยปกติแล้วหากเปลี่ยนแปลงวิภัติหนึ่งเป็นอีกวิภัติหนึ่ง จะไม่เรียกว่าการแปลง แต่เรียกว่าเปลี่ยนเป็นรูปใหม่แทน ในสูตรที่เป็นตัวอย่างนี้เราจะเห็นว่า ราช กดี พรหม กดี เมื่อลง สฺมา วิภัติ มีรูปปรากฏเหมือนลง นาว วิภัติ คือ สำเร็จรูปเป็น รณฺญา และ พรหมฺนา เพราะอาศัยการเปลี่ยนรูปของอติเทศสูตรชนิดนี้เอง

5.4 ตัมภาวาติเทศ คืออติเทศสูตรที่ชี้แจงแสดงสภาพของบทหนึ่งเป็นอีกบทหนึ่ง หรือ แสดงลิงค์หนึ่งเป็นอีกลิงค์หนึ่ง เช่น จากอิตถิลิงค์เป็นปุงลิงค์ ดังสูตรว่า อิตถียํ ภาสิตปุมิตถิปุมาว เจ.²⁷ ถ้าศัพท์ที่เป็นอิตถิลิงค์ เคยกล่าวเป็นปุงลิงค์ ควรทราบว่าเหมือนปุงลิงค์ ในเพราะบทที่มีเนื้อความที่เหมือนกันที่เป็นไปในอิตถิลิงค์ สูตรนี้ ชี้แจงแสดงสภาพของอิตถิลิงค์เปลี่ยนสภาพเป็นปุงลิงค์

²⁴ กจ. 13, โมค. 1/27, นิตติ. 31

²⁵ กจ. 444, โมค. 1/49, นิตติ. 924

²⁶ กจ. 270, โมค. 2/82, 196, นิตติ. 542

²⁷ กจ. 331, โมค. 3/67, นิตติ. 714-715

5.5 สุตตาทิเทศ คือสูตรที่ชี้แจงแสดงวิธีการทำตัวในกรณีสูตรนั้น ๆ ไม่ได้แสดงไว้ ไม่ได้กล่าวไว้โดยตรง เพราะฉะนั้น อติเทศสูตรชนิดนี้ จึงเป็นสูตรที่ชี้แจงแสดงให้รู้วิธีทำด้วยสูตรที่กล่าวแล้วนั้น ๆ เช่นสูตรว่า อนุปทิจฐานัน วุตตโยคโต.²⁸ บทสำเร็จรูปแห่งอุปสัคค์และนิบาตเป็นต้น ที่ข้าพเจ้ามิได้แสดงไว้ หากเหมาะสมแก่พระดำรัสของพระชินเจ้าแล้ว ขอให้นักศึกษาประกอบเอา ตามวิธีของสระสนธิ, พยัญชนะสนธิ, นิคคหิตสนธิ นั้นเถิด

ยังมีสุตตาทิเทศสูตรอีกความหมายหนึ่งคือ เป็นอติเทศสูตรที่ชี้แจงแสดงวิธีการทำตัวให้สำเร็จรูปเป็นบทต่าง ๆ ได้ ในกรณีที่ทำให้สำเร็จรูปด้วยสูตรต่าง ๆ ที่ผ่านมามีได้ หมายความว่าท่านอาจารย์มิได้แต่งสูตรวิธีการทำตัวของบทนั้น ๆ ไว้โดยตรง สุตตาทิเทศสูตรความหมายนี้ เรียกกันในหมู่นักไวยากรณ์ว่า มหาสูตร มีทั้งหมด 4 สูตร คือ

1) เตสุ วุทธิ โลปาคม วิการ วิปริตาทเสสา จ.²⁹ ให้ทำการพหุทธิ, ลบ, ลงอาคม, วิการ, วิปริต, และอาเทศ ในเบื้องต้น, ท่ามกลาง, และที่สุดเหล่านั้นได้ สูตรนี้ชี้แจงแสดงอ้างให้กระทำได้ในกรณีที่สูตรต่าง ๆ ไม่สามารถทำให้สำเร็จรูปได้ และบทที่จะทำให้สำเร็จรูปนั้นต้องไม่ผิดต่อพระพุทพจน์ด้วย

2) กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยำนํ ทิฆวิปริตาทเสโลปาคม จ.³⁰ ในอุทาหรณ์ที่ไม่สามารถทำให้สำเร็จได้ในอาขยาดและกิตก์ ให้ทำการทิมะ, ทำการกลับทิมะเป็นรัสสะ (วิปริต), อาเทศ, ลบ, และลงอาคม แห่งธาตุ, วิภติ, และปัจจัยทั้งหลายได้ โดยเหมาะสมแก่พระดำรัสของพระชินเจ้า สูตรนี้ชี้แจงให้ทราบว่า อุทาหรณ์บางตัว ในรูปของอาขยาดและกิตก์ ท่านไม่ได้กล่าวสูตรการทำตัวไว้โดยตรง เช่น อชฺฌคา (ตณฺหานํ ขยมชฺฌคา) และบทนี้มีใช้อยู่ในพระพุทพจน์ จึงทำตัวสำเร็จเป็นบทนี้ได้ด้วย กวจิ ธาตุ สูตร

3) ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิขณฺณติ.³¹ ศัพท์ที่ยังไม่สำเร็จด้วยปัจจัยเป็นต้น (ซึ่งไม่มีสูตรกล่าวการทำตัวของปัจจัยไว้) ย่อมสำเร็จด้วยการลงสูตรนี้ เช่น แปลง สมาน เป็น ส บ้าง แปลง ต กับที่สุดธาตุเป็น จจ เป็น ฏฐ บ้าง

4) ยทฺทูปปนา นิปาตนา สิขณฺณติ.³² ศัพท์เหล่าใด ที่ไม่สำเร็จด้วยสูตร ย่อมสำเร็จด้วยการลงสูตรนี้ คือยังไม่มีสูตรกล่าวการทำตัวไว้ โดยเป็นการแปลงอักษรบ้าง, อุปสัคค์บ้าง, นามบ้าง, นิบาตบ้าง, สมาสบ้าง, และตหิตบ้าง เช่น แปลง อิม เป็น อ เมื่อลง ชช ปัจจัย, แปลง สมาน เป็น ส เมื่อลง ชช ปัจจัย

²⁸ กจ. 51, นิตติ. 150,154

²⁹ กจ. 404, โมค. 4/126

³⁰ กจ. 517, นิตติ. 1104

³¹ กจ. 608, นิตติ. 1165

³² กจ. 391, นิตติ. 830

มหาสูตรทั้ง 4 ที่แสดงมานี้ มีคาถาสังคหะดังนี้

เตสุ วุทธิ กวจิ ธาตุ ตถา ปจฺจยาทนิฏฺฐกา
 ยทฺหนูปปนฺนา อิจฺเจว มหาวุตฺตํ จตุพฺพิธา.³³
 มหาสูตร มี 4 สูตรอย่างนี้ คือ เตสุ วุทธิ, กวจิ ธาตุ
 ปจฺจยาทนิฏฺฐา และ ยทฺหนูปปนฺนา เป็นต้น.

5.6 การียาติเทศ เป็นอติเทศสูตรสำหรับชี้แจงแสดง บอกวิธีการกระทำตัวให้สำเร็จรูปเหมือนการทำตัวให้สำเร็จรูปของสูตรอื่น เช่น เสเสสุ นตุว.³⁴ วิธีการทำตัวของนต ในวิภัติที่เหลือเหมือนวิธีการทำตัวของ นตุ ในสูตรนี้มีได้หมายความว่า ให้แปลงนต เป็น นตุ จริง ๆ แต่เป็นอติเทศสูตรที่ชี้แจงแสดงกรรมวิธีของ นต เหมือน นตุ เช่น นตุสส นโต เพราะมีโยวิภัติอยู่ข้างหลัง ให้แปลง นตุ กับ โย เป็น นโต ได้ฉันทใด ก็แปลง นตกับ โย เป็น นโต ได้ฉันทนั้น ดังนั้น เสเสสุ นตุว. จึงจัดเป็น การียาติเทศ

6. อธิการสูตร หมายถึง สูตรหรือบทที่ตามไปเป็นเจ้าหน้าที่อนุญาต ปฏิเสธ และกำหนดวิธีการขบข่ายเป็นต้น ในสูตรอื่น ๆ อธิการสูตร 3 ชนิด คือ

6.1 สัทคตติกาธิการ ตามไปแบบราชสีห์ หมายถึงราชสีห์มีคออันยาวพอสามารถที่จะแลเหลียวไปข้างหน้าก็ได้ข้างหลังก็ได้ อีกอย่างหนึ่ง ราชสีห์เป็นเจ้าแห่งสัตว์น้อยใหญ่ เป็นสัตว์มีอำนาจยิ่งกว่าสัตว์ทั้งหลายฉันทใด สัทคตติกาธิการ ก็ฉันทนั้น สามารถตามไปเป็นเจ้าหน้าที่มีอำนาจเหนือสูตรก่อน ๆ ที่ผ่านมาแล้วก็ได้ สูตรข้างหน้าก็ได้ เช่นสูตรว่า ชินวจนฺยุตฺตํ หิ.³⁵

6.2 มณฑุกคตติกาธิการ ตามไปแบบกบ หมายถึงกบมีคอสั้น สามารถมองไปข้างหน้า และสามารถกระโดดไปข้างหน้าได้อย่างเดียว ไม่สามารถกระโดดถอยหลังได้ ฉันทใด มณฑุกคตติกาธิการ ก็ฉันทนั้นสามารถตามไปในสูตรข้างหน้าได้อย่างเดียว อาจจะกระโดดข้าม 1 สูตรบ้าง 2 สูตรบ้าง 3 สูตรบ้าง

6.3 ยถาอนุพุพฺพิกาธิการ / นทีโสตคตติกาธิการ ตามไปตามลำดับสูตร หรือตามไปแบบสายน้ำ หมายถึงสายน้ำไหลไปตามลำดับของกระแส น้ำ ไม่สามารถไหลข้ามกระแสน้ำ น้ำ หรือ ไม่สามารถไหลจากแม่น้ำสายหนึ่งข้ามไปอีกสายหนึ่งได้ ต้องไหลไปตามกระแสน้ำเท่านั้น ฉันทใด บทที่เป็นอธิการชนิดนี้ก็ฉันทนั้น ตามไปตามลำดับของสูตรจนจบวิธีการทำตัวของบทนั้น ๆ

³³ พระคันธสาราภังค์, ปทฺฐปสฺสทิมฺมฺขรึ คัมภีร์อธิบายปทฺฐปสฺสทิมฺมฺขรึ เล่ม 1, อ้างแล้ว, หน้า 165.

³⁴ กจ. 187, โมค. 2/215, นีติ. 386

³⁵ กจ. 52

2) วุตติ ได้แก่ เนื้อหาที่ได้อธิบายขยายความหมายของสูตรที่ได้ตั้งไว้

ก) หลักการเขียนวุตติ วุตติ เป็นคำอธิบายขยายเนื้อความของสูตรที่ได้ตั้งไว้
วุตติที่ดีจึงมีองค์ประกอบ 6 ประการ ดังในคัมภีร์นยาสะท่านแสดงไว้ว่า

สมพฺนโธ จ ปทญฺเจว ปทตฺโถ ปทวิคฺคโ
โจทฺนา ปรีหาโร จ ฉพฺพิธา สุตฺตวณฺณนา.
การอธิบายสูตร มี 6 ประการ คือ สัมพันธ์สังวัณณา
ปทสังวัณณา ปทตตสังวัณณา ปทวิคคสังวัณณา
โจทนาสังวัณณา และ ปรีหารสังวัณณา

หลักการเขียนวุตติสำหรับอธิบายสูตรมีดังนี้³⁶

1. สมพฺนโธ มีความสัมพันธ์กับสูตรอื่น
2. ปท แยกบทของสูตรให้เห็น
3. ปทตฺโถ แสดงความหมายของบทในสูตร
4. ปทวิคฺคโ วิเคราะห์บทในสูตร
5. โจทฺนา ตั้งคำถามเพื่อการชี้แจง
6. ปรีหาโร ตอบคำถามที่ได้ตั้งไว้

ตัวอย่างการเขียนวุตติ

ในคัมภีร์ปทรูปลัทธิ แสดงสูตรและการอธิบายสูตร (วุตติ) ว่า **อกฺขราปาทยไย เอกจตฺตาฬีส**.³⁷ มีวุตติอธิบายขยายสูตรว่า อกฺขรา อปิ อาทยไย เอกจตฺตาฬีส, เต จ โข ชิน-
วณฺณานูรูปาการาทยไย นิคฺคหิตฺตนา เอกจตฺตาฬีสมตฺตา วณฺณา ปจฺเจกํ อกฺขรา นาม โหนติ ตํ
ยถา - - อ อา ฯเปฯ อิติ อกฺขรา. นกฺขรณฺตฺติ อกฺขรา, อ อาทิ เยสํ เต อาทยไย.³⁸ ฯลฯ

จากคำอธิบายสูตรดังกล่าวนี้ จัดเข้าในหลักการเขียน วุตติ ได้ดังนี้

1. สัมพันธ์ คือ เต จ โข ชินวณฺณานูรูปา ฯ เพราะข้อความนี้มีความเกี่ยวเนื่องกับ
เนื้อหาจากสูตรก่อน เพราะข้อความของสูตรก่อนอธิบายไว้ว่า จะเข้าใจเนื้อความได้ต้องเข้าใจ
เรื่องอักษร ฯลฯ เพราะฉะนั้น ความเข้าใจในเรื่องอักษร จึงนับว่ามีอุปการะมากในการศึกษา
พุทธพจน์³⁹ ดังนั้น ในสูตรนี้ อักษรทั้ง 41 ตัว ที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ ก็คืออักษรที่ต้องการจะให้

³⁶ พระมหาเวทย์ วรญาณ, ปทรูปลัทธิเบื้องต้น เล่ม 1, อ้างแล้ว, หน้า 15-17.

³⁷ กจ. 2, โมค. 1/1, นิตติ. 1/2 ส. เอกจตฺตาฬีส

³⁸ พระพุทธอัปียะ, ปทรูปลัทธิ สยามมรณู เล่าปางนคเร ท่ามะโออาราเม มุททาปีตา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2543), หน้า 2-3.

³⁹ ตสมา อกฺขรโกสลลํ พหุปการํ พุทฺทวณฺสํ ดูรายละเอียดใน พระพุทธอัปียะ, ปทรูปลัทธิ สยามมรณู เล่าปางนคเร ท่ามะโออาราเม มุททาปีตา, อ้างแล้ว, หน้า 2.

เข้าใจในสูตรก่อนนั่นเอง และต้องเป็นอักษรที่ไม่ผิดต่อพระดำรัสของพระชินเจ้าด้วย เพราะถ้าไม่ถูกต้องต่อพระดำรัสของพระชินเจ้าแล้ว คำที่อธิบายไว้ในสูตรก่อนก็ไม่มีความหมายอะไร

2. ปท คือ อักษรา อปิ อาทโย เอกจตุตาฬีส. เพื่อให้ผู้ศึกษาเข้าใจการตัดบท ท่านจึงแสดงการแยกหรือตัดบทให้เห็น

3. ปัตถะ คือ อการาทโย นิคคหิตนตา เอกจตุตาฬีสมตตา วณฺณา ปจฺเจกํ อักษรานาม โหนติ ฯ ท่านแสดงเนื้อความของบทในสูตรให้เรารู้ว่า วรรณะมี 41 ตัว มี อ เป็นต้น มีนิคคหิตเป็นตัวสุดท้าย แต่ละตัว ๆ ได้ชื่อว่าเป็นอักษร

4. ปทวิคคะ คือ นกฺขรณฺตติ อักษรา ท่านนำบทว่า อักษรา มาตั้งวิเคราะห์เพื่อให้ นักศึกษาเข้าใจถึงความหมายของศัพท์อย่างแท้จริง

5. โจทนา คือ ตํ ยถา เมื่อท่านได้แสดงว่าอักษรมีทั้งหมด 41 ตัว ท่านจึงตั้งคำถามว่า จำนวน 41 ตัว ที่ว่านั้นมีอะไรบ้าง

6. ปริหาโร คือ อ อา อิ อี ฯเปฯ อํ อิติ เมื่อได้ตั้งคำถามไว้แล้วท่านจึงได้ตอบคำถามที่ตั้งไว้นั้น

การเขียนวृตติที่มีหลักครบ 6 ประการนี้ จะมีเฉพาะสูตรที่ท่านต้องการจะอธิบายให้นักศึกษาเข้าใจเป็นพื้นฐานในสูตรแรก ๆ หรือสูตรที่ท่านเห็นว่ายากแก่การเข้าใจเท่านั้น แต่หลักสำคัญคือ สัมพันธะ ไม่ขัดแย้งกับสูตรอื่นและปัทธะ เนื้อความของสูตร ก็ถือว่าเป็นอันใช้ได้แล้ว

ค) ประเภทของวृตติ ข้อความที่อธิบายนั้นมีอยู่ 3 ประเภท คือ :-

1. สุตตวृตติ คำอธิบายสูตรโดยตรง
2. อนุวตฺตนวृตติ คำอธิบายประกอบจากสูตรอื่นที่เป็นอธิการตามมา
3. ปกฺขิปนวृตติ คำอธิบายที่ใส่เพิ่มเข้ามา

ง) ตัวอย่างประเภทวृตติ

มีตัวอย่างจากคัมภีร์ปทรูปสัทธิตี ดังนี้ โส. สอิ โอ อิติ ทวิปทมํ. ลิงคสฺส อการโต ปรสฺส สิวจนสฺส โอกาโร โหติ.⁴⁰ โส จัดเป็นสูตร ตั้งแต่ สอิ จนถึง โอกาโร โหติ. จัดเป็นวृตติ แต่ละประเภทได้ดังนี้⁴¹

1. สุตตวृตติ คือ สอิ ทวิปทมํ และ สิวจนสฺส โอกาโร เป็นคำอธิบายที่นำมาจากสูตรโดยตรง และท่านยังตัดบทว่า โส เป็น สอิ เพื่อให้เห็นชัดเจนอีกด้วย

2. อนุวตฺตนวृตติ คือ ลิงคสฺส อการโต ปรสฺส เป็นวृตติที่ท่านนำมาจากสูตรก่อนหรือที่เป็นอธิการตามมา ซึ่งในปทรูปสัทธิตีก่อนจะขึ้นสูตรต่อไป อาจารย์พุทธปปียะ จะบอกบทที่เป็นอธิการของสูตรนั้น ๆ ทุกครั้ง

⁴⁰ พระพุทธปปียะ, ปทรูปสัทธิตี สยามมกุฎราชกุมาร ทรงบำเพ็ญพระกุศลถวายพระพรชัยมงคลแด่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา 83 พรรษา 12 สิงหาคม 2565, อ่างแล้ว, หน้า 58.

⁴¹ พระมหาเวทย์ วรญาณ, ปทรูปสัทธิตีเบื้องต้น เล่ม 1, อ่างแล้ว, หน้า 17-18.

3. ปกขิปนวุตติ คือ โหติ ใส่เข้ามาเพื่อให้เนื้อความที่เป็นวุตตินั้นเป็นประโยคที่สมบูรณ์

3) อุทาหรณ์ คือ ตัวอย่างที่นำมาอ้างให้สมเหตุสมผล สนับสนุนสูตร วุตติ ที่ตั้งไว้

ก) หลักการเขียนอุทาหรณ์

อุทาหรณ์ หรือ ตัวอย่างที่ยกมาเพื่อประกอบคำอธิบายให้สมเหตุสมผลสนับสนุนสูตรที่ท่านแต่งขึ้นมานั้น ถือว่ามีความสำคัญยิ่ง เพราะท่านได้แต่งสูตรไว้ว่า ชินวจนยุตต์ หิ.⁴² ดังนั้น อุทาหรณ์ส่วนมาก จึงต้องนำมาจากพระบาลี คือพระไตรปิฎก และคัมภีร์รอง ๆ ลงมา คือ อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ เพราะสูตรว่า ชินวจนยุตต์ หิ นี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า อุทาหรณ์ที่ท่านคงตรวจสอบว่าเหมาะสมต่อพระดำรัสของพระชินเจ้าแล้ว

ข) ประเภทอุทาหรณ์

อุทาหรณ์ ที่นำมาเพื่อเป็นตัวอย่างให้สมเหตุสมผลแก่สูตรที่ได้ตั้งไว้จึงมี 2 ประเภท คือ

1. อุทาหรณ์โดยตรง คือตัวอย่างที่นำมาอ้างสำหรับสูตรนั้น ๆ โดยตรง เช่นสูตรว่า สัพพโยนินมาเอ⁴³ แปลว่า หลังลึงค์อันเป็น อ การันต์ แปลง โย ปฐมาเป็น อา แปลง โย ทุตติยาเป็น เอ แล้วท่านนำ บทว่า ปุริสา มาเป็นอุทาหรณ์ บทว่า ปุริสา นี้เป็น อุทาหรณ์ของสูตรโดยตรง

2. อุทาหรณ์โดยอ้อม คือตัวอย่างที่นำมาอ้าง แต่ไม่ใช่เป็นตัวอย่างของสูตรนั้นโดยตรง เช่น ในสูตรเดียวกับที่ยกเป็นตัวอย่างข้างบนนี้แหละ ความหมายของสูตรนั้น ยังมี วา ศัพท์ที่เป็น ววัตติวิภาสา กำหนดขอบข่ายของสูตรนั้นไว้ว่า⁴⁴

2.1 ถ้างหลัง อ การันต์ในปุงลิงค์ให้แปลงเป็น อา เป็น เอ แน่นอน

2.2 ถ้างหลัง อ การันต์ในนปุงสกลิงค์แปลง โย เป็น อา บ้าง ไม่แปลงเป็น อา บ้าง (แต่แปลงเป็น นิ แทน) แปลง โย ทุตติยา เป็น เอ บ้าง ไม่แปลงบ้าง (แต่แปลงเป็น นิ แทน) เช่น รูปา รูปานิ, รูปา รูปานิ

2.3 ถ้างหลัง การันต์อันชื่อ ฌ (อิ อี การันต์ใน ปุงลิงค์) ไม่มีวิธีการแปลงเป็น อา เป็น เอ แน่นอน เช่น อคฺคโย, มฺนโย

รูปา, รูปานิ, อคฺคโย, มฺนโย จัดว่าเป็นอุทาหรณ์ของสูตรนี้โดยอ้อม

⁴² กจ. 52

⁴³ กจ. 107, โมค. 2/41, นีติ.275

⁴⁴ พระมหาเวทย์ วรญาณ, ปทฺรปฐิทธิเบื้องต้น เล่ม 2, (นครปฐม : โรงพิมพ์สถาบันพัฒนาการสาธารณสุขอาเซียน มหาวิทยาลัยมหิดล, 2537), หน้า 19

ววัตถิตติวิภาสา และ โยควิภาค ในสูตรไวยากรณ์
คัมภีร์ไวยากรณ์ที่แสดงสูตรไวยากรณ์นั้น ยังมีลักษณะของสูตรที่มี วา ศัพท์ และ
โยควิภาค ที่กำหนดในสูตร ดังนี้

1. วา ศัพท์ เป็น ววัตถิตติวิภาสา⁴⁵

วา ศัพท์ ที่เป็น ววัตถิตติวิภาสา มีหน้าที่ตามไปในสูตรต่าง ๆ และชี้แจงกำหนด
ขอบข่ายของสูตรนั้น ๆ ไว้ 3 ประการ คือ

1. นิจจวิธี กำหนดให้ทำตามสูตรนั้น ๆ แน่นนอน
2. อนิจจวิธี กำหนดให้ทำตามสูตรนั้น ๆ บ้าง ไม่ทำบ้าง
3. อสันทวิธี กำหนดให้ไม่ต้องทำตามสูตรนั้น ๆ เช่น สูตรว่า

สพพโยนินมาเอ⁴⁶ แปลว่า หลัง ลิงค์ อันเป็น อ การันต์ ให้แปลง โย ปฐมา เป็น อา
แปลง โย ทุตติยา เป็น เอ ในสูตรนี้ มี วา ศัพท์เป็นววัตถิตติวิภาสา เป็นอธิการตามมากำหนด
ขอบข่ายไว้ดังนี้

1. นิจจวิธี กำหนดให้แปลงตามกฎนี้แน่นนอน ถ้างหลัง อ การันต์ในปุงลิงค์ เช่น
ปฐสา, ปฐเส
2. อนิจจวิธี กำหนดให้แปลงตามกฎนี้ก็ได้อ ไม่ต้องแปลงตามกฎนี้ก็ได้อ คือทำก็ได้
ไม่ทำก็ได้ ถ้างหลัง อ การันต์ในปุงสกลิงค์ เช่น รูปา, รูปานิ หรือ รูปะ, รูปานิ
3. อสันทวิธี กำหนดให้ไม่ต้องทำตามสูตรนี้แน่นนอน ในกรณีทีถ้างหลัง อ อันชื่อ ฌ
ถึงแม้ว่า อ เป็น อ ก็ตาม เช่น มุนโย, อคคโย อุทาหรณ์นี้ โย จะอยู่ข้างหลัง อ การันต์ (แปลง อ
ที่ มุนิ เป็น อ = มุน) ท่านห้ามไม่ให้แปลง โย เป็น อา เป็น เอ ถึงแม้ โย จะอยู่ข้างหลัง อ
การันต์อันเป็นปุงลิงค์ แต่เพราะไม่ใช่ อ การันต์แท้ เป็นเพียง อ การันต์ซึ่งถูกแปลงมา

2. โยควิภาค⁴⁷

โยค = สูตร, วิภาค = การแบ่ง โยควิภาค จึงแปลว่า การแบ่งสูตรออกจากสูตรเดิม
เพื่อหาวิธีสำเร็จรูปของบท ที่มีได้กล่าวไว้ในสูตรโดยตรง จึงเกิดวิธีการของสูตรขึ้นมาใหม่ เรียก
โยควิภาค มี 3 ชนิด คือ

1. ทวิธการณโยควิภาค หมายถึงการแบ่งสูตรออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่
ต้องการจะให้เป็นวิธีทำตัวให้สำเร็จรูป และส่วนที่ไม่ต้องการเป็นวิธีทำตัว แล้วตัดส่วนที่ไม่
ต้องการนั้นออกไป เช่นสูตรว่า มหา สเร⁴⁸ สูตรนี้มีความหมายว่า เพราะสระอยู่ข้างหลัง แปลง
นิคคหิตเป็น ม และ ท ได้บ้าง เช่น

⁴⁵ พระมหาเวทย์ วรญาณ, ปทฐปฐิทธิเบื้องต้น เล่ม 1, อ่างแล้ว, หน้า 20

⁴⁶ พระมหาเวทย์ วรญาณ, ปทฐปฐิทธิเบื้องต้น เล่ม 2, อ่างแล้ว, หน้า 19

⁴⁷ พระมหาเวทย์ วรญาณ, ปทฐปฐิทธิเบื้องต้น เล่ม 1, อ่างแล้ว, หน้า 21

⁴⁸ กจ. 34, โมค. 1/44, นิติ.142-5

ตมหิ	ตัดบทเป็น	ต + อหิ
เพราะสระอยู่หลังแปลงนิคคหิตเป็น ม		ต ม + อหิ = มทา สเร
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง		ต + มหิ = นเย ปริ ยุตต์
สำเร็จรูปเป็น	ตมหิ	

เมื่อมีนิมิตอื่น (นิมิต หมายถึงตัวที่เป็นเหตุทำให้เปลี่ยนแปลงจากเดิม ดังที่อธิบายแล้ว) นอกจากสระอยู่เบื้องหลังแล้ว ยังพบว่า พยัญชนะอยู่เบื้องหลัง ก็แปลงนิคคหิตเป็น ม และ ท ได้ โดยมีวิธีการแปลงด้วยสูตรว่า มทา สเร นี้เหมือนกัน แต่แบ่งสูตรออกเป็น 2 ส่วน คือ มทา และ สเร ส่วนที่เราไม่ต้องการ คือ สเร เพราะกำหนดนิมิตว่าเป็น สระ แต่นิมิตที่เราจะทำตัวนี้เป็นพยัญชนะ ดังนั้น สเร คือ ส่วนที่เราไม่ต้องการในการทำตัวให้สำเร็จเป็นบท จึงตัด สเร ออกไป เมื่อ สเร ไม่อยู่ในสูตร มทา จึงเป็นการแปลงนิคคหิตเป็น ม และ ท โดยไม่มีข้อจำกัดว่าอะไรจะเป็นนิมิตอยู่เบื้องหลัง เป็นการกล่าวสูตรไว้อย่างกลาง ๆ นอกจากสระแล้วพยัญชนะอยู่หลังก็สามารถแปลงนิคคหิตเป็น ม และ ท ได้ด้วย วิธีการแบ่งสูตรดังที่ว่ามานี้แหละ เรียกว่า ทวิการณโยควิภาค เช่น

ตทหิต	ตัดบทเป็น	ต + หิต
แยกพยัญชนะออกจากสระ		ต อ หิ อิต = ปุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย ⁴⁹
พยัญชนะอยู่หลังแปลงนิคคหิตอาคม		ต อ หิ อิต = นิคคหิตถจ ⁵⁰
พยัญชนะอยู่หลังแปลงนิคคหิตเป็น ท		ต อ หิ อิต = มทา- ทวิการณโยควิภาค ⁵¹
แปลง ห เป็น ฐ		ต อ ห ฐ อิต = เตสุ วุทธิ สูตร ⁵²
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ตทหิต	= นเย ปริ ยุตเต ⁵³

2. วิสฺการณโยควิภาค หมายถึงการแบ่งสูตรโดยตั้งสูตรขึ้นมาใหม่ ให้ต่างจากสูตรเดิม แต่มีวิธีคล้ายกับสูตรเดิม สูตรเดิมถือว่าเป็นแม่วิสฺการณโยควิภาค ถือว่าเป็นลูกที่คลอดออกมาจากสูตรเดิม เช่นสูตรว่า โท ธสฺส จ สูตรนี้มีความหมายว่า ให้แปลง ฐ เป็น ท เพราะมีสระอยู่ข้างหลัง เช่น

เอกมิทาหิ	ตัดบทเป็น	เอก อธิ อหิ
แยกพยัญชนะออกจากสระ	เอก อ อธิ อ อหิ	= ปุพพมโธจิตมสสร สเรน ฯ
สระอยู่หลังแปลงนิคคหิตเป็น	เอก อ ม อธิ อ อหิ	= มทา สเร
สระอยู่หลังแปลง ฐ เป็น ท	เอก อ ม อธิ อ อหิ	= โท ธสฺส จ ⁵⁴

⁴⁹ กจ. 10, นิตติ. 28

⁵⁰ กจ. 37, โมค. 1/38, นิตติ.146

⁵¹ กจ. 34, โมค. 1/44, นิตติ.142-5

⁵² กจ. 404, โมค. 4/126

⁵³ กจ. 11, นิตติ.29

⁵⁴ กจ. 20, โมค. 1/47, นิตติ. 50

สระอยู่หลังลบบสระหน้า	เอก อ ม อิ ห อหิ	=	สรา สเร โลป ⁵⁵
ที่มะสระหลังเพราะลบบสระหน้า	เอก อ ม อิ ห อาหิ	=	ที่ม ⁵⁶
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	เอกมิทาหิ	=	นเย ปรี ยุตเต

การแปลงพยัญชนะสนธินี้ มิใช่จะมีแค่แปลง ฐ เป็น ท เท่านั้น ยังมีการแปลงพยัญชนะตัวอื่นอีก เช่น

แปลง ว เป็น พ	ตั้ง วิสุกรณโยควิภาค	เป็น	โพ วสส เช่น กุพพโต
แปลง ต เป็น ฏ	ตั้ง วิสุกรณโยควิภาค	เป็น	โฏ ตสส เช่น ทุกกฏ
แปลง ค เป็น ก	ตั้ง วิสุกรณโยควิภาค	เป็น	โก คสส เช่น กุลุปโก

โพ วสส, โฏ ตสส, โก คสส เป็นสูตรที่ไม่ได้กล่าวไว้เหมือนสูตรว่า โท ธสส จ แต่เป็นสูตรที่มีวิธีการเหมือนสูตรว่า โท ธสส จ และถือว่าเป็นสูตรที่แยกออกมาจากสูตรว่า โท ธสส จ แต่ทำตัวสำเร็จรูปต่างจาก โท ธสส จ

3. วินาธิการโยควิภาค หมายถึงการแบ่งสูตรโดยเว้นตัวที่เป็นอธิการตามมา โดยส่วนมากแล้วการเขียนสูตรของท่านอาจารย์ผู้รจนานั้นต้องให้สั้นที่สุดเท่าที่จะสั้นได้ และเนื้อความของสูตรจะสมบูรณ์ได้ ต้องอาศัยศัพท์ที่เป็นอธิการตามมาด้วย เช่นสูตรว่า

โอ อวสส⁵⁷ ตัวที่เป็นอธิการตามมาด้วย คือ กวจิ พยัญชน (ในคัมภีร์ปทรูปสัทธิจะบอกไว้ก่อนที่จะขึ้นสูตรทุกครั้ง) ดังนั้นความหมายของสูตร ไม่มีแค่ทำให้แปลง อว เป็น โอ เท่านั้น ความหมายของสูตรที่สมบูรณ์ต้องนำตัวอธิการตามมาด้วย คือ เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลังแปลง อว เป็น โอ ได้บ้าง กวจิ, พยัญชน เรียกว่า อธิการสูตร ตัวอย่าง วินาธิการโยควิภาค เช่นสูตรว่า

โยน โน⁵⁸ ตัวที่เป็นอธิการตามมา คือ ฌโต กตรสสา จึงแปลได้ความว่า เมื่อ โย วิภัติทั้งหลาย ลงหลัง ฌ (หมายถึง อี อี การันต์ในปุงลิงค์) ที่ทำเป็นรัสสะแล้ว (คือรัสสะ อี เป็น อี) ให้แปลง โย เป็น โน เช่น

ทณฺฑิโน สำเร็จมาจาก	ทณฺฑิ + โย	
ลง โย ปฐมาวิภัติ	ทณฺฑิ + โย	=
ตั้ง อี การันต์ชื่อ ฌ	ทณฺฑิ + โย	=
		ลึงคตเถ ปจมา ⁵⁹
		อิวันนุณณนา ฌลา ⁶⁰

⁵⁵ กจ. 12, โมค. 1/26, นิตติ. 30

⁵⁶ กจ. 15, โโมค. 1/33, นิตติ. 36

⁵⁷ กจ. 50, นิตติ. 126

⁵⁸ กจ. 225, โโมค. 2/75, นิตติ. 75-76

⁵⁹ กจ. 284, โโมค. 2/37, นิตติ. 577

⁶⁰ กจ. 58, โโมค. 1/9, นิตติ. 205

⁶² กจ. 225, โมค. 2/75, นีติ. 75-76

ภาคที่ 2 ภาคนาม ประกอบด้วยนามกัปป์ การกัปป์ สมาสกัปป์ และตัทธิตกัปป์ รวมเป็น 4 กัปป์ แบ่งออกเป็น 8 กัณฑ์

นามกัปป์	กัณฑ์ที่ 1	68	สูตร
	กัณฑ์ที่ 2	41	สูตร
	กัณฑ์ที่ 3	50	สูตร
	กัณฑ์ที่ 4	36	สูตร
	กัณฑ์ที่ 5	24	สูตร
การกัปป์	กัณฑ์ที่ 6	55	สูตร
สมาสกัปป์	กัณฑ์ที่ 7	28	สูตร
ตัทธิตกัปป์	กัณฑ์ที่ 8	62	สูตร
รวมสูตรภาคนาม		364	สูตร

ภาคที่ 3 ภาคอาขยาต ประกอบด้วยอาขยาตกัปป์ แบ่งเป็น 4 กัณฑ์

กัณฑ์ที่ 1	26	สูตร
กัณฑ์ที่ 2	26	สูตร
กัณฑ์ที่ 3	24	สูตร
กัณฑ์ที่ 4	42	สูตร
รวมสูตรอาขยาต	118	สูตร

ภาคที่ 4 ภาคกิตและอุณาภิประกอบด้วยกิตกัปป์และอุณาภิกัปป์ แบ่งเป็น 6 กัณฑ์

กิตกัปป์	กัณฑ์ที่ 1	26	สูตร
	กัณฑ์ที่ 2	21	สูตร
	กัณฑ์ที่ 3	19	สูตร
	กัณฑ์ที่ 4	17	สูตร
	กัณฑ์ที่ 5	17	สูตร
อุณาภิกัปป์	กัณฑ์ที่ 6	50	สูตร

2) คัมภีร์โมคคัลลนนะ แบ่งเนื้อหาออกเป็น 6 กัณฑ์

1) สัณญาทิกัณฑ์ มี 58 สูตร ว่าด้วยเรื่องสัณญาวีธานและสนธิ มีเนื้อหาเทียบได้กับเนื้อหาในสนธิกัปป์ในคัมภีร์กัจจายณะ ส่วนพิเศษที่ไม่มีในคัมภีร์กัจจายณะ คือ คือ ส่วนที่ชื่อว่า ปริภาสา แสดงความหมายของคำสัญลักษณ์ทางไวยากรณ์ที่ใช้ในตัวสูตร

2) สยาतिकัณฑ์ มี 241 สูตร 39 สูตรแรก แสดงเรื่องการก เทียบได้กับเนื้อหาในการกัปป์ของคัมภีร์กัจจายณะ ที่เหลืออีก 202 สูตรมีเนื้อหาเทียบได้กับเนื้อหาในนามกัปป์ของคัมภีร์กัจจายณะ

3) สมาสกัณท์ มี 110 สูตร มีเนื้อหาเทียบได้กับเนื้อหาในสมาสกัปป์ของคัมภีร์กัจจายนะ 74 สูตร ที่เหลืออีก 36 สูตร แสดงปัจจัยต่างๆ สูตรที่ 26-39 และ 89 เทียบได้กับเนื้อหาในนามกัปป์ของคัมภีร์กัจจายนะ สูตรที่ 85 – 88 และ 90 เทียบได้กับเนื้อหาในกิตกัปป์และอุณาทิกัปป์ของคัมภีร์กัจจายนะ สูตรที่ 91-106 เทียบได้กับสาระในตัทธิตกัปป์ในกัจจายนะ

4) ฌาติกัณท์ มี 142 สูตร มีเนื้อหาเทียบได้กับเนื้อหาในตัทธิตกัปป์ของคัมภีร์กัจจายนะ 124 สูตร ที่เหลือ 18 สูตร เทียบได้กับเนื้อหาในนามกัปป์ของคัมภีร์กัจจายนะ

5) ขาทิกัณท์ มี 179 สูตร กล่าวถึงเรื่องปัจจัยอาขยาตและปัจจัยกิตรวมกันไปในตำรานี้ นำสาระ 75 สูตรในขาทิกัณท์ไปเทียบกับเนื้อหาในอาขยาตกัปป์ของคัมภีร์กัจจายนะที่เหลืออีก 104 สูตรนำไปเทียบกับเนื้อหาในกิตกัปป์และอุณาทิกัปป์ของคัมภีร์กัจจายนะ

6) ตยาतिकัณท์ มี 78 สูตร มีเนื้อหาเทียบได้กับเรื่องวิกัตติและการแจกวิกัตติในอาขยาตกัปป์ของคัมภีร์กัจจายนะ

รวมสูตรใน 6 กัณท์ข้างต้น 808 สูตร โมคคัลลานะยังได้กล่าวเรื่องอุณาทิไว้ในฌวาทิวุตติ ซึ่งบางที่เรียกชื่อเหมือนกับเป็นคัมภีร์หนึ่งว่า ฌวาทิโมคคัลลานะ มี 229 สูตร เมื่อเทียบกับเนื้อหาในคัมภีร์กัจจายนะและสัททนีติแล้ว เห็นได้ชัดเจนว่า ฌวาทิวุตติ นี้เป็นเนื้อหาที่ควรจัดรวมไว้ในโมคคัลลานะด้วย มิเช่นนั้น เนื้อหาเรื่องอุณาทิในโมคคัลลานะจะไม่สมบูรณ์ จึงรวมสูตรในโมคคัลลานะไวยากรณได้ทั้งหมด 1,037 สูตร

3) คัมภีร์สัททนีติ แบ่งเนื้อหาออกเป็น 3 ภาค หรือ 3 มาลาดังนี้

1) สัททนีติ ปทมมลา ระเบียนหรือแบบวิธีที่เนื่องกับคำศัพท์ต่าง ๆ จำแนกเนื้อหาย่อย ออกเป็น 14 ปริจเฉท คือ

ปริจเฉทที่ 1 สกรณขาตวิภาค กล่าวถึงการจำแนกคำกิริยาอาขยาตพร้อมทั้งวิกรณปัจจัย

ปริจเฉทที่ 2 ภวติกิริยาปทมมลาวิภาค กล่าวถึงการแจกวิกัตติคำกิริยาอาขยาตตามวิกัตติอาขยาตทั้ง 8 หมวด

ปริจเฉทที่ 3 ปกิณณกวินิจจย กล่าวถึงการวินิจฉัยความหมายของศัพท์ต่าง ๆ

ปริจเฉทที่ 4 ภูธตุมยนามิกรูปวิภาค กล่าวถึงการแจกวิกัตติคำนามที่สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ

ปริจเฉทที่ 5 โอการนตปุลลึงคนามิกปทมมลา กล่าวถึงนามปุลลึงค์ซึ่งมีรูปสำเร็จด้วย โอ เป็นเสียงท้าย

ปริจเฉทที่ 6 อาการนตฺปุลลิ่งคนามิกปทมาลา กล่าวถึงนามปุลลิ่งค์ซึ่งมีรูปสำเร็จ ด้วย อา เป็นเสียงท้าย

ปริจเฉทที่ 7 นิคคหิตนตฺปุลลิ่งคนามิกปทมาลา กล่าวถึงนามปุลลิ่งค์ซึ่งมีรูปสำเร็จด้วยนิคคหิตเป็นเสียงท้าย

ปริจเฉทที่ 8 อิตถิลิ่งคนามิกปทมาลา กล่าวถึงนามอิตถิลิ่งค์

ปริจเฉทที่ 9 นปฺสกลิ่งคนามิกปทมาลา กล่าวถึงนามนปฺสกลิ่งค์

ปริจเฉทที่ 10 ลิงคตฺตยมิสฺสคนามิกปทมาลา กล่าวถึงนามซึ่งผสมทั้ง 3 ลิ่งค์

ปริจเฉทที่ 11 วาจจาภิเชยฺยลิ่งคาทิปรีทูปนามิกปทมาลา กล่าวถึง (คุณ) นาม ซึ่งแสดงตัว (แจกวินัตติ) ตามคำที่ถูกกล่าว คือ คำที่เป็นประธาน

ปริจเฉทที่ 12 สัพพนามตฺสทิสนามนามิกปทมาลา กล่าวถึงสัพพนามและนามที่มีลักษณะเหมือนกับสัพพนาม

ปริจเฉทที่ 13 สวินิจฺฉยสงฺขยานามนามิกปทมาลา กล่าวถึงนามบอกจำนวนพร้อมทั้งการวินิจฉัย

ปริจเฉทที่ 14 อตฺถตฺติกวิภาค ส่วนที่แสดงความหมาย 3 สาระ (คือ ภูต ศัพท์, ศัพท์ที่ลงท้ายด้วย ตฺ และศัพท์ที่ลงท้ายด้วย ตฺวา ปัจจัย)

2) สัททนีติ ธาตุมาลา ระเบียนหรือแบบวิธีที่เนื่องกับธาตุ จำแนกเนื้อหาย่อออกเป็น 5 ปริจเฉท คือ

ปริจเฉทที่ 15 สรวคฺคปณฺจกนฺติก กล่าวถึงธาตุสระล้วน และธาตุที่ลงท้ายด้วยพยัญชนะวรรคทั้ง 5 ได้แก่

- สฺพุทฺธสรธาตุ ธาตุที่เป็นสระล้วน คือ อี ธาตุ
- ก การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ก อักษร มี ฤ ธาตุเป็นต้น
- ข การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ข อักษร มี ษา ธาตุเป็นต้น
- ค การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ค อักษร มี คุ ธาตุเป็นต้น
- ฌ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฌ อักษร มี ฆา ธาตุเป็นต้น
- จ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย จ อักษร มี ลู ธาตุเป็นต้น
- ฉ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฉ อักษร มี ฌุ ธาตุเป็นต้น
- ช การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ช อักษร มี ฌิ ธาตุเป็นต้น
- ฌ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฌ อักษร มี ฌเ ธาตุเป็นต้น
- ญ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ญ อักษร มี ญา ธาตุเป็นต้น
- ฎ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฎ อักษร มี โสฎ ธาตุเป็นต้น
- ฏ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฏ อักษร มี จา ธาตุเป็นต้น
- ฑ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฑ อักษร มี ติ ธาตุเป็นต้น
- ฒ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฒ อักษร มี วฑฒ ธาตุเป็นต้น

- ณ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ณ อักษร มี อด ณ ธาตุเป็นต้น
- ต การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ต อักษร มี เต ธาตุเป็นต้น
- ถ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ถ อักษร มี ธา ธาตุเป็นต้น
- ท การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ท อักษร มี ทา ธาตุเป็นต้น
- ธ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ธ อักษร มี ธา ธาตุเป็นต้น
- น การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย น อักษร มี นิ ธาตุเป็นต้น
- ป การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ป อักษร มี ปา ธาตุเป็นต้น
- ผ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ผ อักษร มี ปุผ ธาตุเป็นต้น
- พ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย พ อักษร มี ภาพ ธาตุเป็นต้น
- ภ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ภ อักษร มี ภา ธาตุเป็นต้น
- ม การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ม อักษร มี มา ธาตุเป็นต้น

ปริญเณที่ 16 ภูวาทิณิกปริญเณ กล่าวถึงอวัคคันตธาตุ คือธาตุที่อยู่ในหมวด ภู ธาตุเป็นต้น ได้แก่

- ย การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ย อักษร มี ยา ธาตุเป็นต้น
- ร การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ร อักษร มี รา ธาตุเป็นต้น
- ล การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ล อักษร มี ลา ธาตุเป็นต้น
- ว การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ว อักษร มี วา ธาตุเป็นต้น
- ส การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ส อักษร มี सा ธาตุเป็นต้น
- ห การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ห อักษร มี हा ธาตุเป็นต้น
- ฬ การันตธาตุ ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฬ อักษร มี ฬิ ฬ ธาตุเป็นต้น
- ธาตุระคนกัน มี หู ธาตุ ภู ธาตุ เป็นต้น

ปริญเณที่ 17 รุธาติณิก กล่าวถึงธาตุ 6 หมวด ได้แก่

- รุธาติณะ หมวด รุธิ ธาตุเป็นต้น
- ทิวาติณะ หมวด ทิว ธาตุเป็นต้น
- สวาติณะ หมวด สุ ธาตุเป็นต้น
- กิยาติณะ หมวด ก ธาตุเป็นต้น
- คหาติณะ หมวด คห ธาตุเป็นต้น
- ตนาติณะ หมวด ตน ธาตุเป็นต้น

ปริญเณที่ 18 จุราติณปริทีปณ แสดงจุราติณะ ธาตุหมวด จุร ธาตุเป็นต้น

ปริญเณที่ 19 สฬพคณวินิจฉย วินิจฉยธาตุทุกหมวด

รวมธาตุที่กล่าวถึงในธาตุมาลา 1,686 ธาตุ

3) สัททนีติ สุตตมาลา ระเบียบหรือแบบวิธีที่แสดงด้วยสูตร จำแนกเนื้อหาออกเป็น 9 ปริญเณ ได้แก่

ปริญเฉพที่	20	สนธิกป	เรื่องสนธิ	มี	191	สูตร
ปริญเฉพที่	21	นามกป	เรื่องนาม	มี	355	สูตร
ปริญเฉพที่	22	การกป	เรื่องการก	มี	128	สูตร
ปริญเฉพที่	23	สมาสกป	เรื่องสมาส	มี	76	สูตร
ปริญเฉพที่	24	ตพิทกป	เรื่องตพิทิต	มี	114	สูตร
ปริญเฉพที่	25	อาขยatkป	เรื่องอาขยatk	มี	241	สูตร
ปริญเฉพที่	26	กิตกป	เรื่องกิตและอณาทิ	มี	242	สูตร
ปริญเฉพที่	27	จตุปทวิภาค	กล่าวถึงบททั้ง 4 คือ บทนาม บทอุปสัคค์ บท			

นิบาต และบทอาขยatk

ปริญเฉพที่ 28 ปาฬินยatkสังคห ประมวลนัยหรือสำนวนทั้ง 4 คือ 1.ปาฬินัย
สำนวนพระบาลี หรือสำนวนพระไตรปิฎก 2. อัฏฐกถานัย สำนวนอรรถกถา 3. ฎีกานัย สำนวน
ฎีกา และ 4. ปกรณัณตรนัย สำนวนปกรณัณต่า ๆ

รวมสูตรที่กล่าวถึงในปริญเฉพที่ 20-26 จำนวน 1,337 สูตร ปริญเฉพที่ 27-28
เป็นคำพรรณนาไม่มีสูตร

3.1.3 ลักษณะการสร้างบทโดยใช้สูตรไวยากรณ์

คัมภีร์ไวยากรณ์ทั้ง 3 สาย คือ กัจจายณะ โมคคัลลณะ และสัททหนิติ เป็น
ไวยากรณ์ประเภทมีสูตร วุตติ และอุทาหรณ์ ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัย ได้แสดงลักษณะการใช้
สูตรไวยากรณ์กัจจายณะตามลำดับคัมภีร์ปทรูปสัทธิ และนำสูตรโมคคัลลณะ และสัททหนิติ เป็น
สูตรเทียบเคียง ตามลำดับเนื้อหา โดยยกตัวอย่างการใช้สูตรไวยากรณ์ในการสร้างบท ตาม
ลำดับเนื้อหา คือ สนธิ นาม สมาส ตพิทิต อาขยatk กิตก และอณาทิ ดังนี้

3.1.3.1 ลักษณะการใช้สูตรในสนธิกัณท์

มยay	ตัดบทเป็น	เม+อย	
แยกพยัญชนะออกจากสระ		มเอ+อย	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย. ⁶³
แปลง เอ เป็น ย		มย+อย	ยเมทนต์สสาเทโส. ⁶⁴
ทิมะสระ		มย+อay	ทิม. ⁶⁵
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	มยay		นเย ปรี ยุตเต. ⁶⁶

⁶³ กจ. 10, นิตติ. 28

⁶⁴ กจ. 17, โมค. 1/31, นิตติ. 43

⁶⁵ กจ. 25, โมค. 1/33, นิตติ. 64,71,165

⁶⁶ กจ. 11, นิตติ. 29

3.1.3.2 ลักษณะการใช้สูตรในนามกัณฑ์

บุรีโส อันสมควรแก่ดำรงสพระชินะ	บุรีส	ชินวจนยุตต์ หิ. ⁷⁶
ตั้งเป็นลิงค์	บุรีส	ลิงคณจ นิปัจจเต. ⁷⁷
กำหนดเป็นปุงลิงค์	บุรีส	ปรสมณญา ปโยเค. ⁷⁸
ลง ส วิภัตติ	บุรีส + ส	ตโต จ วิภตติโย. ⁷⁹
ให้ ส ชื่อ ปฐมา	บุรีส + ส	ส โย อ โย นา หิ ส น ๗ ⁸⁰
ตั้งให้ไม่ผิดพระบาลี	บุรีส + ส	ตทณุปโรธเน. ⁸¹
ให้ปฐมมาลงในอรรณแห่งลิงค์	บุรีส + ส	ลิงคตเถ ปจมา. ⁸²
แปลง ส เป็น โอ	บุรีส + โอ	โส. ⁸³
แยกพยัญชนะออกจากสระ	บุรีส + โอ	บุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย.
ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	บุรีส + โอ	สรโลโปมาเทศปัจจยาติมหิ ๗ ⁸⁴
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	บุรีโส	นเย ปรี ยุตเต.
บุรีสา อันสมควรแก่ดำรงสพระชินะ	บุรีส บุรีส	ชินวจนยุตต์ หิ.
ตั้งเป็นลิงค์	บุรีส บุรีส	ลิงคณจ นิปัจจเต.
กำหนดเป็นปุงลิงค์	บุรีส บุรีส	ปรสมณญา ปโยเค.
ตั้งเป็นเอกเสส	บุรีส	สรูปานเมกเสสวาสกී. ⁸⁵
ลง โย วิภัตติ	บุรีส + โย	ตโต จ วิภตติโย.
ให้ โย ชื่อ ปฐมา	บุรีส + โย	ส โย อ โย นา หิ ส น ๗
ตั้งให้ไม่ผิดพระบาลี	บุรีส + โย	ตทณุปโรธเน.
ให้ปฐมมาลงในอรรณแห่งลิงค์	บุรีส + โย	ลิงคตเถ ปจมา.
แปลง โย เป็น อา	บุรีส + อา	สพพโยนินมาเอ. ⁸⁶
แยกพยัญชนะออกจากสระ	บุรีส + อา	บุพพมโธจิตมสสร สเรน วิโยชเย.
ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	บุรีส + อา	สรโลโปมาเทศปัจจยาติมหิ ๗

⁷⁶ กจ. 52⁷⁷ กจ. 53 ก. นิปปชชเต, นิปปชชเต⁷⁸ กจ. 9⁷⁹ กจ. 54, โมค. 2/1, นิตติ. 202-3⁸⁰ กจ. 55, โมค. 2/1, นิตติ. 200⁸¹ กจ. 56⁸² กจ. 284, โมค. 2/37, นิตติ. 577⁸³ กจ. 104, โโมค. 2/109, นิตติ. 577⁸⁴ กจ. 83, นิตติ. 236⁸⁵ กจ. 388, นิตติ. 820-3⁸⁶ กจ. 107, โโมค. 2/41, นิตติ. 275

นำพยานุชนะประกอบสระหลัง	ปฐา	นเย ปรี ยุตเต.
อคคิ สมควรแก้คำรัสพระชินะ	อคคิ	ชินวจนยุตต์ หิ.
ตั้งเป็นลิงค์	อคคิ	ลิงคณจ นิปัจจเต.
กำหนดเป็นปุงลิงค์	อคคิ	ปรสมณญา ปโยเค.
ลง อ วิภตติ	อคคิ + อ	ตโต จ วิภตติโย.
ให้ อ ชื่อ ทุตติยา	อคคิ + อ	สิ โย อ โย นา หิ ส น ๖
ตั้งให้ไม่ผิดพระบาลี	อคคิ + อ	ตทณุปโรเธน.
ตั้ง อคคิ เป็น กम्मการก	อคคิ + อ	ยัม กโรติ ตัม กम्म. ⁸⁷
ให้ทุตติยาลงในอรรถแห่งกัมมะ	อคคิ + อ	กम्मตเถ ทุตติยา. ⁸⁸
ตั้ง อ วิณณะ ชื่อ ฌ	อคคิ + อ	อวิณณวณณา ฌลา. ⁸⁹
แปลง อ เป็น นิคคหิต	อคคิ	อโม นิคคหิตัม ฌลเปหิ. ⁹⁰
สตถุริ สมควรแก้คำรัสพระชินะ	สตถุ	ชินวจนยุตต์ หิ.
ตั้งเป็นลิงค์	สตถุ	ลิงคณจ นิปัจจเต.
กำหนดเป็นปุงลิงค์	สตถุ	ปรสมณญา ปโยเค.
ลง สมี วิภตติ	สตถุ + สมี	ตโต จ วิภตติโย.
ให้ สมี ชื่อ สัตตมี	สตถุ + สมี	สิ โย อ โย นา หิ ส น ๖
ตั้งให้ไม่ผิดพระบาลี	สตถุ + สมี	ตทณุปโรเธน.
ตั้ง สตถุ เป็น โอกาสการก	สตถุ + สมี	โยธารो ตโมกาส. ⁹¹
ให้สัตตมีลงในอรรถแห่งโอกาสะ	สตถุ + สมี	โอกาเส สัตตมี. ⁹²
แยกพยานุชนะออกจากสระ	สตถุ + สมี	พุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย.
แปลง อ เป็น อาร	สตถุ + สมี	อณเณสวารตต. ⁹³
แปลง สมี เป็น อี	สตถุ + อี	ตโต สมีมิ. ⁹⁴
รัสสะ อาร เป็น อร	สตถุ + อี	อาโร รสสมิการ. ⁹⁵
แยกพยานุชนะออกจากสระ	สตถุ + อี	พุพพมโธจิตมสสรํ สเรน วิโยชเย.

⁸⁷ กจ. 280, นิตติ. 551⁸⁸ กจ. 297, โมค. 2/2, นิตติ. 580⁸⁹ กจ. 58, โมค. 1/9, นิตติ. 205⁹⁰ กจ. 82, นิตติ. 235⁹¹ กจ. 278, นิตติ. 572-3⁹² กจ. 302, โมค. 2/32, นิตติ. 630⁹³ กจ. 100, โมค. 2/162, นิตติ. 412⁹⁴ กจ. 206, โมค. 2/174, นิตติ. 422⁹⁵ กจ. 208, โมค. 2/176, นิตติ. 424

ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สตฤอร+อิ	สรโลโปมาเทศปจจยาติมहि ๑
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	สตฤริ	นเย ปริ ยุตเต.
กณฺญา สมควรแก่ดำรัสพระชินะ	กณฺญ	ชินวจนฺยุตฺตํ หิ.
ลง อา อิตฺติโศตกปัจจย	กณฺญ + อา	อิตฺติยมโต อาปจฺจโย. ⁹⁶
แยกพยัญชนะออกจากสระ	กณฺญอ +อา	ปุพฺพมโหจฺติมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย.
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	กณฺญ +อา	สรโลโปมาเทศปจจยาติมहि ๑
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	กณฺญา	นเย ปริ ยุตเต.
ตั้งเป็นนาม	กณฺญา	จ ศัพท์ใน ตทฺธิตสมาสกิตกา ๑ ⁹⁷
ตั้งเป็นลิงค์	กณฺญา	ลิงคฺยจ นิปจฺจเต.
กำหนดเป็นอิตฺติลิงค์	กณฺญา	ปรสมณฺญา ปโยเค.
ลง สิ วิภตฺติ	กณฺญา + สิ	ตโต จ วิภตฺติโย.
ให้ สิ ชื่อ ปฐมา	กณฺญา + สิ	สิ โย อํ โย นา หิ ส นํ ๑
ตั้งให้ไม่ผิดพระบาลี	กณฺญา + สิ	ตทฺทฺนุปรโรเณ.
ให้ปฐมาลงในอรรธแห่งลิงค์	กณฺญา + สิ	ลิงคฺยจ ปฐมา.
ลบ สิ ปฐมา	กณฺญา	เสสโต โลปํ คสิปิ. ⁹⁸
รตฺโต สมควรแก่ดำรัสพระชินะ	รตฺติ	ชินวจนฺยุตฺตํ หิ.
ตั้งเป็นลิงค์	รตฺติ	ลิงคฺยจ นิปจฺจเต.
กำหนดเป็นอิตฺติลิงค์	รตฺติ	ปรสมณฺญา ปโยเค.
ลง สฺมี วิภตฺติ	รตฺติ + สฺมี	ตโต จ วิภตฺติโย.
ให้ สฺมี ชื่อ สัตตมี	รตฺติ + สฺมี	สิ โย อํ โย นา หิ ส นํ ๑
ตั้งให้ไม่ผิดพระบาลี	รตฺติ + สฺมี	ตทฺทฺนุปรโรเณ.
ตั้ง รตฺติ เป็น โอกาสการก	รตฺติ + สฺมี	โยธาโร ตโมกาส.
ให้ สัตตมีลงในโอกาส	รตฺติ + สฺมี	โอกาเส สตตฺมี.
แปลง สฺมี เป็น โอ	รตฺติ + โอ	จ ศัพท์ใน อาทิโต โอ จ. ⁹⁹
แยกพยัญชนะออกจากสระ	รตฺตฺติ + โอ	ปุพฺพมโหจฺติมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย.
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	รตฺต + โอ	สรโลโปมาเทศปจจยาติมहि ๑
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	รตฺโต	นเย ปริ ยุตเต.

⁹⁶ กจ. 237, โมค. 3/26, นีติ. 466

⁹⁷ กจ. 601

⁹⁸ กจ. 220, โมค. 2/117, นีติ. 447

⁹⁹ กจ. 69, โมค. 2/55, นีติ. 218-9

3.1.3.3 ลักษณะการใช้สูตรในสมาสกัณฑ์

มหาปรีโส มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนโต จ โส ปรีโส จาติ มหาปรีโส¹⁰⁰ ผู้ประเสริฐด้วย เป็นบุรุษผู้นั้นด้วย เหตุนี้ จึงชื่อว่า มหาบุรุษ มีกระบวนการสร้างบทโดยใช้สูตรในสมาสกัณฑ์ ดังนี้

มหาปรีโส สำเร็จจาก	มหนโต ปรีโส	
หลัง มหนโต ลง สิ ปฐมา	มหนโต + สิ ปรีโส	ลิงคตเถ ปฐมา.
แปลง สิ เป็น โอ	มหนโต + โอ ปรีโส	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	มหนโต+โอ ปรีโส	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรน ฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	มหนโต+โอ ปรีโส	สรโลโปมาเทสพจยยาติมฺหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	มหนโต ปรีโส	นเย ปรี ยุตเต.
หลัง ปรีโส ลง สิ ปฐมา	มหนโต ปรีโส+สิ	ลิงคตเถ ปฐมา.
แปลง สิ เป็น โอ	มหนโต ปรีโส+โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	มหนโต ปรีโส+โอ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรน ฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	มหนโต ปรีโส +โอ	สรโลโปมาเทสพจยยาติมฺหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	มหนโต ปรีโส	นเย ปรี ยุตเต.
ลง สิ ปฐมา หลัง จ ศัพท์	จ + สิ จ + สิ	ลิงคตเถ ปฐมา.
ลบ สิ หลังนิบาต	จ จ	สพฺพาสมาวุโสปสคฺคณิปาตาทีหิ ฯ ¹⁰¹
ลง สิ ปฐมา หลัง ต	ต + สิ	ลิงคตเถ ปฐมา.
แปลง ต เป็น ส	ส + สิ	เอตเตสํ โต. ¹⁰²
แปลง สิ เป็น โอ	ส + โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	สอ + โอ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรน ฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	ส + โอ	สรโลโปมาเทสพจยยาติมฺหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	โส	นเย ปรี ยุตเต.

ได้ว่า มหาปรีโส จ โส ปรีโส จ ผู้ประเสริฐด้วย เป็นบุรุษผู้นั้นด้วย อิติ อตเถในความหมายนี้ ตั้งเป็นบทสมาส

ชื่อกัมมธารยสมาส	มหนโตจโสปรีโสจ	ทวิปเท ตฺลยาธิกรณ ฯ ¹⁰³
ตั้งเป็นยุตตตถสมาส	มหนโตจโสปรีโสจ	นามานํ สมาส ยุตตตถโ. ¹⁰⁴
ลปวิภตติทั้งหลาย	มหนโตจตปรีโสจ	เตสํ วิภตติโย โลปา จ. ¹⁰⁵

¹⁰⁰ รฐ. 223

¹⁰¹ กจ. 228, โมค. 2/118, นิตติ. 448

¹⁰² กจ. 174, โมค. 2/128, นิตติ. 360

¹⁰³ กจ. 234, โมค. 3/11, นิตติ. 702

¹⁰⁴ กจ. 316, โมค. 3/1, นิตติ. 675

ตั้งเป็นปกติ	มหนตจตปฐิสจ	ปกติ จสส สรณตสส. ¹⁰⁶
ลบ จ และ ต	มหนตปฐิส	วุตตตถานมปปโยโค. ¹⁰⁷
แปลง มหนต เป็น มหา	มหาปฐิส	มหต มหา ตุลยาธิกรณฯ ¹⁰⁸
ตั้งเป็นกัมมธารย ตปฐิส	มหาปฐิส	อุเก ตปฐิสฯ. ¹⁰⁹
ตั้ง มหาปฐิส เป็นนาม	มหาปฐิส	ตทฐิตสมาสกิตกา นาม ฯ ¹¹⁰
ลง ส ปฐมา	มหาปฐิส+ส	ลึงคตเถ ปฐมา.
แปลง ส เป็น โอ	มหาปฐิส+ โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	มหาปฐิสอ + โอ	พุพพมโธจิตมสสร สเรน ฯ
ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	มหาปฐิส + โอ	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	มหาปฐิส	นเย ปรี ยุตเต.

ติโลก มีรูปวิเคราะห์ว่า ตโย โลกา ติโลก โลก ท. สาม ชื่อว่า ติโลก โลกสาม มีกระบวนการสร้างบทโดยใช้สูตรสมาส ดังนี้

ติโลก สำเร็จรูปจาก	ติ โลก	
หลัง ติ ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ติ+โย โลก	ลึงคตเถ ปฐมา.
แปลง ติ กับ โย เป็น ตโย	ตโย โลก	ติจตุณน ติสโส จตสโส ตโย ฯ
หลัง โลก ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ตโย โลก+โย	ลึงคตเถ ปฐมา.
แปลง โย เป็น อา	ตโย โลก+อา	สพพโยนินมาเอ.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ตโย โลก+อา	พุพพมโธจิตมสสร สเรน ฯ
ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	ตโย โลก+อา	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ตโย โลก	นเย ปรี ยุตเต.

ตโย โลกา อ.โลก ท. สาม อติ อตเถ ในความหมายนี้

ชื่อกัมมธารยสมาส	ตโยโลก	ทวิปเท ตุลยาธิกรณ ฯ
ตั้งเป็นยัตตตถสมาส	ตโยโลก	นามาน สมาน โส ยุตตตถ.
ลบวิภัตติทั้งหลาย	ติโลก	เตส วิภตติโย โลปา จ.
ตั้งเป็นปกติ	ติโลก	ปกติ จสส สรณตสส.

¹⁰⁵ กจ. 317, โมค. 2/119-120, นิตติ. 676

¹⁰⁶ กจ. 318, นิตติ. 693

¹⁰⁷ ไม่จัดเป็นสูตรแต่ปรากฏในวุตติของสูตรว่า ทวิปเท ตุลยาธิกรณ กัมมธารโย.

¹⁰⁸ กจ. 330, นิตติ. 710

¹⁰⁹ กจ. 326, นิตติ. 707

¹¹⁰ บทที่สร้างจากวิธีการของสมาส ตทฐิต กิตก จะต้องตั้งเป็นเพียงดังนาม กำหนดเป็นลิงค์ก่อน จึงจะประกอบวิภัตตินามได้

ตั้งเป็นกัมมธารย ชื่อทิกุสมาส	ติโลก	สงขยาปุพฺโพ ทิคุ. ¹¹¹
ตั้งทิกุสมาส ชื่อ ตัปฺปฺริส	ติโลก	อุเม ตปฺปฺริสา.
กำหนดเป็นนปฺงสกลิงค์ เอกวณะ	ติโลก	ทิกุสเสกตฺ. ¹¹²
ตั้ง ติโลก เป็นนาม	ติโลก	ตทฺธิตสมาสกิตกา นามํ วา ฯ
หลัง ติโลก ลง สิ ปฐมาวิภตฺติ	ติโลก+สิ	ลึงคตเถ ปจฺมา.
แปลง สิ เป็น อํ	ติโลก+อํ	สี.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ติโลกอ+อํ	ปุพฺพมโหจฺฉิตมสฺสรํ สเรณ ฯ
ลบสระหน้า ปกตฺติสระหลัง	ติโลก+อํ	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ติโลกํ	นเย ปรี ยุตฺเต.

ปจฺจตฺตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุตตานมตฺตานํ ปติ ปจฺจตฺตํ เฉพาะซึ่งตน ซึ่งตน มีกระบวนการสร้างบทโดยใช้สูตรสมาส ดังนี้

ปจฺจตฺตํ สำเร็จรูปจาก	ปติ อตฺต	
หลัง ปติ ลง สิ ปฐมาวิภตฺติ	ปติ+สิ อตฺต	ลึงคตเถ ปจฺมา.
หลังอุปสัคค์ ลบ สิ วิภตฺติ	ปติ อตฺต	สพฺพสมาวุโสปสคฺคฯ
หลัง อตฺต ลง อํ พุติยาวิภตฺติ	ปติ อตฺต+อํ	กมฺมปฺปวจฺนียยุตฺเต. ¹¹³
แปลง อํ เป็น อานํ	ปติ อตฺต+อานํ	พฺรหมตฺตสขราชาทิตฺโต ฯ ¹¹⁴
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปติ อตฺตอ+อานํ	ปุพฺพมโหจฺฉิตมสฺสรํ สเรณ ฯ
ลบสระหน้า ปกตฺติสระหลัง	ปติ อตฺต+อานํ	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ปติ อตฺตานํ	นเย ปรี ยุตฺเต.

อุตตานมตฺตานํ ปติ ¹¹⁵ เฉพาะซึ่งตน ซึ่งตน อิติ อตฺเถ ในความหมายนี้		
ชื่ออัพยียาวสมาส	ปติอุตตานํ	อุปสคฺคณิปาตปุพฺพโก ฯ
ตั้งเป็นยุตฺตตฺถสมาส	ปติอุตตานํ	นามานํ สมาสํ ฯ
ลบวิภตฺติ	ปติอุตต	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.
ตั้งเป็นปกติ	ปติอุตต	ปกติ จสฺส สเรณฺตสฺส.
แปลง ตี เป็น จ	ปจฺจอุตต	สพฺโพ จํ ตี. ¹¹⁶
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปจฺจอุตต	ปุพฺพมโหจฺฉิตมสฺสรํ สเรณ ฯ
ลบสระหน้า ปกตฺติสระหลัง	ปจฺจอุตต	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิ ฯ

¹¹¹ กจ. 325, นิตฺติ. 703

¹¹² กจ. 321, นิตฺติ. 699

¹¹³ นิตฺติ. 582-586

¹¹⁴ กจ. 188, โมค. 2/155, นิตฺติ. 393

¹¹⁵ รฐ. 219

¹¹⁶ กจ. 19, นิตฺติ. 46-47

นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ปจตต	นเย ปริ ยุตเต.
ทำ จ สทิสเทวภาวะ	ปจจตต	ปรเทวภาโว จาเน.
ตั้ง ปจจตต เป็นนาม	ปจจตต	ตทิตตสมาสกิตกา ฯ
ตั้ง ปจจตต เป็นนปุงสกลิงค์	ปจจตต	โส นปุงสกลิงโค. ¹¹⁷
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	ปจจตต+สิ	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สิ เป็น อ	ปจจตต+อ	อวิภตตินมการนตา. ¹¹⁸
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปจจตต+อ	ปุพพมโธจัตมสสร สเรน ฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	ปจจตต+อ	สรโลโปมาเทสปจจยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ปจจตต	นเย ปริ ยุตเต.

สุภิกขํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภิกขาย สมิตฺติ สุภิกขํ ¹¹⁹ ความสมบูรณ์แห่งอาหาร ชื่อ		
สุภิกขํ มีกระบวนการสร้างบทโดยใช้สูตรสมาส ดังนี้		
สุภิกขํ สำเร็จรูปจาก	สุ ภิกขา	
หลัง สุ ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	สุ+สิ ภิกขา	ลึงคตเถ ปจมา.
ลบ สิ วิภัตติหลังอุปสัคค์	สุ ภิกขา	สพฺพาสมาวุโสปสคฺคฯ
หลัง ภิกขา ลง ส ัญฐานวิภัตติ	สุ ภิกขา+ส	สามิสฺมี ฉณฺฐิ. ¹²⁰
ตั้ง อา ชื่อ ข	สุ ภิกขา+ส	อา โฆ. ¹²¹
แปลง ส เป็น อาย	สุ ภิกขา+อาย	ขโมโต นาทีน. ¹²²
แยกพยัญชนะออกจากสระ	สุ ภิกขา+อาย	ปุพพมโธจัตมสสร สเรน ฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สุ ภิกขา +อาย	สรโลโปมาเทสปจจยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	สุ ภิกขาย	นเย ปริ ยุตเต.

สุ (สมิตฺติ) ภิกขาย ความสมบูรณ์แห่งอาหาร ชื่อ อิติ อตเถ ในความหมายนี้		
ตั้งชื่ออภัยยิภาวสมาส	สุภิกขาย	อุปสคฺคณิปาตปุพฺพโกฯ
ตั้งเป็นยุตตตถสมาส	สุภิกขาย	นามานํ สมาสฯ
ลบวิภัตติ	สุภิกขา	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.
ตั้งเป็นปกติ	สุภิกขา	ปกติ จสฺส สรณฺตสฺส.
ตั้งเป็นนาม	สุภิกขา	ตทิตตสมาสกิตกา นามํ ฯ

¹¹⁷ กจ. 320, โมค. 3/9, นิตติ. 698

¹¹⁸ กจ. 341, โมค. 2/121-2, นิตติ. 733

¹¹⁹ รฐ. 220

¹²⁰ กจ. 301, โมค. 2/39, นิตติ. 609

¹²¹ กจ. 60, โมค. 1/11, นิตติ. 207

¹²² กจ. 111, โมค. 2/45, นิตติ. 283

ตั้งเป็นนปฺสกลิงค์	สุภิกฺขา	โส นปฺสกลิงโค. ¹²³
นปฺสกลิงค์ กำหนดเป็นรัสสะ	สุภิกฺข	สโร รสโส นปฺสเก. ¹²⁴
ลง สі ปฐมาวิภัตติ	สุภิกฺข+ส	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สі เป็น อํ	สุภิกฺข+อํ	อํ วิภตตินมการนตาฯ
แยกพยัญชนะออกจากสระ	สุภิกฺข+อ	บุพพมโธจิตมสสรํ สเรน ฯ
ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สุภิกฺข+อ	สรโลโปมาเทศปจยยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	สุภิกฺข	นเย ปริ ยุตเต.

อิทปจยยา (สงขาร) มีรูปวิเคราะห์ว่า อยํ ปจโย เอเตสนติ อิทปจยยา¹²⁵ (สงขาร) อ.อวิชานี้ เป็นปัจจัยแห่งสังขาร ท.เหล่านั่น เพราะเหตุนี้ อ. สังขาร ท.เหล่านั่น ชื่อว่า อิทปจยยา มีกระบวนการสร้างบทโดยใช้สูตรมาส ดังนี้

อิทปจยยา สำเร็จรูปจาก	อิทํ ปจย เอต	
แปลง อิทํ เป็น อิม	อิม ปจย เอต	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการฯ ¹²⁶
หลัง อิม ลง สі วิภัตติ	อิม+ส ปจย เอต	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง อิม กับ สі เป็น อยํ	อยํ ปจย เอต	อนปฺสกลสสายํ สิมฺหิ. ¹²⁷
หลัง ปจย ลง สі วิภัตติ	อยํ ปจย+ส เอต	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สі เป็น โอ	อยํ ปจย+โอ เอต	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	อยํ ปจย+โอ เอต	บุพพมโธจิตมสสรํ สเรน ฯ
ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	อยํ ปจย+โอ เอต	สรโลโปมาเทศปจยยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	อยํ ปจโย เอต	นเย ปริ ยุตเต.
หลัง เอต ลง นํ ญฺฐวีวิภัตติ	อยํ ปจโย เอต+นํ	สามิสฺมี ญฺฐวี.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	อยํ ปจโย เอต+นํ	บุพพมโธจิตมสสรํ สเรน ฯ
แปลง อ เป็น เอ	อยํ ปจโย เอต+เอ+นํ	สพพนามานํ นมฺหิ จ. ¹²⁸
แปลง นํ เป็น สํ	อยํ ปจโย เอต+เอ+สํ	สพพโต นํ สํสานํ. ¹²⁹
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	อยํ ปจโย เอเตสํ	นเย ปริ ยุตเต.

อยํ (อวิชชา) ปจโย เอเตสนติ อิทปจยยา (สงขาร) อ.อวิชานี้ เป็นปัจจัยแห่งสังขาร ท. เหล่านั้น (อตฺถิ มีอยู่) อิติ อตฺเถ ในอรรถนี้

¹²³ กจ. 320, โมค. 3/9, นิตติ. 698

¹²⁴ กจ. 342, โมค. 3/23, นิตติ. 734

¹²⁵ รฐ. 246

¹²⁶ กจ. 404, โมค. 4/126

¹²⁷ กจ. 172, โมค. 2/127, นิตติ. 306

¹²⁸ กจ. 102, โมค. 2/99, นิตติ. 270

¹²⁹ กจ. 168, โมค. 2/100, นิตติ. 353,367-8

ตั้งชื่อเป็นพหุพพิทิสมาส	อัยปัจจโยเอเตส	อณฺณปทตเถสุ พหุพพิท. ¹³⁰
ตั้งเป็นยุตตถกสมาส	อัยปัจจโยเอเตส	นามานํ สมาส ยุตตตถโก.
ลปวิภัตติทั้งหลาย	อิมปัจจยเอต	เตส วิภตติโย โลปา จ.
ตั้งเป็นปกติ	อิทปัจจยเอต	ปกติ จสส สรณตสส.
ลป เอต ศัพท์	อิทปัจจย	วุตตตถานมปปโยโค.
ลปนิคคหิต	อิทปัจจย	พยุณฺชน จ. ¹³¹
ทำ ป สทิสเทวภาวะ	อิทปปัจจย	ปรเทวภาโว จาเน. ¹³²
ตั้งเป็นนาม	อิทปปัจจย	ตททิตสมาสกิตกา นามํ ฯ
ลง โย ปฐมาวิภัตติ	อิทปปัจจย+โย	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง โย เป็น อา	อิทปปัจจย+อา	สพฺพโยนินฺมาเอ.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	อิทปปัจจย+อา	ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ ฯ
ลปสระหน้า ปกตสระหลัง	อิทปปัจจย+อา	สรโลโปมาเทสปัจจยาติมฺหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	อิทปปัจจยา	นเย ปรี ยุตเต.

3.1.3.4 ลักษณะการใช้สูตรในตัทธิตกัณฑ์

อาทิจโจ มีรูปวิเคราะห์ว่า อทิตยา ปุตโต อาทิจโจ อ.บุตร ของอทิตเทพธิดา		
ชื่อว่า อาทิจจ มีกระบวนการสร้างบทโดยใช้สูตรในตัทธิตกัณฑ์ ดังนี้		
อาทิจโจ สำเร็จรูปจาก	อทิติ ปุตต	
หลัง อทิติ ลง ส ญฺฐวิภัตติ	อทิติ+ส ปุตต	สามิสฺมี ญฺฐิ.
ตั้ง อี อิตถิลิงค์ ชื่อ ป	อทิติ+ส ปุตต	เต อิตถิขยา โป. ¹³³
แปลง ส เป็น ยา	อทิติยา ปุตต	ปโต ยา. ¹³⁴
หลัง ปุตต ลง ส ปฐมาวิภัตติ	อทิติยา ปุตต+ส	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง ส เป็น โอ	อทิติยา ปุตต+โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	อทิติยา ปุตต+โอ	ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ ฯ
ลปสระหน้า ปกตสระหลัง	อทิติยา ปุตต+โอ	สรโลโปมาเทสปัจจยาติมฺหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	อทิติยา ปุตโต	นเย ปรี ยุตเต.
อทิติยา ปุตโต อ.บุตร ของอทิตเทพธิดา อิตติ อตเถ		

¹³⁰ กจ. 328, โมค. 3/17, นิตติ. 708

¹³¹ กจ. 39, โมค. 1/39, นิตติ. 147

¹³² กจ. 28, โมค. 1/34, นิตติ. 67

¹³³ กจ. 59, โมค. 1/10, นิตติ. 206

¹³⁴ กจ. 112, โมค. 2/45, นิตติ. 284

ลง ฌย ปัจจยอรรถ “อปจจ”	อทิตติยา+ฌย ปุตุโต	วา ศัพท ใน อโต ฌ วา. ¹³⁵
ลปวิภัตติทั้งหลาย	อทิตติ+ฌย ปุตุต	เตส วิภัตติโย โลปา จ. ¹³⁶
ตั้งเป็นปกติ	อทิตติ+ฌย ปุตุต	ปกติ จสส สรณตสส. ¹³⁷
ลป ปุตุต ศัพท	อทิตติ+ฌย	วุตตตถานปปโยโค. ¹³⁸
ลป ฌ อนุพันธ	อทิตติ+ย	เตส ฌ โลป. ¹³⁹
พทฐีสระหน้า	อาทิตติ+ย	วุทฐาทิสสส วาสโยคฯ ¹⁴⁰
แยกพยัญชนะออกจากสระ	อาทิตติ+ย	ปุพพมโธจัตมสสร สเรนฯ
ลป อิ สระหน้า	อาทิตติ+ย	จ ศัพทใน อวณโณ เยฯ ¹⁴¹
แปลง ตย เป็น จ	อาทิจ	ยวตฺ ตลนทการานํ ฯ ¹⁴²
ทำ จ สทิสทวารภาวะ	อาทิจจ	ปรเทวภาโว จาเน.
ตั้ง อาทิจจ เป็นนาม	อาทิจจ	ตทฐิตสมาสกิตกา ฯ ¹⁴³
ลง สี ปฐมาวิภัตติ	อาทิจจ+สี	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สี เป็น โอ	อาทิจจ+โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	อาทิจจ+โอ	ปุพพมโธจัตมสสร ฯ
ลปสระหน้า ปกตีสระหลัง	อาทิจจ+โอ	สรโลโปมาเทสปลจยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	อาทิจโจ	นเย ปรี ยุตเต.

โทวาริโก มีรูปวิเคราะห์ว่า ทวาระ นิยุตโต โทวาริโก อ. ชน ประกอบแล้ว ที่
ประตุ ชื่อว่า โทวาริก มีกระบวนการสร้างบทโดยใช้สูตรในตัทธิตกัณฑ์ ดังนี้

โทวาริโก สำเร็จรูปจาก	ทวาร นิยุตต	
หลัง ทวาร ลง สมี วิภัตติ	ทวาร+สมี นิยุตต	โอกาเส สตตมี.
แปลง สมี เป็น เอ	ทวาร+เอ นิยุตต	สมาสมินฺ วา.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ทวาร+เอ นิยุตต	ปุพพมโธจัตมสสร ฯ
ลปสระหน้า ปกตีสระหลัง	ทวาร+เอ นิยุตต	สรโลโปมาเทสปลจยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ทวาระ นิยุตต	นเย ปรี ยุตเต.

¹³⁵ กจ. 347, โมค. 4/5, นิตติ. 756

¹³⁶ กจ. 317, โมค. 2/119-120, นิตติ. 676

¹³⁷ กจ. 18, โมค. 1/30-31, นิตติ. 44

¹³⁸ คือคำอธิบายมีลักษณะเป็นคำสั่งให้ประกอบเอาเฉพาะความ ไม่ประกอบบทที่กล่าวแล้ว เป็นวุตติ ที่
แสดงการลบบทที่ไม่ปรากฏในการประกอบบท

¹³⁹ กจ. 396, นิตติ. 834

¹⁴⁰ กจ. 400, โมค. 4/124, นิตติ. 847

¹⁴¹ กจ. 261, นิตติ. 509

¹⁴² กจ. 269, โมค. 1/48, นิตติ. 104,106,116,121-5

¹⁴³ กจ. 601

หลัง นิยุตต ลง สี ปฐมาวิภัตติ	ทวาร นิยุตต+สี	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สี เป็น โอ	ทวาร นิยุตต+โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ทวาร นิยุตต+โอ	พุพพมโธจติมสสรํ ฯ
ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	ทวาร นิยุตต+โอ	สรโลโปมาเทศปจจยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ทวาร นิยุตโต	นเย ปริ ยุตเต.

ทวาร นิยุตโต (ชโน) อ.ชน ประกอบแล้ว ที่ประตุ อิติ อตเถ ในความหมายนี้		
ลง ฦก ปัจจัยในอรรถ “นิยุตต”	ทวาร+ฦก นิยุตโต	ตมธิตเต เตนกตาทิสนนิฯ ¹⁴⁴
ลบวิภัตติทั้งหลาย	ทวาร+ฦก นิยุตต	เตสํ วิภตติโย โลปา จ.
ตั้งเป็นปกติ	ทวาร+ฦก นิยุตต	ปกติ จสส สรณตสส.
ลบ นิยุตต	ทวาร+ฦก	วุตตตถานปปโยโค.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ทวาร+ฦก	พุพพมโธจติมสสรํ ฯ
ลบ ฦ อนุพันธ์	ทวาร+ อิก	เตสํ โณ โลป. ¹⁴⁵
เพราะปัจจัย ฦ อนุพันธ์ ลง โอ อาคม	ทวาร+อิก	มายูนมาคโม จาเน. ¹⁴⁶
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ทวาร+อิก	พุพพมโธจติมสสรํ ฯ
ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	ทวาร+อิก	สรโลโปมาเทศปจจยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ทวาริก	นเย ปริ ยุตเต.
ตั้งเป็นนาม	ทวาริก	ตทิตตสมาสกิตกา นามฯ
ลง สี ปฐมาวิภัตติ	ทวาริก+สี	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สี เป็น โอ	ทวาริก+โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ทวาริก+โอ	พุพพมโธจติมสสรํ ฯ
ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	ทวาริก+โอ	สรโลโปมาเทศปจจยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ทวาริก	นเย ปริ ยุตเต.

เกสซุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภิสคคสส กมมํ เกสซุ¹⁴⁷ อ.ผลงาน ของหมอ ชื่อ เกสซุ
มีกระบวนการสร้างบทโดยใช้สูตรในตทิตกัณฑ์ ดังนี้

เกสซุ สำเร็จรูปจาก	ภิสคค กมม	
หลัง ภิสคค ลง ส ฦกวิภัตติ	ภิสคค+ส กมม	สามิสมี ฦกฐิ.
ลง ส อาคม	ภิสคคสส กมม	สาคโม เส. ¹⁴⁸
หลัง กมม ลง สี ปฐมาวิภัตติ	ภิสคคสส กมม+สี	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สี เป็น อ	ภิสคคสส กมม+อ	สี.

¹⁴⁴ โมค. 4/14, นิตติ. 764

¹⁴⁵ กจ. 396, นิตติ. 834

¹⁴⁶ กจ. 401, นิตติ. 848

¹⁴⁷ รฐ. 290

¹⁴⁸ กจ. 61, โมค. 2/51, นิตติ. 208

แยกพยัญชนะออกจากสระ	ภิสคคฺสส กมมอ+อ	พุพพมโธจัตมสฺสรี ฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	ภิสคคฺสส กมม+อ	สรโลโปมาเทสพจจยาติมฺหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ภิสคคฺสส กมม	นเย ปรี ยุตเต.
ภิสคคฺสส กมม อ.ผลงาน ของหมอ อิติ อตเถ ในความหมายนี้		
ลง ญย ปัจจัยในอรรถ “กรรม”	ภิสคคฺสส+ญย กมม	ญยตตฺตโยคฺวิภาค ฯ ¹⁴⁹
ลบวิภัตติทั้งหลาย	ภิสคคฺ+ญย กมม	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.
ตั้งเป็นปกติ	ภิสคคฺ+ญย กมม	ปกติ จสฺส สรณตสฺส.
ลบ กมม	ภิสคคฺ+ญย	วฺจตตตฺตานมปฺปิโยโค.
ลบ ญ อนุพันธ์	ภิสคคฺ+ย	เตสํ โณ โลป.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ภอิสคคฺอ+ย	พุพพมโธจัตมสฺสรี ฯ
พทุทธิ อี เป็น เอ	ภเอสคคฺอ+ย	วฺจฺจาทิสฺสสฺส วาสโยคน ฯ ¹⁵⁰
ลบ อ วัฒนธรรม หน้า ย	ภเอสคคฺ+ย	อวณฺโณ เย โลปญจ. ¹⁵¹
ลบ ค ตัวหน้า	ภเอส คฺ+ย	พฺยณฺชน จ วิสณฺโณโค. ¹⁵²
แปลง คย เป็น ข	ภเอส ข	เตสฺ วฺจฺจิโลปาคมวิการ ฯ ¹⁵³
ทำ ข สทิสทวารว	ภเอสขข	ปรเทวภาโว จาเน.
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ภเอสขข	นเย ปรี ยุตเต.
ตั้งเป็นนาม	ภเอสขข	ตฺททิตสฺสมาสกิตกา นาม ฯ
ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ภเอสขข+สิ	ลึงคตเถ ปจฺมา.
แปลง สิ เป็น อ	ภเอสขข+อ	สี.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ภเอสขขอ+อ	พุพพมโธจัตมสฺสรี ฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	ภเอสขข+อ	สรโลโปมาเทสพจจยาติมฺหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ภเอสข	นเย ปรี ยุตเต.

เสกฺขโจ มีรูปวิเคราะหฺว่า อยณฺจ ปสฺสโต อยณฺจ ปสฺสโต, สพเพ อิมํ ปสฺสตา, อย-
มิเมสํ อตฺติสเยน ปสฺสโตติ เสกฺขโจ¹⁵⁴ อ.บุคคลนี้ด้วย เป็นผู้ประเสริฐ อ.บุคคลนี้ด้วย เป็นผู้
ประเสริฐ, อ.ชน ท.เหล่านี้ ทั้งปวง เป็นผู้ประเสริฐ, อ.บุคคลนี้ เป็นผู้ประเสริฐโดยยิ่งกว่า กว่า
ชน ท. เหล่านี้ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า เสกฺขจ มีกระบวนการสร้างบพโดยใช้สูตรในตํหิติกัณฑ์ ดังนี้

เสกฺขโจ สำเร็จรูปจาก วิเสส ปสฺสโต

¹⁴⁹ รฐ. 290 แสดงโยควิภาคในสูตรว่า ฌยตตตา ภาเว ตฺ. กจ. 360, โมค. 4/59, นีติ. 780
¹⁵⁰ กจ. 400, โมค. 4/124, นีติ. 847
¹⁵¹ กจ. 261, นีติ. 509
¹⁵² กจ. 41, โมค. 1/53, นีติ. 135
¹⁵³ กจ. 404, โมค. 4/126
¹⁵⁴ ดูเทียบเคียงการแสดงรูปวิเคราะห์ที่แสดงบทสำเร็จ เชฏโฐ ว่า สพเพ อิมะ วุฑฒา, อยมิเมสํ
 วิเสสนะ วุฑโฒติ เชฏโฐ รฐ. 292

หลัง วิเสส ลง นา ตติยาวิภัตติ	วิเสส+นา ปสตถ	กรณ ตติยา. ¹⁵⁵
แปลง นา เป็น เอน	วิเสส+เอน ปสตถ	อโต เนน. ¹⁵⁶
แยกพยัญชนะออกจากสระ	วิเสส+เอน ปสตถ	ปุพพมโหิจิตมสสรํ ฯ
ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	วิเสส+เอน ปสตถ	สรโลโปมาเทสพจยยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	วิเสเสน ปสตถ	นเย ปริ ยุตเต.
หลัง ปสตถ ลง สі ปฐมาวิภัตติ	วิเสเสน ปสตถ+ส	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สі เป็น โอ	วิเสเสน ปสตถ+โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	วิเสเสน ปสตถ+โอ	ปุพพมโหิจิตมสสรํ ฯ
ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	วิเสเสน ปสตถ+โอ	สรโลโปมาเทสพจยยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	วิเสเสน ปสตถ	นเย ปริ ยุตเต.
วิเสเสน ปสตถ (อัย ชโน) อ.ชนนี้ เป็นประเสริฐ โดยพิเศษ อิติ อตเถ ในความหมาย		
นี้		
ลง อิกฺข ปัจจยในอรรถ “วิเสส”	วิเสเสน ปสตถ+อิกฺข	วิเสเส ตระตมิสิกยิกฺขา. ¹⁵⁷
ลบวิภัตติทั้งหลาย	วิเสส ปสตถ+อิกฺข	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.
ตั้งเป็นปกติ	วิเสส ปสตถ+อิกฺข	ปกติ จสฺส สรณตสฺส.
ลบ วิเสส	ปสตถ+อิกฺข	วุตตตถานมปปโยโค.
แปลง ปสตถ เป็น ส	ส+อิกฺข	ปสตถสฺส โส จ. ¹⁵⁸
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ส+อิกฺข	ปุพพมโหิจิตมสสรํ ฯ
ลบสระหน้า เพราะสระหลัง	ส+อิกฺข	สรา สเร โลป. ¹⁵⁹
แปลง อี เป็น เอ	ส+เออิกฺข	กฺวาจาสวณฺณํ ลุตเต. ¹⁶⁰
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	เสฏฺฐ	นเย ปริ ยุตเต.
ตั้งเป็นนาม	เสฏฺฐ	ตพฺพิตสมาสกิตกา นามํ ฯ
ลง สі ปฐมาวิภัตติ	เสฏฺฐ+ส	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สі เป็น โอ	เสฏฺฐ+โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	เสฏฺฐ+โอ	ปุพพมโหิจิตมสสรํ ฯ
ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	เสฏฺฐ+โอ	สรโลโปมาเทสพจยยาติมहि ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	เสฏฺฐ	นเย ปริ ยุตเต.

¹⁵⁵ กจ. 286, โมค. 2/17, นีติ. 591

¹⁵⁶ กจ. 103, โมค. 2/80-108, นีติ. 271

¹⁵⁷ กจ. 363, โมค. 4/64, นีติ. 786

¹⁵⁸ กจ. 263, โมค. 4/136, นีติ. 512

¹⁵⁹ กจ. 12, โมค. 1/26, นีติ. 30

¹⁶⁰ กจ. 14, โมค. 2/29, นีติ. 34

สติมา มีรูปวิเคราะห์ว่า สติ อสส อตถิ สติมา¹⁶¹ (บุคคล) อ.สติ ของบุคคลนั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ อ.บุคคลนั้น ชื่อว่า สติมา. มีกระบวนการสร้างบทโดยใช้สูตรในตัทธิตักกัณท์ ดังนี้

สติมา สำเร็จรูปจาก	สติ ต อตถิ	
หลัง สติ ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	สติ+สิ ต อตถิ	ลึงคตเถ ปจมา.
ลบ สิ ปฐมาวิภัตติ	สติ ต อตถิ	เสสโต โลป คสิปี. ¹⁶²
หลัง ต ลง ส ญฐีวิภัตติ	สติ ต+ส อตถิ	สามิสมี ญฐิ.
แปลง ต เป็น อ	สติ อ+ส อตถิ	สสมาสมีสสสวตต. ¹⁶³
ลง ส อาคม	สติ อสส อตถิ	สาคโม เส.

สติ อสส อตถิ อ.สติ ของบุคคลนั้น มีอยู่ อติ อตเถ ในความหมายนี้		
ลง มนตุ ปัจจัยในอรรถ “ตทิสสัถิ”	สติ อสส อตถิ+มนตุ	สตยาที่หิ มนตุ.
ลบวิภัตติทั้งหลาย	สติ ต อตถิ+มนตุ	เตส วิภัตติโย โลปา จ.
ตั้งเป็นปกติ	สติ ต อตถิ+มนตุ	ปกติ จสส สรณตส.
ลบ ต และ อตถิ	สติ+มนตุ	วุตตตถานมปปโยโค.
ตั้ง สติมนตุ เป็นนาม	สติมนตุ	ตทิตสสมาสกิตกา นามิ ฯ
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	สติมนตุ+สิ	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง นตุ กับ สิ เป็น อา	สติม+อา	อา สิมหิ.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	สติม+อา	พุพพมโธจัตมสสรํ ฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สติม+อา	สรโลโปมาเทสปลจยาติมหิ ฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	สติมา	นเย ปริ ยุตเต.

3.1.3.5 ลักษณะการใช้สูตรในอาขยาตกัณท์

ภวติ ย่อมมี ย่อมเป็น สำเร็จจาก ภู+อ+ติ มีกระบวนการสร้างโดยใช้สูตรในอาขยาตกัณท์ ดังนี้

ตั้ง ภู ชื่อธาตุ	ภู	ภูวาทโย ธาตโว. ¹⁶⁴
ลง ตี วัตตมานาวิภัตติ	ภู+ติ	วัตตมานา ตี อนติ ฯ ¹⁶⁵
ให้ ตี ลงในการกระทำ	ภู+ติ	กาเล. ¹⁶⁶

¹⁶¹ ร. 297

¹⁶² กจ. 220, โมค. 2/117, นีติ. 447

¹⁶³ กจ. 176, โมค. 2/132, นีติ. 362,368

¹⁶⁴ กจ. 457, นีติ. 938

¹⁶⁵ กจ. 423, โมค. 6/1, นีติ. 896

¹⁶⁶ กจ. 413

การกระทำเป็นปัจจุบัน	ภู+ติ	วตตมานา ปจจุปปนเน. ¹⁶⁷
ติ วิภัตติเป็นปรัสสบท	ภู+ติ	อถ ปุพพานิ วิภตฺตีนํ ฯ ¹⁶⁸
ปรัสสบทลงในกัตตุ	ภู+ติ	กตฺตริ ปรัสสปท. ¹⁶⁹
ติ เป็นปฐมบุรุษ	ภู+ติ	เทว เทว ปฐมมชฺณิมฯ ¹⁷⁰
ประกอบนามโยคะ	ภู+ติ	นามมहि ปยุชฺชมานเนปิฯ ¹⁷¹
ลง อ ปัจจัย	ภู+อ+ติ	ภูวาทิโต อ. ¹⁷²
พฤทธิ อุ เป็น โอ	โภ+อ+ติ	อณฺเณสุ จ. ¹⁷³
แปลง โอ เป็น อว	ภว+อ+ติ	โอ อว สเร. ¹⁷⁴
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ภว+อ+อ+ติ	ปุพฺพมโหจฺฉิตฺตมสฺสํ ฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	ภว+อ+ติ	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ภวติ	นเย ปริ ยุตฺเต.

ปจจติ (อันเขา) ย่อมหุง ย่อมต้ม สำเร็จรูปจาก ปจ+ย+เต มีกระบวนการสร้าง
โดยใช้สูตรในอาขยาตกัณฑ์ ดังนี้

ตั้ง ปจ ชื่อธาตุ	ปจ	ภูวาทโย ธาตโว.
ลบอเนกัสสระธาตุ	ปจ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฯ ¹⁷⁵
ลง เต วัตตมานาวิภัตติ	ปจ+เต	วตตมานา ติ อนฺติฯ
ให้ เต ลงในการกระทำ	ปจ+เต	กาเล.
การกระทำเป็นปัจจุบัน	ปจ+เต	วตตมานา ปจจุปปนเน.
ให้ เต เป็น อัตตโนบท	ปจ+เต	ปราณฺยตฺตโนปทานิ. ¹⁷⁶
ให้อัตตโนบทลงในภาวและกัมม	ปจ+เต	อตฺตโนปทานิ ภาเว จฯ ¹⁷⁷
เต เป็นปฐมบุรุษ	ปจ+เต	เทว เทว ปฐมมชฺณิมุตฺตมาฯ
ประกอบนามโยคะ	ปจ+เต	นามมहि ปยุชฺชมานเนปิฯ

¹⁶⁷ กจ. 414, โมค. 6/1, นีติ. 872

¹⁶⁸ กจ. 406, นีติ. 865

¹⁶⁹ กจ. 454, นีติ. 935

¹⁷⁰ กจ. 408, โมค. 6/14, นีติ. 876

¹⁷¹ กจ. 410, นีติ. 879

¹⁷² กจ. 445, โมค. 5/18, นีติ. 925

¹⁷³ กจ. 485, โมค. 5/82-83, นีติ. 975

¹⁷⁴ กจ. 513, นีติ. 1027

¹⁷⁵ กจ. 521, นีติ. 1034

¹⁷⁶ กจ. 407, นีติ. 866

¹⁷⁷ กจ. 453, นีติ. 934

ลง ย ปัจจย	ปจ+ย+เต	ภาวกมเมสุโย. ¹⁷⁸
แปลง จย เป็น จ	ปจ+เต	ตสฺส จวคฺคยการวการฯ ¹⁷⁹
ทำ จ สทิสเทวภาวะ	ปจฺจเต	ปรเทวภาโว จานะ. ¹⁸⁰
แปลง เต เป็น ตี	ปจฺจติ	อตฺตโนปทานิ ปรสฺสฯ ¹⁸¹

ลจฉามิ (อ.เรา) จักได้ สำเร็จรูปจาก ลภ+สสามิ

ตั้ง ลภ ชื่อธาตุ	ลภ	ภูวาทโย ธาตโว.
ลบอเนกัสสระธาตุ	ลภ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสฯ
ลง สสามิ ภวิสสันติ	ลภ+สสามิ	ภวิสสนตี สสตี สสนตีฯ ¹⁸²
ให้ สสามิ ลงในการกระทำ	ลภ+สสามิ	กาเล.
การกระทำเป็นอนาคตกาล	ลภ+สสามิ	อนาคเต ภวิสสนตี. ¹⁸³
สสามิ วิภัตติเป็นปรัสสพท	ลภ+สสามิ	อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตีนํ ฯ
ปรัสสพทลงในกัตตุ	ลภ+สสามิ	กตฺตริ ปรสฺสพท.
สสามิ เป็นอุตตมบุรุษ	ลภ+สสามิ	เทว เทว ปจฺมมชฺฌิมฯ
อุตตมบุรุษประกอบนามอัมหโยคะ	ลภ+สสามิ	นามมहि ปยฺชฺชมานะปิฯ
แปลง สส เป็น ฉ	ลภ+ฉามิ	สปปจฺจย ใน กรสฺส ฯ ¹⁸⁴
แปลง ภ เป็น จ	ลจฉามิ	พฺยณชนนตสฺส โจ ฯ ¹⁸⁵

วิมฺสตี ย่อมพิจารณา สำเร็จรูปจาก มาน+ส+ติ

ตั้ง มาน ชื่อธาตุ	มาน	ภูวาทโย ธาตโว.
ลบสระที่สุธธาตุ	มาน	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสฯ
ลง ส ปัจจย	มาน+ส	ติชฺคฺคูปกิตมานะหิ ขณสฺฯ ¹⁸⁶
ทำ มา เทวภาวะ	มามาน+ส	กฺวจากิถวณฺณานเมกสฺสฯ ¹⁸⁷
ตั้ง มา ชื่ออัฟภาส	มามาน+ส	ปุพฺพโพนฺณาส. ¹⁸⁸
แยกพยัญชนะออกจากสระ	มอามาน+ส	ปุพฺพมโธจิตมสฺสํ สเรณฯ

¹⁷⁸ กจ. 440, โมค. 5/17, นิตติ. 920

¹⁷⁹ กจ. 441, โมค. 1/49, นิตติ. 921

¹⁸⁰ กจ. 28, โมค. 1/34, นิตติ. 67

¹⁸¹ กจ. 518, นิตติ. 1031

¹⁸² กจ. 429, โมค. 6/2, นิตติ. 902

¹⁸³ กจ. 421, โมค. 6/2, นิตติ. 892

¹⁸⁴ กจ. 481, โมค. 6/25, นิตติ. 962

¹⁸⁵ กจ. 472, นิตติ. 952

¹⁸⁶ กจ. 433, โมค. 5/1,2,3, นิตติ. 906-9

¹⁸⁷ กจ. 458, โมค. 5/69-70, นิตติ. 939

¹⁸⁸ กจ. 459, นิตติ. 940

แปลง อา เป็น อี	มอืมาน+ส	อนตสสิวณณากาโร วา. ¹⁸⁹
แปลง ม เป็น ว	วอืมาน+ส	มานกิตานัน วตตตํ วา. ¹⁹⁰
แปลง มาน เป็น ม	วอืม+ส	ตโตปามานานํ วามํ ฯ ¹⁹¹
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	วิมัส	นเย ปริ ยุตเต.
ลง ตี วิภัตติ	วิมัสติ	ชาตูปจเจยหิ วิภตฺติโย. ¹⁹²
ติ ชื่อวัตตมานาวิภัตติ	วิมัสติ	วตตมานา ตี อนฺติ ฯ
ให้ ตี ลงในการกระทำ	วิมัสติ	กาเล.
การกระทำเป็นปัจจุบัน	วิมัสติ	วตตมานา ปจฺจุปฺปนเน.
ติ วิภัตติเป็นปรสสพท	วิมัสติ	อล ปุพฺพานิ วิภตฺตินิ ฯ
ปรสสพทลงในกัตตุ	วิมัสติ	กตฺตริ ปรสสพท.
ติ เป็นปฐมบุรุษ	วิมัสติ	เทว เทว ปจฺมมชฺฉิม ฯ
ประกอบนามโยคะ	วิมัสติ	นามมฺหิ ปยุชฺชมานเป ฯ

กาเรนติ สำเร็จรูปจาก กร+เณ+อนฺติ

ตั้ง กร ชื่อชาตฺ	กร	ภูวาทโย ชาตโว.
ลบอเนกัสสรชาตฺ	กร	ชาตฺสสนโต โลโปเนกสฺสร ฯ
ลง เณ ปัจจัย	กร+เณ	ชาตฺหิ เณณยาเป ฯ ¹⁹³
ลบ ณ อนุพันธ์	กร+เอ	การิตานัน โณ โลโป. ¹⁹⁴

พฤทธิ์ อ เป็น อา	การ+เอ	อสโยคนตสฺส วุฑฺธิ ฯ ¹⁹⁵
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	กาเร	นเย ปริ ยุตเต.
ลง อนฺติ วิภัตติ	กาเร+อนฺติ	ชาตูปจเจยหิ วิภตฺติโย.
อนฺติ ชื่อวัตตมานาวิภัตติ	กาเร+อนฺติ	วตตมานา ตี อนฺติ ฯ
ให้ อนฺติ ลงในการกระทำ	กาเร+อนฺติ	กาเล.
การกระทำเป็นปัจจุบัน	กาเร+อนฺติ	วตตมานา ปจฺจุปฺปนเน.
อนฺติ วิภัตติเป็นปรสสพท	กาเร+อนฺติ	อล ปุพฺพานิ วิภตฺตินิ ฯ
ปรสสพทลงในกัตตุ	กาเร+อนฺติ	กตฺตริ ปรสสพท.

¹⁸⁹ กจ. 465, โมค. 5/76-77, นิตติ. 946

¹⁹⁰ กจ. 463, โมค. 5/81, นิตติ. 944

¹⁹¹ กจ. 467, โมค. 5/52, นิตติ. 948

¹⁹² กจ. 455, นิตติ. 936

¹⁹³ กจ. 438, โมค. 5/16, นิตติ. 914

¹⁹⁴ กจ. 523

¹⁹⁵ กจ. 483, โมค. 5/84, นิตติ. 973

อนติ เป็นปฐมบุรุษ	กาเร+อนติ	เทว เทว ปฐมมชฌิมฯ
ประกอบนามโยคะ	กาเร+อนติ	นามมทิ ปยุชชมาเนปิฯ
ลบ อ สระหลัง	กาเรนติ	กวจิ ชาติวิภตติปา ¹⁹⁶

3.1.3.6 ลักษณะการใช้สูตรในกัพพิธานกัณฑ์

พุชฌิตพโพ (ธมโม) อ.พระธรรม (อันพระสาวก) พึงรู้ สำเร็จรูปจาก พุช+ย+ตพพ+สี มีวิธีสำเร็จรูปโดยใช้สูตรในกัพพิธานกัณฑ์ ดังนี้

ตั้ง พุช ชื่อธาตุ	พุช	ภูวาทโย ชาติโว.
ลบอเนกัสสรธาตุ	พุช	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสา
ลง ตพพ ปัจจย ในอรรถกัมม	พุช+ตพพ	ภาวกมเมสุ ตพพานิยา. ¹⁹⁷
ลงใน 3 กาล	พุช+ตพพ	ณาทโย เตกาลิกา. ¹⁹⁸
ลง อิ อาคม	พุช+อิตพพ	ยถาคคมมิกาโร. ¹⁹⁹
ตพพ ปัจจยเป็น กิจจ	พุช+อิตพพ	เต กิจจา. ²⁰⁰
ลง ย วิภทตปัจจย	พุช+ย+อิตพพ	ทิวาทิตโต โย วินาธิการฯ ²⁰¹
แปลง ธย เป็น ฌ	พุ ฌ+อิตพพ	ตสส จวคคยการฯ ²⁰²
ทำ ชุ อสทิสเทวภาวะ	พุชฌ+อิตพพ	วคเค ไซสาไซसानํ ฯ ²⁰³
แยกพยัญชนะออกจากสระ	พุชฌ+อิตพพ	พุพพมโธจัตมสสรํ สเรนฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	พุชฌ+อิตพพ	สรโลโปมาเทสปลจยาฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	พุชฌิตพพ	นเย ปรี ยุตเต.
ตั้งเป็นนาม	พุชฌิตพพ	จ ใน ตพพิตสมาสกิตกาฯ
ลง สี ปฐมาวิภตติ	พุชฌิตพพ+สี	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สี เป็น โอ	พุชฌิตพพ+โอ	โส.
แยกเป็นพยัญชนะออกจากสระ	พุชฌิตพพ+โอ	พุพพมโธจัตมสสรํ สเรนฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	พุชฌิตพพ+โอ	สรโลโปมาเทสปลจยาฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	พุชฌิตพโพ	นเย ปรี ยุตเต.

¹⁹⁶ กจ. 517, นีติ. 1104

¹⁹⁷ กจ. 540, โมค. 5/27, นีติ. 1125

¹⁹⁸ กจ. 550, นีติ. 1137

¹⁹⁹ กจ. 605, โมค. 5/170, นีติ. 1210

²⁰⁰ กจ. 545, นีติ. 1131

²⁰¹ ตตอธิการที่ติดตามสูตรนี้ คือ กตตริ จึงเรียกว่า ทิวาทิตโต โย วินาธิการ

²⁰² กจ. 441, โมค. 1/49, นีติ. 921

²⁰³ กจ. 29, โมค. 1/35, นีติ. 68,122

อนุสาสิตพโพติ สิสโส อันบุคคลพึงสั่งสอน เหตุนี้ จึงชื่อว่า สิสส สำเร็จรูปจาก
 สาส+ณฺย+สี มีวิธีสำเร็จรูปโดยใช้สูตรในกัพพิธานกัณฑ์ ดังนี้

ตั้ง สาส ชื่อธาตุ	สาส	ภูวาทโย ธาตโว.
ลบอเนกัสสรธาตุ	สาส	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรฯ
ลง ณฺย ปัจจัยในอรรถกัมม	สาส+ณฺย	ณฺโย จ. ²⁰⁴
ลงใน 3 กาล	สาส+ณฺย	ณาทโย เตกาลิกา.
ณฺย ปัจจัยเป็น กิจจ	สาส+ณฺย	เต กิจจา. ²⁰⁵
ตั้ง ณฺย เป็นเพียดังการิต	สาส+ณฺย	การิตํ วีย ฌานุพนฺโธ. ²⁰⁶
ลบ ณ อนุพันธ์	สาส+ย	การิตานํ โณ โลป. ²⁰⁷
แยกพยัญชนะออกจากสระ	สอาส+ย	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ
แปลง อา เป็น อิ	สอิส+ย	กฺวจิ ธาตุวิทติปจฺจยาฯ
แปลง สย เป็น ส	สอิ ส	การ ศัพท์ใน ยวตํ ตลนฯ ²⁰⁸
ทำ ส สทิสเทวภาวะ	สอิ สส	ปรเทวภาโว ฐานะ.
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	สิสส	นเย ปรี ยุตเต.
ตั้งเป็นนาม	สิสส	จ ใน ตทฺธิตสมาสกิตกาฯ
ลง สี ปฐมาวิภัตติ	สิสส+สี	ลึงคตเถ ปจฺมา.
แปลง สี เป็น โอ	สิสส+โอ	โส.
แยกเป็นพยัญชนะออกจากสระ	สิสสอ+โอ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ
ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	สิสส+โอ	สรโลโปมาเทสปจฺจยาฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	สิสโส	นเย ปรี ยุตเต.

กุมภกาโร ผู้กระทำซึ่งหม้อ มีรูปวิเคราะห์ว่า กุมภํ กโรตีติ กุมภกาโร สำเร็จรูป
 จาก กุมภ สทฺฐูปปท กร+ณ+สี มีวิธีสำเร็จรูปโดยใช้สูตรในกัพพิธานกัณฑ์ ดังนี้

ตั้ง กร ชื่อธาตุ	กุมภ กร	ภูวาทโย ธาตโว.
ลบอเนกัสสรธาตุ	กุมภ กร	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรฯ
หลัง กุมภ ลง อํ ทุตติยาวิภัตติ	กุมภ+อํ กร	กมฺมตเถ ทุตติยา. ²⁰⁹
แยกพยัญชนะออกจากสระ	กุมภอ+อํ กร	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ
ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	กุมภ+อํ กร	สรโลโปมาเทสปจฺจยาฯ

²⁰⁴ กจ. 541, โมค. 5/28, นิตติ. 1126

²⁰⁵ กจ. 545, นิตติ. 1131

²⁰⁶ กจ. 621, นิตติ. 1227

²⁰⁷ กจ. 523

²⁰⁸ กจ. 269, โมค. 1/48, นิตติ. 104,106,116,121-5

²⁰⁹ กจ. 297, โมค. 2/2, นิตติ. 580

นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	กุ่มภ กฐ	นเย ปรี ยุตเต.
ลง ณ ปัจจัยหลังธาตุมีกัมม	กุ่มภ กฐ+ณ	ธาตุยา กมมาทิมหิ โณ. ²¹⁰
ให้ ณ ปัจจัยลงใน 3 กาล	กุ่มภ กฐ+ณ	ณาทโย เตกาลิกา.
ให้ ณ ปัจจัย ชื่อกิต	กุ่มภ กฐ+ณ	อญเณ กิต.
ให้ กิต ลงในกัตตุ	กุ่มภ กฐ+ณ	กตตริ กิต.
ตั้ง ณ เป็นเพียดังการิต	กุ่มภ กฐ+ณ	การิตัม วีย ฌานูปนโธ. ²¹¹
ลบ ณ อนุพนธ์	กุ่มภ กฐ+อ	การิตานัม โณ โลป. ²¹²
พฤทธิ อ เป็น อา	กุ่มภ การ+อ	อสยิคนตสส วุทธิฯ ²¹³
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	กุ่มภ การ	นเย ปรี ยุตเต.
ตั้ง การ เป็นนาม	กุ่มภ การ	ตฤทธิตสมาสกิตกา ฯ
ลง สิ ปฐมวิภัตติ	กุ่มภ การ+สิ	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สิ เป็น โอ	กุ่มภ การ+โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	กุ่มภ การอ+โอ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	กุ่มภ การ+โอ	สรโลโปมาเทสปลจยาฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	กุ่มภ กาโร	นเย ปรี ยุตเต.
กุ่มภ กาโร (ชโน) ผู้กระทำซึ่งหม้อ อิติ อดเถ ในความหมายนี้		
ตั้งชื่อเป็นตปฐิสสมาส	กุ่มภกาโร	อมาทโย ปรปเทภี. ²¹⁴
ตั้งเป็นยุตตัตถสสมาส	กุ่มภกาโร	นามานัม สมาสฯ ²¹⁵
ลบวิภัตติทั้งหลาย	กุ่มภการ	เตสํ วิภตติโย โลปา จ. ²¹⁶
ตั้งเป็นปกติ	กุ่มภการ	ปกติ จสส สรณตสส.
ตั้งเป็นนาม	กุ่มภการ	ตฤทธิตสมาสกิตกา ฯ
ลง สิ ปฐมวิภัตติ	กุ่มภการ+สิ	ลึงคตเถ ปจมา.
แปลง สิ เป็น โอ	กุ่มภการ+โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	กุ่มภการอ+โอ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	กุ่มภการ+โอ	สรโลโปมาเทสปลจยาฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	กุ่มภกาโร	นเย ปรี ยุตเต.

²¹⁰ กจ. 524, โมค. 5/41, นีติ. 1106

²¹¹ กจ. 621, นีติ. 1227

²¹² กจ. 523

²¹³ กจ. 483, โมค. 5/84, นีติ. 973

²¹⁴ กจ. 327, โมค. 3/10, นีติ. 704

²¹⁵ กจ. 316, โมค. 3/1, นีติ. 675

²¹⁶ กจ. 317, โมค. 2/119-120, นีติ. 676

ปจฺจโย เหตุเป็นแดนเกิดของผล มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิจฺจ เอตสฺมา ผลเมตฺติ		
ปจฺจโย ²¹⁷ สำเร็จรูปจาก ปติ+อิ+อ+สิ มีวิธีสำเร็จรูปโดยใช้สูตรในกัมปิธานกัณท์ ดังนี้		
ตั้ง อิ ชื่อธาตุ	ปติ+อิ	ภูวาทโย ธาตโว.
ลง อ ปจฺจย	ปติ+อิ+อ	สพฺพโต ญฺจตุวาวี วา. ²¹⁸
ให้ลงใน 3 กาล	ปติ+อิ+อ	ณาทโย เตกาลิกา. ²¹⁹
อ ปจฺจย ชื่อ กิตฺ	ปติ+อิ+อ	อญฺเณ กิตฺ. ²²⁰
กิตฺ ลงในกิตฺตุ	ปติ+อิ+อ	กตฺตริ กิตฺ. ²²¹
พฤทธิ อิ เป็น เอ	ปติ+เอ+อ	อญฺเณสุ จ. ²²²
แปลง เอ เป็น อย	ปติ+อย+อ	เอ อย. ²²³
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปติ+อย+อ	ปุพฺพมโหจฺฉิตฺมสฺสรํ สเรนา
ลบสระหน้า ปกฺติสระหลัง	ปติ+อย+อ	สรโลโปมาเทสปจฺจยา
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ปติ+อย	นเย ปริ ยุตฺเต.
แปลง ติ เป็น จ	ปจ+อย	สพฺโพ จ ติ. ²²⁴
ทำ จ สทิสเทวภาวะ	ปจฺจ+อย	ปรเทวภาโว จาเน.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปจฺจ+อย	ปุพฺพมโหจฺฉิตฺมสฺสรํ สเรนา
ลบสระหน้า ปกฺติสระหลัง	ปจฺจ+อย	สรโลโปมาเทสปจฺจยา
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ปจฺจย	นเย ปริ ยุตฺเต.
ตั้งเป็นนาม	ปจฺจย	ตทฺธิตสฺมาสกิตฺกา ฯ
ลง สิ ปฐฺมาวิภตฺติ	ปจฺจย+สิ	ลิจฺจคฺเต ปฐฺมา.
แปลง สิ เป็น โอ	ปจฺจย+โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปจฺจย+โอ	ปุพฺพมโหจฺฉิตฺมสฺสรํ สเรนา
ลบสระหน้า ปกฺติสระหลัง	ปจฺจย+โอ	สรโลโปมาเทสปจฺจยา
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	ปจฺจโย	นเย ปริ ยุตฺเต.

²¹⁷ รุ. 415

²¹⁸ กจ. 527, โมค. 5/33-4,44, นิตฺติ. 1109

²¹⁹ กจ. 550, นิตฺติ. 1137

²²⁰ กจ. 546, นิตฺติ. 1132

²²¹ กจ. 624, นิตฺติ. 1231

²²² กจ. 485, โมค. 5/82-83, นิตฺติ. 975

²²³ กจ. 514, นิตฺติ. 1028

²²⁴ กจ. 19, นิตฺติ. 46-47

สงฺโฆ มีรูปวิเคราะห์ว่า สंहนติ สมคฺคํ กมฺมํ สมุปคจฺจนตฺติ สงฺโฆ²²⁵ ย่อมเข้าถึงกรรมอันพร้อมเพียงกัน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สงฺฆ สำเร็จรูปจาก สंहน หีสาคตฺตํ มีวิธีสำเร็จรูปโดยใช้สูตรในกัมมพิธานกัณฑ์ ดังนี้

ตั้ง หน ชื่อธาตุ	สंहน	ภูวาทโย ธาตโว.
ลบอเนกัสสรธาตุ	สंहน	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรฯ
ลง ร ปัจจย	สंहน+ร	สंहนณาย วา โร โฆ. ²²⁶
ให้ ร ลงใน 3 กาล	สंहน+ร	ณาทโย เตกาลิกา.
ให้ ร ชื่อ กิต	สंहน+ร	อณฺเณ กิต.
ให้ กิต ลงในกัตตุ	สंहน+ร	กตฺตริ กิต.
แปลง หน เป็น ข	สंह+ร	สंहนณาย วา โร โฆ.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	สंह+รฺ	พุพฺพมโหจฺฉิตฺตมสฺสรํ สเรณฯ
ลบ ร อนุพันธ์	สंह+อ	รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน. ²²⁷
แยกพยัญชนะออกจากสระ	สंह+อ	พุพฺพมโหจฺฉิตฺตมสฺสรํ สเรณฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สंह+อ	สรโลโปมาเทสปลฺจยาฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	สंह	นเย ปรี ยุตฺเต.
แปลงนิคหิตเป็นวัคคันตะ	สงฆ	วคฺคณฺตํ วา วคฺเค. ²²⁸
ตั้งเป็นนาม	สงฆ	ตทฺธิตสมาสกิตกา ฯ
ลง สิ ปฐมวิภัติ	สงฆ+สิ	ลิจฺจคตฺเถ ปจฺมา.
แปลง สิ เป็น โอ	สงฆ+โอ	โส.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	สงฆ+โอ	พุพฺพมโหจฺฉิตฺตมสฺสรํ สเรณฯ
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สงฆ+โอ	สรโลโปมาเทสปลฺจยาฯ
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	สงโฆ	นเย ปรี ยุตฺเต.

²²⁵ ร. 434

²²⁶ กจ. 538, นิตติ. 1123

²²⁷ กจ. 539, โมค. 5/132, นิตติ. 1124

²²⁸ กจ. 31, โมค. 1/41, นิตติ. 138-9

3.2 ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์นิฆนุ

นิฆนุ คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์บาลี หรือเรียกว่า คัมภีร์อภิธาน คัมภีร์ที่ได้รับยกย่องจากปราชญ์บาลีฝ่ายเถรวาท คือ คัมภีร์อภิธานปิปปิกา และมีคัมภีร์ที่สำคัญ ๆ อธิบายเพิ่มเติม เช่น อภิธานปิปปิกากฎิกา, อภิธานปิปปิกาสูจิ อภิธานปิปปิกานิสสยะ เป็นต้น

3.2.1 เนื้อหาในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา

สัคคกัณฑ์ที่ 1 แสดงศัพท์โวหารที่มีความหมายว่า พระพุทธเจ้า นิพพาน พระอรหันต์ สวรรค์ เทวดา และอสูร เป็นต้น ไว้เป็นกลุ่มศัพท์ที่มีความหมายเกี่ยวข้องกันทั้งยังได้รวบรวมโวหารที่เป็นไวยากรณ์ศัพท์เฉพาะที่ใช้ในพระพุทธศาสนาไว้ คือ กุศล อกุศล ผัสสะ ปัญญา วิตก วีริยะ เป็นต้น

กัณฑ์ที่ 2 แบ่งออกเป็น 7 วรรคย่อย คือ ภูมिवรรค ปุรวรรค นรวรรค จตุพพรรณวรรค อรัญญวรรค เสลวรรค และปาतालวรรค, ภูมिवรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับแผ่นดิน ปุรวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับเมืองและประเทศ นรวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับมนุษย์ จตุพพรรณวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับวรรณะ 4 อรัญญวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับป่าไม้ เสลวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับภูเขา และปาतालวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับโลกบาดาล

สามัญญกัณฑ์ที่ 3 แบ่งออกเป็น 4 วรรคย่อย คือ วิเสสยาธินวรรค แสดงศัพท์โวหารที่เป็นบทวิเสส นะอันเกี่ยวข้องกับลิงค์ทั้ง 3 สังคินนวรรค แสดงศัพท์โวหารเบ็ดเตล็ดทั่วไป อนเกตถวรรค แสดงบทที่กล่าวเนื้อความหลายอย่าง และ อพยยวรรค แสดงอรรถของนิบาตและอุปสรรค ในการแบ่งเป็นกัณฑ์นี้ ถ้าสังเคราะห์ศัพท์ที่มีลักษณะเหมือนกันเข้าด้วยกันแล้วจะได้เพียง 2 กัณฑ์ คือ

กัณฑ์ที่ 1 สังเคราะห์เอากลุ่มศัพท์ที่แสดงโวหารเหมือนกันเข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งประกอบด้วย สัคคกัณฑ์ กัณฑ์ และสามัญญกัณฑ์บางส่วน

กัณฑ์ที่ 2 สังเคราะห์เอากลุ่มศัพท์ที่มีความหมายหลายอย่างเข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งประกอบด้วย อนเกตถ วรรค และอพยยวรรคในสามัญญกัณฑ์

3.2.2 ลักษณะการแสดงเนื้อหาคัมภีร์นิฆนุ

การอธิบายในกลุ่มคัมภีร์นิฆนุ เป็นเรื่องราวด้วยนามบัญญัติของเนื้อความในโลกมนุษย์โลกสวรรค์ โลกบาดาล และอบายภูมิ รวบรวมนามศัพท์ที่มีชื่อและลิงค์ล้อยตามพระบาลีคือพระไตรปิฎกที่ถูกจัดไว้เป็นหมวดหมู่ ในการศึกษาครั้งนี้ ได้แสดงลักษณะการอธิบายตามนัยของคัมภีร์อภิธานวรรณนา²²⁹ โดยพระมหาสมปอง มุทิโต ได้นำคาถาจากคัมภีร์

²²⁹ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, อ่างแล้ว, หน้า 7 – 32

อภิธานัปปทีปิกา มาตั้งตามลำดับคาถา แล้วแสดงพรรณนาแต่ละบท โดยแสดงธาตุ วิภัตติ ปัจจัยและการสำเร็จรูปของบท ดังนี้

บทที่มีความหมายว่าพระพุทเจ้า 32 บท

คาถาที่ 1

[1]	พุทโธ ทสพล สตถา	สพพณฺณ ทวิปทุตโต
	มุนินโท ภควา นาโถ	จกฺขมํศีโร มุนิ.

บทที่มีความหมายว่า พระพุทเจ้า 32 บท คือ

[1] พุทโธ (พุธ อวคฺคเน+ต)พระพุทเจ้า, ผู้ตรัสรู้. พุทโธติ เกณฑเถน พุทโธ²³⁰
ถามว่า คำว่า “พุทโธ” ชื่อว่าเป็นพระพุทเจ้า เพราะอะไรอย่างไร ?

ตอบว่า ชื่อว่าเป็นพระพุทเจ้า เพราะประกอบด้วยอรรถวิเคราะห์ว่า

1)	พฺชณฺนิตา สจฺจจณฺนิตา พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้า เพราะทรงตรัสรู้สัจธรรม
2)	โพเธตา ปชายาติ พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้า เพราะทรงยังหมู่สัตว์ให้รู้ตาม
3)	สพพณฺณตยา พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้า เพราะทรงรู้ธรรมทุกอย่าง
4)	สพพทสฺสาวิตยา พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้า เพราะทรงเห็นแจ้งธรรมทุกอย่าง
5)	อภิญฺเญยตยา พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้า เพราะทรงรู้ยิ่ง
6)	วิสฺวิตยา พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้าเพราะทรงทำนิพพานให้แจ้ง
7)	ชีณาสวสงฺขาเตน พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้า เพราะทรงสิ้นอาสวะกิเลส
8)	นินฺรุปกฺกิเลสสงฺขาเตน พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้าเพราะทรงปราศจากอุปกิเลส
9)	เอกนตฺวิตราคิตี พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้า เพราะทรงปราศจากราคะแน่นอน
10)	เอกนตฺวิตโทโสติ พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้า เพราะทรงปราศจากโทสะแน่นอน
11)	เอกนตฺวิตโมโหติ พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้า เพราะทรงปราศจากโมหะแน่นอน
12)	เอกนตฺนิกฺกิลโสติ พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้าเพราะทรงสิ้นกิเลสแน่นอน
13)	เอกายนมคฺคํ คโตติ พุทโธ	เป็นพระพุทเจ้า เพราะเสด็จไปสู่หนทางอันเป็นเอก
14)	เอโก อนุตฺตรํ สมมาสมโพธิ	อภิสมพุทโธติ พุทโธ เป็นพระพุทเจ้า

²³⁰ ชุ.ม. (บาลี) 29/897/560; ชุ.จ. (บาลี) 30/546/271; ชุ.ป. (บาลี) 31/386/261

เพราะทรงตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิ
ญาณได้ เพียงพระองค์เดียว

15) อพุทธิวิหตตตา พุทธิปฏิลาภตตา พุทโธ เป็นพระพุทธรเจ้ากำจัดอวิชชาแล้ว
ตรัสรู้วิชา

16) พุชฌิตติ พุทโธ ผู้ตรัสรู้ ชื่อว่าพุทธะ (อาเทศ ต เป็น ธ, ฐ
ที่สุดธาตุเป็น ฑ) อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธ
องค์ เคยตรัสแต่เสลพราหมณ์ว่า

อภิญเณยย์ อภิญญาต์ ภาเวตพพณจ ภาวิต
ปหาตพพํ ปหีนํ เม ตสฺมา พุทโธสมิ พุทฺธมณ.²³¹
พราหมณ์ ธรรมที่ควรรู้อย่างเรารู้ยั้งแล้ว ธรรมที่ควรเจริญ
เราเจริญแล้ว ธรรมที่ควรละเรา ละได้แล้ว เพราะเหตุนี้
เราจึงเป็นพระพุทธรเจ้า

[2] ทสพล (ทส+พล) พระพุทธรเจ้า, พระทศพล. ทส พลานิ อสสตุถิติ ทสพล
พระนามว่าทสพล เพราะทรงมีกำลังกายเท่ากำลังของพญาช้างฉัททันต์ 10 เชือก และทรงมี
กำลังญาณ 10 ประการ คือ

- 1) ฐานาฐานญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ คือ ทรงรู้ว่า
อะไรเป็นไปได้ และอะไรเป็นไปไม่ได้ รู้เหตุและรู้ผล
- 2) กัมมวิปากญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ผลของกรรมดีและกรรมชั่ว
- 3) สัพพัตถคามินีปฏิบัติญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่
สุคติ ทุกคติ หรือพ้นจากคติ รู้ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคต และประโยชน์อันสูงสุด
- 4) นานาธาตุญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้สภาวะของธรรมชาติทั้งฝ่ายอุปา
ทินนกสังขาร (สังขารที่กรรมยึดครอง) และฝ่ายอนุปาทินนกสังขาร (สังขารที่กรรมไม่ยึดครอง)
- 5) นานาธมฺมุตติกญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ธรรมาศัย ความเชื่อถือ ความ
สนใจของสัตว์ทั้งหลาย
- 6) อินทริยโปรปริยัตตญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ความยิ่งและความหย่อน
แห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลายว่า มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา หย่อนหรือแก่กล้าเพียงไร
- 7) ฌานาภิสังกเลสาทิญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ความเศร้าหมองและ
ความผ่องแผ้วของการออกจากฌาน วิโมกข์ สมาธิและสมาบัติทั้งหลาย
- 8) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ถึงภพอันเคยเป็นอยู่ใน
อดีต
- 9) จุตูปปาตญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย ผู้
เป็นไปตามกรรมของตน

²³¹ ม.ม.(บาลี) 13/595/543

10) อาสวัชยญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย
ในบางที่ท่านเรียกว่า ทสพญาณ 10 ประการบ้าง ตถาคตญาณ 10 ประการ
บ้าง²³²

[3] สตถุ (สาส อนุสิฏฺฐิมหิ+รตถุ) พระพุทธเจ้า, พระศาสดา. ทิฏฐธมมิกสมปราชิกปรมตเถสิ ยถารหิ อนุสาสติติ สตถา พระนามว่า “สตถุ” เพราะทางแนะนำสั่งสอนสัตว์ทั้งหลายด้วยประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคต และประโยชน์อันสูงสุด (อาเทศ สาส เป็น ส, ลบ ร อนุพันธ์). สตถาติ ภควา สตถวาโ²³³ พระศาสดา คือ พระพุทธเจ้าผู้ทรงนำมาซึ่งคำสั่งสอน

[4] สพพณฺณ (สพพสทหุปปท + ณา อวโพธเน+รฺ) พระพุทธเจ้า, พระสัพพัญญู, ผู้รู้ธรรมทั้งปวง. สพพํ ชานาติ สีเลนาติ สพพณฺณ พระนามว่าสัพพัญญู เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวงโดยปรกติ ในอรรถกถา²³⁴ ท่านแสดงสัพพัญญูไว้ 5 ประการคือ

- 1) กมสัพพัญญู ทรงรู้จักและปฏิบัติทุกอย่างของสัตว์ผู้กำลังเป็นไปตามกรรม
 - 2) สกิงสัพพัญญู ทรงรู้สภาวะธรรมชาติทุกอย่างได้ในขณะญาณเดียว
 - 3) สตตสัพพัญญู ทรงรู้สภาวะธรรมทุกอย่างตามความเป็นจริง
 - 4) สัตตสัพพัญญู ทรงรู้สภาวะธรรมทุกอย่างด้วยพระปรีชาสามารถ
 - 5) ญาตสัพพัญญู ทรงรู้สภาวะธรรมทุกอย่างด้วยปัญญาที่ทรงตรัสรู้ร้อยสัจ
- 4 ในสัพพัญญู 5 อย่างนี้ ท่านหมายเอา ญาตสัพพัญญู คือตรัสรู้ร้อยสัจ 4

[5] ทวิปทุตฺตม (ทวิ+ปท+อฺตฺตม) พระพุทธเจ้า, ผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้า, ทวิปทานํ อุตฺตโม ทวิปทุตฺตโม²³⁵ ผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้าทุกชนิด จึงทรงพระนามว่าทวิปทุตฺตม (ลบสระหน้า). ทวิปทานํ ทวิปเทสุ วา อุตฺตโม ทวิปทุตฺตโม บรรดาสัตว์สองเท้า ถือว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ประเสริฐที่สุด จึงมีพระนามว่า ทวิปทุตฺตม (ลบสระหน้า). ทวิปทุตฺตโม ทวิปทานํ เทวพรหมมนุสฺสานํ อุตฺตโม เสฏฺโฐ²³⁶ บรรดาเทวดา พรหม และมนุษย์ผู้มีสองเท้า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ประเสริฐที่สุด

[6] มุนินท (มุนิ+อินท) พระพุทธเจ้า, พระมุนินทร์. มุนินํ อินฺโท ราชา มุนินฺโท ผู้ยิ่งใหญ่กว่ามุนีทั้งหลาย จึงมีพระนามว่ามุนินท (ลบสระหน้า). จิรํ จาตุ ธมฺโม มุนินทสฺส โลเก²³⁷ ขอให้ธรรมะของพระพุทธเจ้าจงดำรงมั่นตลอดกาลนาน

²³² ม.ม. (บาลี) 12/166,140; อ. ทสก.(บาลี) 24/21/35

²³³ วิ.อ. (บาลี)1/97; วิสุทฺธิ. 1/202

²³⁴ ข.อ. (บาลี) 45/156/390

²³⁵ ข.อ. (บาลี) 51/37/71

²³⁶ ข.อ. (บาลี) 49/219/270

²³⁷ ข.อ. (บาลี)51/1-18/435

มุนีติ หิ อคาริยมุนิ อนคาริยมุนิ เสกขมุนิ อเสกขมุนิ ปจเจกมุนิ มุนิมุนีติ อเนกวิธามุนโย²³⁸ คำว่า “มุนิ” ได้แก่ มุนิหลายจำพวก คือ อคาริยมุนิ อนคาริยมุนิ เสกขมุนิ อเสกขมุนิ ปจเจกมุนิ มุนิมุนิ

มุนิ 6 จำพวก

- 1) อคาริยมุนิ คฤหัสถ์ผู้รักษาศีลเจริญภาวนา เป็นกัลยาณบุรุษ
- 2) อนคาริยมุนิ บรรพชิตผู้มีจาคะปาริสุทธิศีลสมบูรณ์
- 3) เสกขมุนิ เสกขบุคคล 7 จำพวก คือคฤหัสถ์หรือบรรพชิตผู้เป็น
โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค
สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล และ
อรหัตตมรรค
- 4) อเสกขมุนิ คฤหัสถ์หรือบรรพชิตผู้บรรลุอรหัตตผล
- 5) ปจเจกมุนิ พระปัจเจกพุทธเจ้า
- 6) มุนิมุนิ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นใหญ่กว่ามุนิทั้ง 5 จึงพระนามว่า “มุนินทะ”

[7] ภควนตฺ (ภค+วนตฺ) พระพุทธเจ้า, พระผู้มีพระภาค. ภควาติ การวาทิฉนํ, อปิภ ภคฺคราโคติ ภควา, ภคฺคโทโสติ ภควา, ภคฺคโมโหติ ภควา, ภคฺคมาโนติ ภควา²³⁹ คำว่า “พระผู้มีพระภาค” เป็นพระนามที่พุทธบริษัทเรียกโดยเคารพ อนึ่ง ชื่อว่าพระผู้มีพระภาคเพราะทรงทำลายราคะได้ ทำลายโทสะได้ ทำลายโมหะได้ ทำลายมานะได้ (สำเร็จเป็น ภควา เพราะอาเทศ นตฺ กับ สิ เป็น อา, ลบสระหน้า)

[8] นาถ (นาถ อาสีสเน+อ) พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงเป็นที่พึ่ง, นาโถติ โลกปฏิสรโณ โลกสามี โลกนายโกติ วุตตํ โหติ. เวเนยยานํ หิตสุขํ นาถติ อาสีสตีติ นาโถ, ตตํ หิตปฏิปัตตี นาถติ ยาจตีติ นาโถ, สพฺพสฺตเต นาถติ อภิภวตีติ นาโถ, สตตานํ หิตสุขํ นาถติ นิโยเชตีติ นาโถ, กิเลเส นาถติ อุปฺตาเปตีติ นาโถ²⁴⁰ คำว่า “นาโถ” หมายถึง ผู้ทรงเป็นที่พึ่งของชาวโลก เป็นเจ้าแห่งชาวโลก เป็นผู้นำของชาวโลก พระพุทธเจ้าผู้ทรงหวังประโยชน์สุขแก่เวไนยสัตว์ ปฏิบัติเพื่อประโยชน์นั้น ๆ จึงมีพระนามว่า นาถะ (นาถ ยาจเน+อ), หรือทรงปกครองสรรพสัตว์ จึงมีพระนามว่า นาถะ (นาถ อีสฺสริเย+อ), หรือทรงบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่สัตว์โลกทั้งมวล จึงมีพระนามว่า นาถะ (นาถ นิโยชเน+อ), หรือทรงคุกคามกิเลสให้เร่าร้อน จึงมีพระนามว่า นาถะ (นาถ อุปฺตาเป+อ)

²³⁸ ข.อ. (บาลี) 27/38/172

²³⁹ ข.ม. (บาลี) 29/231/173

²⁴⁰ วิ.ฎี. (บาลี) 1/9/11

[9] จกขุมนต (จกขุ+มนต) พระพุทธเจ้า, ผู้มีจักขุคือพระสัพพัญญุตญาณ. จกขุ ญาณจกขุ อสสเถติ จกขุมา ผู้มีปัญญาจักขุ ชื่อว่าจักขุมนต (สำเร็จรูปเป็น จกขุมา เพราะอาเทศ นตฺ กับ สี เป็น อา, ลบสระหน้า). เทว จกขุณี ญาณจกขุ เจว มัสจกขุ จ, ตตถ ญาณจกขุ ปณจวิธ พุทธจกขุ ธมมจกขุ สมณตจกขุ ทิพพจกขุ ปณณจกขุ²⁴¹ จักขุ 2 คือ ญาณจักขุ (หรือปัญญาจักขุ) และมังสจักขุ ในจักขุ 2 อย่างนั้น ญาณจักขุมี 5 คือ พุทธจักขุ ธัมมจักขุ สมันตจักขุ ทิพพจักขุและปัญญาจักขุ. จกขุมา ปรีนิพพุโต²⁴² พระพุทธเจ้าปรีนิพพานแล้ว. จกขุมา ปณจหิ จกขุมา²⁴³ ทรงมีจักขุด้วยจักขุ 5 ประการ จึงมีพระนามว่าจักขุมา

[10] องคิรส (องค+อ้อ+ค+ร+ส+ณ) พระพุทธเจ้า, ผู้มีพระรัศมีแผ่ชานจากพระวรกาย, พระอังคิรส. องคโต สรีโรโต นิคคตา รสมิ ยสส โส องคิโร²⁴⁴ พระพุทธเจ้าผู้มีพระรัศมีชานออกจากพระวรกาย จึงพระนามว่าอังคิระ (ลบสระหน้า). สพุพพา พยามปฏาย กายโต นิจจรวเสน องคิโร, องคิรสส อสิโน อปจจ องคิโร ทรงพระนามว่าอังคิระ เพราะทรงมีพระรัศมีแผ่ชานออกจากพระวรกายตลอดเวลา, ทายาทของพระอังคิรส พระนามว่าอังคิระ องคิรสส นมตถุ²⁴⁵ ขอนอบน้อมแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า. องคิรส ปสส วิโรจมาน²⁴⁶ ท่านจงดูพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงรุ่งเรืองอยู่

[11] มุณี (มุณ โมน+อิ) พระพุทธเจ้า, พระมุณี. อตตหิตถจ ปรีหิตถจ มุณาติ ชานาตีติ มุณี²⁴⁷ ทรงรู้ทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ของคนอื่น จึงพระนามว่ามุณี. โพธิมชคคา มุณี²⁴⁸ พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้โพธิญาณ. โมนยยธมมสมนาคเมน มุณี²⁴⁹ พระนามว่ามุณี เพราะทรงประกอบด้วยโมเนยยธรรม (คือพระปัญญาญาณ)

คาถาที่ 2

[2] โลกนาโณนธโร มเหสี จ วินายโก
สมนตจกขุ สุคโต ภูริพลโย จ มารชิ.

[12] โลกนาถ (โลก+นาถ) พระพุทธเจ้า, พระโลกนาถ, ผู้ทรงเป็นที่พึ่งของสัตว์โลก. โลกานํ นาโถ โลกนาโถ ผู้ทรงเป็นที่พึ่งของชาวโลก พระนามว่าโลกนาถะ. โลกนาถสส

²⁴¹ ส.อ. (บาลี) 13/1/1

²⁴² ส.ส. (บาลี) 15/625/233

²⁴³ ส.ส. (บาลี) 15/625/233

²⁴⁴ พ.อ. (บาลี) 50/428/81

²⁴⁵ ที.ปา. (บาลี) 11/209/210

²⁴⁶ ส.ส. (บาลี) 15/361/118

²⁴⁷ พ.อ. (บาลี) 31/370/173

²⁴⁸ ส.ส. (บาลี) 15/760/288

²⁴⁹ พ.อ. (บาลี) 28/215/295

สาสน์²⁵⁰ พระศาสนาของพระพุทธเจ้า. มหาภินิหารโต ปฏุจาย หิ ยาว มหาปรินิพพานา โลก
หิตตถเมว โลกนาถา ตัญญุนติ²⁵¹ ตั้งแต่เสด็จออกมหาภิเนษกรรมจนถึงมหาปรินิพพาน
พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงดำรงอยู่เพื่อเกื้อกูลชาวโลกเหมือนกัน

[13] อนธวัธ (น+อธวัธ) พระพุทธเจ้า, ผู้ประเสริฐสุด. อจจนตวโร อธวัธ นาสส
อตถิติ อนธวัธโร, น ตโต อธิโก วโร อตถิติ วา อนธวัธโร, อนุตตโรติ อตถิ²⁵² พระพุทธเจ้าผู้ไม่มี
ใครยิ่งกว่า พระนามว่าอนธวัธ ได้แก่ผู้ประเสริฐสุด. อตตโน อธิกสส กสสจิ อภาวโต อนธวัธโร
พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าอนธวัธ เพราะไม่มีผู้ใดประเสริฐยิ่งกว่าพระองค์ (อาเทศ น
เป็น อน, ลบสระหน้า) คาถาที่ชาวพุทธนิยมสวดอาราธนาธรรมว่า

พรหมา จ โลกาธิปตี สหมปติ

กตญชลี อนธวัธ อายาถ

สนธิธ สตตา อปปรชกขชาติกา

เทเสหิ ธมมํ ออนุกมปิมี ปช.²⁵³

ท้าวสหมปติพรหมผู้เป็นประธานในโลกทั้ง 3 ประนม
อัญชลีกราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าในโลกนี้ เหล่าสัตว์
ผู้เกิดมามีนิยน์ตาเปื้อนธุลีเพียงน้อยนิด มีอยู่ ขอพระองค์
ทรงอาศัยความเอ็นดูหมู่สัตว์นี้แล้ว โปรดทรงแสดงธรรม
ด้วยเถิด

[14] มหะสิ (มหนตสททุปปท+เอส คเวสน+อิ) พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงแสงคุณอัน
ยิ่งใหญ่. มหนเต สีสสมาธิปญญาวิมุตติวิมุตติญาณทสสนกขนธ เอสิ คเวสสิติ มหะสิ²⁵⁴
พระพุทธเจ้าผู้ทรงแสงหาศีลชั้น สสมาธิชั้น วิมุตติชั้นและวิมุตติญาณทสสนชั้น
อันยิ่งใหญ่พระนามว่ามหะสิ. มหนตานํ สีสกขนธาทินํ เอสนโต คเวสนโต มหะสิ, มหนโต วา อีโส
วิภูติ เอตสสาติ มหะสิ พระนามว่ามหะสิ (อาเทศ มหนต เป็น มหา, ลบสระหน้า). อุปาคมิ
อมพวนํ มหะสิ²⁵⁵ พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าไปถึงอัมพวันแล้ว

[15] วินายก (วิ+นี ปาปุณเณ+ณวุ) พระพุทธเจ้า, ผู้แนะนำ, ผู้นำสัตว์ไปสู่นิพพาน.
พหู วิณญูปาเยหิ สตเต วิเนติ ทเมตติ วินายโก²⁵⁶ พระพุทธเจ้าผู้ทรงฝึกสัตว์ทั้งหลายด้วย
อุบายเครื่องฝึกเป็นอันมาก จึงพระนามว่าวินายกะ หิตํ วินยติ อนุสาสติติ วินายโก ผู้ทรงแนะนำ

²⁵⁰ ขุ.อป. (บาลี) 33/182/435

²⁵¹ วิ.ฐี (บาลี) 1/10/13

²⁵² ขุ.อ. (บาลี) 51/1/17

²⁵³ ขุ.อป. (บาลี) 33/1/404

²⁵⁴ ขุ.อ. (บาลี) 50/27/7

²⁵⁵ ที. ม. (บาลี) 10/125/157

²⁵⁶ ขุ.อ. (บาลี) 51/9/60

ประโยชน์เกื้อกูล พระนามว่าวินายกะ (อาเทศ ญฺ เป็น อก. วุทธิ อี เป็น เอ, อาเทศ เอ เป็น
อาย, ลบสระหน้า). ปิยทสสี วินายโก²⁵⁷ พระพุทธเจ้าพระนามว่าปิยทสสี

ปพพชฺ โคตมี ยาจิ นานุญญาสิ ตถาคโต
กปิลาตฤ เวสาลี อคมาสิ วินายโก.²⁵⁸
เรื่องพระนางโคตมีทูลขอบรรพชาพระตถาคตไม่ทรง
อนุญาต เรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปยัง
กรุงเวสาลี

[16] สมณฑจกฺขุ (สมณฑ+จกฺขุ) พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงมีพระเนตรรอบทิศ.
สมณฑจกฺขุ จุททส พุทธญาณานิ, ทุกเข ญาณ²⁵⁹ พุทธญาณ 14 ชื่อว่าสมณฑจกฺขุ ได้แก่ ปัญญา
เห็นทุกขสัจ. สมณฑจกฺขุ วุจฺจติ สัพพญญุตญาณ²⁶⁰ พระสัพพญญุตญาณท่านเรียกว่าสมณฑจกฺขุ.
สพพมมทสสนสีลตาย สมณฑจกฺขุติ ลทธนาเมน สัพพญญุตญาณน สมณนาคตตตา สมณฑจกฺขุ
พระนามว่าสมณฑจกฺขุ เพราะทรงมีปรกติเห็นธรรมทั้งปวง เพราะทรงประกอบด้วยพระ
สัพพญญุตญาณ

[17] สุกต (สุ+คมฺ คติ+มฺ+ต) พระพุทธเจ้า, พระสุกต, ผู้มีญาณอันงดงาม, ผู้เสด็จ
ไปได้แล้ว. สุกโตติ โสภณคณตตตา, สุนทรํ จานํ คตตตตา, สมมา คตตตตา สุกโต²⁶¹ พระนามว่า
พระสุกต เพราะเสด็จไปได้ เสด็จไปสู่ที่ที่ เสด็จไปโดยชอบ. อรหตฺตมคเคน เย กิเลสา ปหีนา เต
กิเลส น ปุเนติ ปจเจติ น ปจจาจจตฺติ สุกโต²⁶² พระพุทธเจ้าผู้ทรงละกิเลสด้วยอรหัตตมคค
ญาณแล้วไม่ทรงกลับมาสู่กิเลสนั้นอีก จึงพระนามว่าสุกตตะ. โสภณํ คตํ ญาณมสส สํสารา วา
สุกฺกํ อุปนรเวตติยา คตวาติ สุกโต, สปรสุขสิทฺธตถํ วา สมมา คตวาติ ประโยชน์ของตนและผู้อื่น
ให้สำเร็จไปด้วยดี จึงพระนามว่าสุกตตะ (ลบ ม ที่สุดธาตุ). เทเสตุ สุกโต ธมฺม²⁶³ ขอพระสุกต
โปรดแสดงธรรมเถิด

[18] ฐิริปณฺณ (ฐิริ+ปณฺณ+ณ) พระพุทธเจ้า, ผู้มีปัญญามาก, ผู้มีปัญญาไม่
สิ้นสุด, ผู้มีปัญญากว้างดุจแผ่นดิน. ฐิริปณฺณโณติ ฐิริปณฺณโณ มหาปณฺณโณ ติกฺขปณฺณโณ ปุณฺณปณฺณโณ
หาสปณฺณโณ ขวนปณฺณโณ นิพเพชกปณฺณโณ²⁶⁴ คำว่า “ฐิริปณฺณโณ” ได้แก่ ผู้มีปัญญากว้างขวางดุจ
แผ่นดิน มีปัญญามาก มีปัญญาแก่กล้า มีปัญญาสูง มีปัญญาดี มีปัญญาเร็ว มีปัญญากำจัด มี
ปัญญามาก หรือผู้ทรงมีปัญญากว้างใหญ่ดุจแผ่นดิน พระนามว่าฐิริปณฺณ (ลบ ณ และสระ

²⁵⁷ ขุ.อป. (บาลี) 32/397/515

²⁵⁸ วิ.จ. (บาลี) 7/613/374

²⁵⁹ ขุ.ปฏ. (บาลี) 31/292/193

²⁶⁰ ขุ.ม. (บาลี) 29/727/435

²⁶¹ ขุ.อ. (บาลี) 26/10/92

²⁶² วิ.อ. (บาลี) 1/122

²⁶³ วิ.ม. (บาลี) 4/8/10

²⁶⁴ ขุ.จ. (บาลี) 30/632-3/304

หน้า). เทวมนุสสุปัชิต ทิสวา ปน พยากริ ภูริปณฺโณ²⁶⁵ พระพุทธเจ้าผู้เทวดาและมนุษย์พากันบูชา ทอดพระเนตรเห็นแล้วจึงทรงพยากรณ์

[19] มารชิ (มาร+ชิ ชเย+กิวิ) พระพุทธเจ้า, ผู้ชนะมารทั้ง 5 มีกิเลสमारเป็นต้น. กิเลสชาติ ปณฺจมาร ชิตวาติ ผู้ทรงชนะมารทั้ง 5 มีกิเลสमारเป็นต้น ชื่อว่ามารชิ

เทวปุตโต กิเลโส จ อภิสงขารमारโก

ขันธमार มัจจमार มาโร ปณฺจวิโร มโต.²⁶⁶

บัณฑิตรู้ว่ามารมี 5 ประการ คือ เทวปุตตมาร (วสวัตติมาร) กิเลสमार (มารคือกิเลส) อภิสงขารमार (มารคือการปรุงแต่ง) ขันธमार (มารคือขันธ 5) และมัจจमार (มารคือความตาย)

คาถาที่ 3

[3] นรสีโห นรวโร ชมมราชา มหามุณี
เทวเทโว โลกครุ ชมมสสามิ ตถาคโต.

[20] นรสีห (นรสหุอุป+สท ขนฺตยภิกเวสุ+อ) พระพุทธเจ้า, พระนรสีห์, ผู้ปกครองมนุษย์และเทวดา. นรานิ สีโห เสฏฺโฐ นรสีโห, ปรปฺปวาทสหนโต มทฺทหนโต นรสีโต, สีโห วียาติ สีโห, สทฺธิติ วา สีโห, นโร จ โส สีโห จาติ นรสีโห ผู้ประเสริฐกว่าเทวดา และมนุษย์ ผู้หักล้างวาทะของเจ้าลัทธิอื่นได้ ผู้เป็นดุจสีหะหรือทรงเป็นผู้ปกครอง จึงพระนามว่านรสีหะ. นรานิ สีโห นรสีโห ผู้ประเสริฐกว่าคนทั้งหลาย ชื่อว่านรสีหะ. เอส หิ ตฺยํ ปิตา นรสีโห²⁶⁷ เพราะว่า พระพุทธเจ้าพระองค์นี้เป็นพระชนกของพระองค์

ยถา หิ สีโห มิคราชา จตฺตฺติ ทาธาหิ สพฺพสฺส เต หีสติ อภิวาติ, ตถา ภควาปิ สีลปณฺณปุณฺณวิทีริยสาเดหิ จตฺตฺติ ชมฺเมหิ สพฺพํ โลกํ หีสติ อภิวาติ ราชสีห์ชนะหมู่มสัตว์ด้วยเขี้ยวทั้ง 4 ของตนได้ฉันทิ พระผู้มีพระภาคก็จะทรงชนะชาวโลกด้วยธรรม 4 ประการ คือ ศีล ปัญญา บุญ อิทธิ ได้ฉันทิ

[21] นรวร (นร+วร) พระพุทธเจ้า, ผู้ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์. นรานิ สพฺพปริสาณํ เสฏฺฐตฺตา นรวโร, นรานิ วา เทวมนุสฺसानํ เสฏฺฐตฺตา นรวโร ผู้ทรงประเสริฐกว่านรชนหรือผู้ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ พระนามว่า นรวระ. นร- คัพพํ หมายถึงเอาเทวดาและ

²⁶⁵ ขุ.วิ. (บาลี) 26/115/215

²⁶⁶ กจฺจายนสฺสตฺตนิทฺเทส 21

²⁶⁷ วิ.ฎ. (บาลี) 4/108/171

มนุษย์เหมือนกับ นร ศัพท ในปณามคาถาว่า สีเล ปติฏฺฐ จาย นโร สพลโย²⁶⁸ ผู้มี ปัญญา ตั้งอยู่ในศีล วิปสสี นรโร²⁶⁹ พระพุทธเจ้าพระนามว่า วิปสสี

[22] ธรรมราช (ธม+ราชา) พระพุทธเจ้า, พระธรรมราชา. ธมมสส ราช-
ปวตตกตตา ธมมราชา, ธมมโต วา สเทวกสส โลกสส ราชา ชาโตติ ธมมราชา, ธมเมเน
ราชตติ ธมมราชา, ธมมปาลโก วา ธมมราชา ผู้ทรงเป็นพระธรรมราชา เพราะทรงยินดีซึ่งธรรม
ทรงเป็นพระราชาของโลกพร้อมทั้งเทวโลกโดยธรรม ทรงยังปวงชนให้ยินดีด้วยธรรม ทรงเป็น
พระราชาผู้รักษาความเป็นธรรม ผู้เที่ยงธรรม จึงพระนามว่า ธรรมราชะ (ในรูปสำเร็จ อาเทศ สี
เป็น อา, ลบ สระหน้า). ราชามสมี เสลาติ ธมมราชา อนุตตโร²⁷⁰ พระพุทธเจ้าผู้ไม่มีใคร
ประเสริฐกว่าตรัสว่า “เสละ เราเป็นพระธรรมราชา”

[23] มหามุนิ (มหนต+มุนิ) พระพุทธเจ้า, พระมหามุนิ. มุนินํ เสฏฺฐจตฺตา มหามุนิ
ทรงพระนามว่ามหามุนิ เพราะทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่ามุนิทั้ง 5 (อาเทศ มหนต เป็น มหา).
สตถา หิ จิรํ ชิว มหาวีร กปปิ ติฏฺฐ มหามุนีติ เอวํ โคตมียา วุนทิตะ²⁷¹ พระนางโคตมี ถวาย
บังคมพระศาสดาอย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านมหาวิระ ขอพระองค์ทรงพระชนมายุยั่งยืน ข้าแต่มหามุนิ
ขอพระองค์โปรดประทับอยู่ตลอดกับเถิด

[24] เทวเทว (เทว+เทว) พระพุทธเจ้า, เทวดาของเทวดา. เทวานํ อติเทโวติ เทว
เทโว, เทวานํ อธิโก วา เทวเทโว ทรงเป็นเทวดายิ่งกว่าเทวดา เป็นใหญ่กว่าเทวดา จึงพระนาม
ว่าเทวเทวะ. กหํ พุทฺโธ กหํ ภควา กหํ เทวเทโว กหํ นราสโร²⁷² พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าผู้ทรง
เป็นเทวดาของเทวดา ประเสริฐกว่าชนทั้งหลาย ประทับอยู่ ณ ที่ไหน

[25] โลกครุ (โลก+ครุ) พระพุทธเจ้า, ผู้เป็นครูของชาวโลก. โลกานํ ครู อาจริโย
โลกครุ, โลกานํ ครูภาชนตฺตา วา โลกครุ ผู้ทรงเป็นครูสอนชาวโลก หรือเพราะทรงเป็นที่เคารพ
นับถือของชาวโลก จึงพระนามว่า โลกครุ. ปาโป อนโตปุตฺติ จ ยํ นินฺนฺโต อาห โลกครุ²⁷³
พระพุทธเจ้าตรัสดำหนิบุคคลใดว่า เป็นคนบาป เน่าภายในแล้ว

[26] ธรรมสสามิ (ธม+สามิ) พระพุทธเจ้า, เจ้าของธรรม ธมมสส สามิ ยถาวุตฺตน
เยน ธมมสสามิ ทรงเป็นเจ้าของแห่งธรรมตามที่กล่าวมาแล้ว จึงพระนามว่าธัมมัสสามิ (ซ้อน ส).
อมตสส ทาตา ธมมสสามิ ตถาคโต²⁷⁴ พระพุทธเจ้าผู้ทรงประทานอมตธรรม เป็นเจ้าของธรรม

[27] ตถาคต (ตถา+อาคต, คต) พระพุทธเจ้า, พระตถาคต. ตถา อาคโตติ
ตถาคโต, ตถา คโตติ ตถาคโต, ตถกฺขณํ อาคโตติ, ตถาคโต, ตถธมฺเม ยถาวโต อภิสมฺพุทฺโธติ

²⁶⁸ ส.ส. (บาลี) 15/61/20

²⁶⁹ ข. อป. (บาลี) 33/200/519

²⁷⁰ ม.ม. (บาลี) 13/609/554

²⁷¹ ส.อ. (บาลี) 12/22/58

²⁷² ข.ม. (บาลี) 29/701/415

²⁷³ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/71

²⁷⁴ ม.อุ. (บาลี) 14/64/414

ตถาคโต, ตถาสสิตาย ตถาคโต, ตถาวาทิตาย ตถาคโต, ตถาการิตาย ตถาคโต, อภิ-ภวนญฺเณ ตถาคโต²⁷⁵ พระพุทธเจ้าผู้เสด็จมาแล้วอย่างนั้น เสด็จไปแล้วอย่างนั้น ตรัสรู้ความจริง ตรัสรู้สัจธรรมตามความเป็นจริง เพราะทรงเห็นสัจจะ ทรงตรัสอย่างนั้น ทรงกระทำอย่างนั้น ทรงดำรงอยู่ในความเป็นผู้ปกครอง จึงพระนามว่าตถาคตะ. ยถา ปุริมกา สมมาสมพุทฺธา สพุทฺธญาวัคตา, ตถา อยมปิ คโตติ ตถาคโต, ตถา วา สมมา คตํ ญาณมสฺสาติ ตถาคโต พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ก่อน ๆ ถึงความเป็นพระสัพพัญญูโดยประการใด พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้ ทรงถึงความเป็นพระสัพพัญญูโดยประการนั้น มีพระปัญญาญาณดงาม จึงพระนามว่าตถาคตะ. ทิฏฐปฺพุโป ตยา ตถาคโต²⁷⁶ ท่านเคยพบเห็นพระตถาคตแล้ว

คาถาที่ 4

[4] สยมภู สมมาสมพุทฺโธ วรปณฺโณ จ นายโก
 ชินอ สกโก ตฺ สิทฺธโธ สุกฺโขทฺธิ จ โคตโม.

[28] สยมภู (สยฺสทฺทูปฺปท+ภู สดฺตายํ+กฺวิ) พระพุทธเจ้า, พระสยมภู, พระผู้เป็นเอง, สยเมว สมมาสมพุทฺโธ ภาวติ อนณฺณโพธิโตติ สยมภู ผู้ทรงตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเอง คือไม่มีผู้อื่นสอนให้ตรัสรู้ จึงมีพระนามว่าสยมภู (อาเทศนิกหิตเป็นวัคคันตะ ม, ลบ กฺวิ ปัจจัย). สทฺธมฺมภูจฺจิตฺโก พุทฺโธ สยมภู อคฺคบุคฺคโธ²⁷⁷ พระสยมภูพุทธเจ้าเป็นอัครบุคคลผู้ทรงดำรงไว้ซึ่งพระสัทธรรม

[29] สมมาสมพุทฺธ (สมมาสทฺทูปฺปท+สํพุทฺท+พุทฺธ อวโพธเน+ต) พระสัมมาสัมพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้า. สมมา สามณฺจ สพุทฺธมฺมานํ พุทฺธตฺตา สมมาสมพุทฺโธ²⁷⁸ เพราะทรงตรัสรู้ธรรมทั้งปวงด้วยพระองค์เองโดยชอบ จึงพระนามว่าสัมมาสัมพุทธะ (อาเทศนิกหิตเป็น ม., ต เป็น ธ, ธ ที่สุดธาตุเป็น ท). สมมา อวิปริเตน สมตฺตนาเยว สพุทฺธเม พุชฺฌติ อพุชฺฌิ พุชฺฌิสฺสตีติ สมมาสมพุทฺโธ ผู้ตรัสรู้ ตรัสรู้แล้ว จักตรัสรู้ซึ่งพระสัทธรรมทั้งปวงด้วยพระองค์เองโดยชอบ คือโดยไม่ผิดเพี้ยน จึงมีพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ อิติปิ โส ภควา อรหํ สมมาสมพุทฺโธ²⁷⁹ แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ

[30] วรปณฺณ (วร+ปณฺณา+ณ) พระพุทธเจ้า, ผู้มีปัญญาประเสริฐสุด. เสฏฺฐ-ปณฺณาย สมณนาคตตฺตา วรปณฺโณ ทรงพระนามว่าวรปัญญา เพราะทรงเป็นผู้ประกอบด้วย

²⁷⁵ ที.สี.อ. (บาลี) 4/7/59

²⁷⁶ วิ.อ. (บาลี) 3/514

²⁷⁷ วิ.จุ. (บาลี) 6/319/123

²⁷⁸ วิ.อ. (บาลี) 1/121

²⁷⁹ วิ.มทา. (บาลี) 1/1/1

ปัญญาอันประเสริฐ (ลบ ญ และสรรหน้า). สงขาย เสเว วรปณณสาวโก²⁸⁰ สาวกของ พระพุทธเจ้าพึงใช้สอยโดยการพิจารณา

[31] นายก (นี นเย+ณฺว) พระพุทธเจ้า, ผู้นำ. สุตเต สัมมณณวโต นิพพานปาริ เนตติ นายโก ผู้นำสัตว์ออกจากห้วงสมุทรคือสงสาร ไปสู่ฝั่งแห่งนิพพาน จึงทรงพระนามว่านาย กะ (อาเทศ ญ เป็น อก, วุทธิ อี เป็น เอ, อาเทศ เอ เป็น อาย, ลบสรรหน้า). วิปัสสี นาม นายโก²⁸¹ พระพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสี

[32] ชิน (ชิ ชเย+ยุ) พระพุทธเจ้า, พระชินเจ้า. ชิตปณณมารตตา ชิน ทรงแพระ นามว่าชินะ เพราะทรงเป็นผู้ชนะมารทั้ง 5 คือ เทวปุตตมาร กิเลสมาร อภิสังขารมาร ชันธมาร และมัจจุมาร (อาเทศ ยุ เป็น อน, ลบ อ), น จาปี ญตติ น จ ปน กมฺมวาจา น เจหิ ภิกขุติ ชิน โอวจ²⁸² ญตติก็ไม่ใช่ กรรมวาจาก็ไม่เชิง และพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสว่า เอหิภิกขุ

คัมภีร์อริธาน์ปทีปิกานี้แสดงบทที่มีความหมายว่าพระพุทธเจ้าไว้เพียง 32 บท ส่วนในคัมภีร์อื่นแสดงบทที่ต่างจากนี้ไว้อีกมาก เช่น สมณตภทฺธ, โลกชิ, ฉพฺภินณ, อทฺทวาทิ, สิริธม, อกนิฏฺฐค, ฌมมก, ราคาสนิ, ติสรณ, ชสม, คุณฺนากร, มหาสุข, วชิร, เมตตพาล, อสม, ชิตาริ, มหาโพธิ, ฌมมธาค, เสตเกตุ, ขชิ, ติมฺมุตติ, ทสฺสุมิสฺสร, ปณฺณณณ, พหุขม, สมพฺพุทฺ, สพฺพทสฺสี, มหาพาล, สพฺพโพธ, ฌมมกาย, สํคฺคต, อรห, ทฺวาทสฺส, วิตราค.

ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

อสฺสชเยยฺยานิ นามามิ สคฺเคนน มเหสีโน
คฺเคนน นามมฺทฺเธยฺย อปี นามสทสฺสโต.²⁸³
บทที่มีความหมายว่าพระพุทธเจ้า หากจะนับโดย
คุณแล้วนับไม่ถ้วน มีหลายพันบาท

นามที่ท่านนำมาแสดงในคัมภีร์อริธาน์ปทีปิกานี้มี 4 อย่าง²⁸⁴ คือ

- 1) สามัญญนาม ชื่อที่ใช้เรียกทั่วไปไม่หมายถึงผู้ใดโดยเฉพาะ เช่น พุทฺโธ
พระพุทธเจ้า, หรือ ชื่อที่ตั้งเอาตามใจชอบ เช่น
อายุวฑฺฒโน ผู้มีอายุยืน
- 2) คุณนาม ชื่อที่ตั้งขึ้นตามคุณสมบัติที่มีอยู่ เช่น ฌมมกโก ผู้กล่าวธรรม,
วินยธโร ผู้ทรงวินัย, ปิฏกธโร ผู้ทรงพระไตรปิฎก, อรหํ พระ
อรหันต์, สมมาสมพฺพุโธ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

²⁸⁰ ชุ.สุ. (บาลี) 25/333/402

²⁸¹ ชุ.อป. (บาลี) 32/271/354

²⁸² วิ.ปริ. (บาลี) 8/1316/532

²⁸³ ชุ.อ. (บาลี) 26/53/360

²⁸⁴ ชุ.อ. (บาลี) 47/148/322

- 3) กิตติมณาม ชื่อที่ตั้งขึ้นตามชื่อเสียง เช่น ธรรมวาที ผู้แสดงธรรมเก่ง
- 4) โอปปาติกนาม ชื่อที่ใช้เรียกขานสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วมีอยู่ ทั้งในอดีต ปัจจุบันและอนาคต เช่น ปพพโต ภูเขา, คงคา แม่น้ำ, ปถวี แผ่นดิน

บทที่เป็นพระนามของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน 7 บท

[1] สกก (สกก สุตติย+อ) พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงสามารถ. ปณจมาเร เขตฺ สกโกตฺติ สกโก, ภคินีหิ สหธิ สํวาส กรณโต วา โลกมรียาหิ ฉินฺทตุ สกฺกณฺนตฺติ สกกา, สากิยานํ ปุพฺพาราชานํ ผู้สามารถขณะมาร 5 จึงชื่อว่าสักระ หรือสามารถดัดธรรมนิยมของชาวโลก เพราะแต่งงานกับพี่สาวน้องสาวของตน จึงชื่อว่าสักระ หมายถึง บุรพกษัตริย์ของศากยวงศ์. ปมฺมุจ มํ สกฺก กถงฺกถาหิติ สกฺกาติ ภควา สกฺยกฺกุลา ปพฺพชฺชิตฺติปิ สกโก, อถวา อหฺโธ มหฺโห ธิวาทิปี สกโก, ตสฺสิมานิ ธนานิ เสยฺยถิหิ สหฺธาธํ สีสฺธํ หิริธํ โอตตปฺปณํ สุตฺธํ จาครณํ ปณฺณธํ สติปฺปญฺจณํ สมมปฺปณณํ อธิปาทณํ อินฺทริยณํ พลณํ โพชฌณฺคณํ มคฺคณํ ผลณํ นิพฺพานณํ²⁸⁵ ชื่อว่า ขอพระองค์ผู้ทรงสามารถโปรดปลดปล่อยข้าพระองค์จากความสงสัยทั้งหลายเถิด, คำว่า ผู้ทรงสามารถ หมายความว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล จึงชื่อว่าทรงสามารถ, อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงมั่งคั่ง มีพระราชทรัพย์มาก พระองค์ทรงมีทรัพย์เหล่านี้ คือ ทรัพย์คือศรัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือหิริ ทรัพย์คือโอตตปปะ ทรัพย์คือสุตะ ทรัพย์คือจาคะ ทรัพย์คือปัญญา ทรัพย์คือสติปฏฺฐาน ทรัพย์คือสัมมปฺปณ ทรัพย์คืออิทธิบาท ทรัพย์คืออินทรีย์ ทรัพย์คือพละ ทรัพย์คือโพชฌณค ทรัพย์คือมรรค ทรัพย์คือผล ทรัพย์คือนิพพาน

[2] สิหฺตฺถ (สิหฺต+อตฺถ) พระพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิหฺตฺถะ. สพฺพ โลกสฺส อตฺถสิหฺติกรตฺตา สิหฺตฺถโธ²⁸⁶ เพราะทรงทำประโยชน์ให้สำเร็จแก่ชาวโลก จึงพระนามว่าสิหฺตฺถะ สพฺพเสํ โลกานํ สิหฺธา อตฺถา เอเตน เหตุภูเตนาติ สิหฺตฺถโธ ผู้ยังประโยชน์ของชาวโลกทั้งมวลให้สำเร็จ เพราะความเป็นพระพุทธเจ้านั้นเป็นเหตุ จึงชื่อว่าสิหฺตฺถะ (ลบสระหน้า). อสฺส จ ชาตสมนฺนตฺรํ นิธโย รตนานิ จ อุปฺปนฺนานิติ สิหฺตฺถโธ ผู้เกิดพร้อมกับขุมทรัพย์และรัตนะมากมาย ชื่อว่าสิหฺตฺถะ. มหามายาย ปุตฺตสฺส สิหฺตฺถสฺส สมณฺรณฺโณ เอตํ คชฺชิตํ²⁸⁷ เสียงบันลือสื่อนาสนั้น ต้องเป็นของพระสมณราชาพระนามว่าสิหฺตฺถะพระโอรสของพระนางมามายา. บทว่า “สิหฺตฺถ” เป็นพระนามของพระพุทธเจ้าในอดีตก็มี เช่น สิหฺตฺถโธ นาม ภควา อาคจฺฉิมม สนฺติกํ²⁸⁸ พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าสิหฺตฺถะ เสด็จมาสู่สำนักของเรา

[3] สุทฺโธทนิ (สุทฺธ+โอทน+ณิ) พระพุทธเจ้า, พระราชโอรสของพระเจ้าสุทฺโธทนะ. สุทฺธํ โอทนํ อสฺสาติ สุทฺโธทโน, ตสฺส อปฺจํ สุทฺโธทนิ พระราชาผู้ทรงมีข้าขาว

²⁸⁵ พ.จ. (บาลี) 30/217/114

²⁸⁶ พ.อ. (บาลี) 49/73

²⁸⁷ ม.อ. (บาลี) 9/349/242

²⁸⁸ พ. อป. (บาลี) 32/21/91

บริสุทธิ ชื่อว่า สุทโธทนะ, พระโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะผู้มีข้าวกวามบริสุทธินั้น พระนามว่าสุทโธทนิ (ลบ ณ และสระหน้า)

[4] โคตม (โคตม+ณ) พระพุทธเจ้า, พระสมณโคตม. โคตมสส มุนิโน อปจจโคตโม พระโอรสของตระกูลที่เป็นศิษย์ของกปิลดาบสโคตมโคตร ชื่อว่าโคตรมะ (ลบ ณ และสระหน้า), สมณ ชลฺ ภโก โคตโม สกยปุตฺโต สกยกุลา ปพพชิตฺโต เวรณชาโย วิหริติ²⁸⁹ ทราบว่าพระสมณโคตมศากยบุตรผู้เจริญ เสด็จออกผนวชจากศากย ตระกูล ประทับอยู่เขตเมืองเวรัญชา

คาถาที่ 5

[5] สกยสีโห ตถา สกย- มุนิ จาติจพนฺธ จ.

[5] สกยสีห (สกย+สีห) พระพุทธเจ้า, พระศากยสีหะ, ผู้ประเสริฐกว่าเจ้าศากยะทุกพระองค์ สกยานํ เสฏฺฐตฺตา สกยสีโห พระนามว่าศากยสีหะ เพราะทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่าเจ้าศากยะทุกพระองค์. สกยานํ สีโห เสฏฺฐจฺติ วา สกยสีโห หรือผู้ประเสริฐกว่าเจ้าศากยะ ชื่อว่าศากยสีหะ. ปจฺเจกพุทฺเทหิ ชินฺเหิ ภาสีตา กถา อุพารา อภินิภขมิตฺวา ตา สกยทีเณ นรุตฺตเมน ปกาสีตา ธมฺมวิชานนตฺถิ²⁹⁰ พระดำรัสที่พระชินปัจเจกพุทธเจ้าตรัสไว้แล้วอย่างโอฬารพระดำรัสเหล่านั้น ที่พระพุทธเจ้าผู้เสด็จออกผนวชแล้ว สูงสุดกว่านรชน ทรงประกาศไว้แล้ว เพื่อให้เวไนยสัตว์ได้รู้แจ้งธรรม

[6] สกยมุนิ (สกย+มุนิ) พระพุทธเจ้า, พระศากยมุนี, ผู้เสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล. สกยกุลโต ชาโต มุนิ สกยมุนิ พระพุทธเจ้าผู้ประสูติจากศากยตระกูล พระนามว่าศากยมุนิ. สกยมุนิ อนุญญาสิ ติจีวร²⁹¹ พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตไตรจีวร

องคฺรีโส สกยมุนิ	สพฺพภูตานุกมฺปโก
สพฺพสตตฺตโม สีโห	ปิฎเก ตีณิ เทสยิ
สุตฺตนตฺ อภิธมฺมณจ	วินยณจ มหาคฺณ ²⁹²

พระอังคีสศากยมุนีทรงเป็นผู้อนุเคราะห์แก่ประชา
ทุกถ้วนหน้า ทรงอุดมกว่าสรรพสัตว์ดุจพญาสีห ราช
ทรงแสดงพระไตรปิฎก คือ พระวินัย พระสูตรและ
พระอภิธรรมอันมีคุณค่ามาก

[7] อาทิจจพนฺธ (อาทิจจ+พนธ) พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงเป็นวงศ์ของดวงอาทิตย์ เพราะมีรัศมีส่องไปถึงวิมานของสุริยเทพบุตร. สุริยเทวปุตฺตสส โสตาปนฺนตฺตา ภควา อาทิจจ

²⁸⁹ วิ. มหา. (บาลี) 1/1/1

²⁹⁰ ขุ.อป. (บาลี) 32/2/21

²⁹¹ วิ.มหา. (บาลี) 5/173/242

²⁹² วิ.ปริ. (บาลี) 8/826/224

รูปแลไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย มีความเสื่อมไป สิ้นไป ผุพังไป ดับไป เป็นธรรมดา ท่านเรียกว่านิโรธ

[3] นิพพาน (นิ+วาน) นิพพาน, สภาวะธรรมที่พ้นจากตัณหา. วานสงขาทาย ตณฺหยา นิขนตตฺตา นิพฺพาติ วา เอเตน รากคคิอาทโกติ นิพฺพานํ สภาพที่ดับสนิท เพราะหลุดพ้นจากตัณหาที่เรียกว่าวานะ หรือธรรมเครื่องดับไฟคือราคะเป็นต้น ชื่อว่านิพพานะ (ซ้อน ว. อาเทศ วว เป็น พพ). สัพพกิเลสํ ขยเหตุฏฺเฏ วิราคธมเม นิพฺพานํ นิพฺพานศัพท์เป็นไปใน วิราคธมม ซึ่งเป็นเหตุสิ้นไปแห่งกิเลสทั้งปวง. สัพพสงขารสมโถ สัพพูปธิปฏิสนิสสโค ตณฺหขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพาน²⁹⁸ ชื่อว่านิพพาน เพราะไม่มีตัณหา

[4] ทิป (ทูป ทิตฺติย+ณ) นิพพาน, ทิปธรรม, ธรรมที่เป็นที่พึ่งพิง. ยถา ปกฺคิทีโป นทิสเตน วุฬมานานํ ปติฏฺฐา โหติ, เอวมิมฺหิ นิพฺพานํ สํสารมโหเมน วุฬมานานํ ปติฏฺฐาติ ทิปอ วียาติ ทิปอ, นิภิกฺกีสานํ วา ปทิสทิสภาวกรณโต ทิปอ วียาติ ทิปอ, นิพฺพนฺติ ธีรา ยถายํ ปทิปอติ วุตฺตํ, ทิปปติ วา อริยานํ ฌานจฺจุสเสว ปกาสตีติ ทิปอ นิพฺพานเป็นที่พึ่งของสัตว์ผู้ถูก ห่วงน้ำในสงสารพัดพาไป ดุจเกาะเป็นที่พึ่งแก่สัตว์ผู้ถูกระแสน้ำพัดพาไปจึงชื่อว่าทิปะ, หรือ นิพพานชื่อว่าทิปะ เพราะทำให้บุคคลผู้หมดกิเลสให้เป็นเหมือนประทีปดับท่านกล่าวรับรองไว้ว่า “ผู้มีปัญญาย่อมดับกิเลส ดุจประทีปนี้ดับไป” หรือนิพพานที่สว่างในญาณจักขุของพระ อริยบุคคลนั้น ชื่อว่าทิปะ (ลบ ณ). ทิปศัพท์เป็นบุลลึงค์และนบุลลึงค์. ปติฏฺฐาณฺ ทิป²⁹⁹ นิพพานชื่อว่าทิปะ เพราะอรรถว่าเป็นที่พึ่ง

[5] ตณฺหขโย (ตณฺหาสทฺทูปปท+ซี ขย+อ) นิพพาน, ธรรมที่สิ้นตัณหา. ตณฺหานํ ขยเหตุตฺตา ตณฺหขโย ชื่อว่าตัณหักขะ เพราะเป็นเหตุสิ้นไปแห่งตัณหา (วุทธิ อี เป็น เอ, อาเทศ เอ เป็น อย, ซ้อน ก. รัสสะ อา เป็น อ). ตณฺหานํ ขโย ตณฺหขโย ความสิ้นไปแห่งตัณหา ชื่อว่าตัณหักขะ ตณฺหา ขียติ เอตถาติ ตณฺหขโย นิพฺพานเป็นที่สิ้นตัณหาจึงชื่อว่าตัณหักขะ ตณฺหขยสส ปจฺยตา ตณฺหขย³⁰⁰ นิพฺพานชื่อว่าตัณหักขะ เพราะมีความสิ้นตัณหาเป็นเหตุ. ตณฺหขโย ทิ ราธ นิพฺพาน³⁰¹ จริยังฺ ราชะ ความสิ้นไปแห่งตัณหา คือนิพพาน

[6] ปฺร (ปฺร) นิพพาน, ปฺรธรรม, ธรรมอันประเสริฐสุด. ราคาทินํ ปฏฺิปกฺขตฺตา อุตฺตมฺมฺเจน วา ปฺร นิพฺพานชื่อว่าปฺระ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะเป็นต้น หรือเพราะมีอรรถ ประเสริฐสุด

[7] ตาณ (ตา รกฺขณ+ยุ) นิพพาน, ธรรมเครื่องรักษา, ตาณธรรม, ธรรมเครื่อง ต้านทาน. ตายติ รกฺขติ อปายาติโตติ ตาณํ นิพฺพานปกป้องบุคคลให้พ้นจากอภัยเป็นต้น จึงชื่อว่า ตาณะ. ตายนฺณฺเจน ตาณ³⁰² นิพฺพานชื่อว่าตาณะ เพราะอรรถว่าต้านทาน

²⁹⁸ วิ.มหา. (บาลี) 4/7/8

²⁹⁹ ส.อ. (บาลี) 13/377/184

³⁰⁰ ส.อ. (บาลี) 13/377/184

³⁰¹ ส.อ. (บาลี) 13/377/184

³⁰² ส.ข. (บาลี) 17/367/233

[8] เลณ (ลี นิลีน+ย) นิพพาน, ธรรมเป็นที่หลบซ่อนหรือหลีกเลี่ยงภัยในสังสาร, เลณธรรม. นิลีนติ เอตถ สํสาร์ภยํภิกฺขาติ เลณํ นิพพานํเป็นที่หลีกเลี่ยงจากความกลัวคือภัยจากสังสาร จึงชื่อว่าเลณะ. อลลียิตัพพ ยุตฺตญฺเณ เลณํ ³⁰³นิพพานชื่อว่าเลณะ เพราะอรรถว่าเป็นที่หลีกเลี่ยง. นิพพานํ ตามํ เลณํ สรณํ ปราญณํ อจฺจุตํ อมตํ³⁰⁴ (ทั้งหมดแปลว่านิพพานเหมือนกัน)

[9] อรูป (น+รูป) นิพพาน, ธรรมที่ไม่มีรูปลักษณะ, อรูปธรรม. นตฺถิ ทิฆมฺมสํสาติกํ รูปํ สณฺณานเมตฺตสํสาติ อรูปํ นิพพานํไม่มีรูปร่างสัณฐานว่ายาวและสั้นเป็นต้น จึงชื่อว่าอรูปะ (อาเทศ น เป็น อ)

[10] สนต (สมฺ อุปสม+ต) นิพพาน, ธรรมเครื่องสงบ, สันตธรรม, สนตภาวญฺเณ สนตํ³⁰⁵ เพราะนิพพานมีอรรถว่าสงบ จึงชื่อว่าสันตะ, ราคาทีนํ สนตกรณตฺตา สนตํ นิพพานชื่อว่า สันตะ เพราะกระทำให้ราคะเป็นต้นสงบลงได้ (อาเทศ ม ที่สุดธาตุเป็น น)

สนตคัมภีร์ มีอรรถ 6 อย่าง คือ

1) วิชขมาน แปลว่า มีอยู่ เช่น ปญฺจิเม ภิกฺขเว มหาโจรา สนโต สํวิชขมานา โลกสมิ³⁰⁶ ภิกษุทั้งหลาย ในโลกมีมหาโจรอยู่ 5 พวก (คือ มหาโจรผู้ปรารถนาความเป็นใหญ่ ภิกษุผู้อดอ้างเอาธรรมวินัยของพระตถาคตว่าเป็นของตน ภิกษุผู้โจทก์เพื่อนภิกษุผู้บริสุทธิ์ ภิกษุผู้ประจบศฤงคารด้วยครุภัณฑ์ของสงฆ์ และภิกษุผู้อดอุตริมนุสสรธรรมที่ไม่เป็นจริง)

2) สาธุ แปลว่า สัตบุรุษ เช่น สนโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ³⁰⁷ สัตบุรุษเท่านั้นกล่าวกับสัตบุรุษ

3) ชินน แปลว่า ผู้เหน็ดเหนื่อย เช่น ทิฆํ สนตสฺส โยชนํ³⁰⁸ ทางหนึ่งโยชน ช่างยาวไกลสำหรับผู้เหน็ดเหนื่อย

4) นิรุทธภาว แปลว่า ความสงบ เช่น อยฺยจ วิตกโก อยฺยจ วิจาโร สนตา โหนติ สมิตา³⁰⁹ วิตกและวิจารณ์ สงบระงับไป

5) สนตญฺญาณโคจรตา แปลว่า อารมณ์ของสันตญาณ (มรรคจิต) เช่น อธิคโต โข มายํ ธมฺโม คมภีโร ทุทฺทโส ทูรณุโพโส สนโต ปณฺโฑ³¹⁰ ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้ ลึกซึ่งเห็นได้ยาก ตามรู้ยาก เป็นอารมณ์ของสันตญาณและเป็นธรรมอันประณีต

6) กิเลสุปสม แปลว่า สงบจากกิเลส เช่น อุปสนตสฺส สทา สติมโต³¹¹ ผู้สงบจากกิเลสมีสติทุกเมื่อ

³⁰³ ส.อ. (บาลี) 13/377/184

³⁰⁴ อภ.ก. (บาลี) 37/1076/345

³⁰⁵ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³⁰⁶ วิ.มหา. (บาลี) 1/230/169

³⁰⁷ ส.ส. (บาลี) 15/322/102

³⁰⁸ ขุ.ขุ. (บาลี) 25/15/23

³⁰⁹ อภ.วิ. (บาลี) 35/659/348

³¹⁰ วิ.มหา. (บาลี) 4/7/8

³¹¹ วิ.มหา. (บาลี) 2/424/274

[11] สัจ (ส ต สาดจ+จ) นิพพาน, สัจธรรม. ปรมตสัจตาย สัจ³¹² เพราะ นิพพานเป็นปรมตสัจจะ จึงชื่อว่าสัจจะ. รากกขยเหตุภาเวน อวิปริตตา จตฺสจฺจปริยาปนฺนตฺตา วา สจฺจํ นิพพานชื่อว่าสัจจะ เพราะเป็นเหตุสิ้นไปแห่งราคะ เพราะเป็นธรรมไม่ผิดเพี้ยนไปจากความเป็นจริง หรือเป็นธรรมที่นับเนื่องในสัจจะ 4 (อาเทศ ต เป็น จ). สรติ อายติ ทุกข์ หีสติติ สจฺจํ นิพพานที่เปียดเบียนทุกข์ ชื่อว่าสัจจะ (สร คติจินตาสาส+จ, ลบ ร ที่สุดธาตุ, ช้อน จ) สัจจะมี 7 ประการ คือ³¹³

- 1) วาจาสจฺจ เช่น สจฺจํ ภณฺเณ น กุญฺเฌย³¹⁴ ควรกล่าวคำจริง ไม่ควรโกธ
- 2) วิรติสจฺจ เช่น สจฺจเจ จิตฺตา สมณพราหมณา³¹⁵ สมณะและพราหมณ์ดำรงอยู่ในสัจจะ คือ การงดเว้น
- 3) ทิฏฺฐิสจฺจ เช่น กสมฺมา นฺ สจฺจํ วิพฺสํ วิทฺติ นานา ปวาทียาเส กุสลา วทานา³¹⁶ เพราะเหตุไรหนอ สมณพราหมณ์เจ้าลัทธิที่กล่าวยกตนว่าเป็นผู้ฉลาด จึงกล่าวสัจจะ คือความเห็นแตกต่างกัน
- 4) ปรมตสจฺจ เช่น เอกํ หิ สจฺจํ น ทฺติยมตฺติ³¹⁷ ปรมตสัจจะมีอยู่อย่างเดียวเท่านั้น ไม่มีสอง
- 5) อริยสจฺจ เช่น จตฺตุนํ อริยสจฺจํ กติ กุสลา³¹⁸ อริยสัจ 4 มีกุศลเท่าไร
- 6) พราหมณสจฺจ เช่น จตฺตาริ พราหมณสจฺจํ³¹⁹ สัจจะของพราหมณ์มี 4 อย่าง
- 7) นิพพานสจฺจ เช่น สจฺจํ หเว สาธุรํ รसानํ³²⁰ นิพพานมีรสเลิศกว่ารสทั้งหลาย

[12] อนาลย (น+ออลย) นิพพาน, ธรรมที่ปราศจากตัณหา, อนาลยธรรม, ธรรมที่ไม่มีกิเลส. กามาลยานํ อภาเวน อนาลย³²¹ เพราะนิพพานไม่มีความอาลัยในกาม จึงชื่อว่าอนาลย. นตฺถิ อาลโย ตณฺหา เอตฺถาติ อนาลยํ นิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีตัณหา จึงชื่อว่าอนาลย (อาเทศ น เป็น อน, ลบสระหน้า)

³¹² ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³¹³ ข.อ. (บาลี) 47/73/69

³¹⁴ ข.ธ. (บาลี) 25/234/56

³¹⁵ ข.ชา. (บาลี) 28/358/140

³¹⁶ ข.สุ. (บาลี) 25/419/507

³¹⁷ ข.สุ. (บาลี) 25/419/507

³¹⁸ อภิ.วิ. (บาลี) 35/223/148

³¹⁹ อง.จตุกก. (บาลี) . 21/185/240

³²⁰ ส. ส. (บาลี) 15/203/58

³²¹ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

คาถาที่ 7

อสงขตํ สิวมมตํ สุทฺททสํ
อนาสวํ ฐวณินิสสนากตา-

ปรายณํ สรณมนีติกํ ตถา
ปโลกิตํ นิปฺพนมนนตมกฺขรํ

[13] อสงขต (น+ส+กร+ต) นิพพาน, อสังขตธรรม, ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง. อสงขตฺตํ นิพพาน³²² คำว่า “อสงขต” ได้แก่นิพพาน. น สงขตํ สงขตลกฺขณรหิตนฺติ จ อสงขตํ³²³ นิพพานไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และเว้นจากลักษณะที่ถูกปรุงแต่ง จึงชื่อว่าอสังขตะ. ปจฺจเยหิ น สงฺกรียเตติ อสงขตํ นิพพานไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง จึงชื่อว่าอสังขตะ (อาเทศ น เป็น อ, นิกฺกิตฺตํ เป็น ง. ก เป็น ข, ลป ร ที่สุดธาตุ)

[14] สิว (สิ เสวय+ว) นิพพาน, สิวธรรม สสฺสิริกฺกุญฺเณ สิว³²⁴ เพราะนิพพานมี ธรรมว่าเป็นธรรมอันเกษม จึงชื่อว่าสิวะ, สิวํ เขมภาวํ กโรตฺติ สิวํ, สํสารภีรฺเกหิ เสวิตพฺพตฺตา วา สิวํ นิพพานกระทำความเกษมให้ ชื่อว่าสิวะ หรือเพราะนิพพานเป็นธรรมที่ผู้กล่าวในสงสารพึง เสพ จึงชื่อว่าสิวะ. สเมติ อฺปฺสเมตฺติ สิวํ นิพพานที่ยังบุคคลให้เข้าไปสงบ ชื่อว่าสิวะ (สมฺ อฺปฺส เม+ริว+สิ, ลป ม ที่สุดธาตุ และลป ร อนุพันธ์ที่ ริว ปัจจัย). ภทฺเต กลฺยาณเ โมกฺখে นิพฺพาเน จ สิวํ สิวคํพทํเป็นไปในความเจริญ ความดีงาม ความหลุดพ้นและนิพพาน ปตฺโต สนฺติสฺสุขํ สิว³²⁵ บรรลุนิพพานอันเป็นสันติสุข

[15] อมต (น+มร ปาณจาเค+ต) นิพพาน แดนอมตะ,สภาพที่พ้นจากความตาย, อมตธรรม มรณาภาเวน อมตํ³²⁶ เพราะไม่มีความตาย นิพพานจึงชื่อว่าอมตะ นตฺถิ เอตฺถ มตํ มรณํ เอตฺสมี วา อธิคเต บุคคลสส มตฺตํ อมตํ นิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีความตาย หรือนิพพานที่ บุคคลเข้าถึงแล้วไม่มีความตาย ชื่อว่าอมตะ (อาเทศ น เป็น อ, ลป ร ที่สุดธาตุ), อปฺปมาโท อมตํ ปทํ³²⁷ ความไม่ประมาทเป็นทางดำเนินไปสู่ นิพพาน. อมตํ วุจฺจติ นิพฺพานํ³²⁸ นิพพาน เรียกว่า อมตะ

พุทฺโธ โลเก สมฺปฺปนฺโน
โส ปกาเสติ สทฺธมมํ

อสโม เอกบุคฺคโล
อมตํ สุขมตฺตมํ.³²⁹

³²² พ.อ. (บาลี) 26/43/308

³²³ พ.อ. (บาลี) 27/43/184

³²⁴ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³²⁵ พ.อ. (บาลี) 32/393/497

³²⁶ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³²⁷ พ.ธ. (บาลี) 25/12/18

³²⁸ พ.อ. (บาลี) 19/63

³²⁹ พ.อ. (บาลี) 33/123/188

พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นเอกบุคคล ไม่มีใครเสมอ
เหมือน อุบัติแล้วในโลก ทรงประกาศพระ
สัทธรรมคือนิพพานอันเป็นสุขประเสริฐสุด
คัมภีร์นันทตถสังคหะกล่าวไว้ว่า
อมตํ ยถาสสสสมี ปิยเส จลิเต ขน
อสาฎิเต จ โมกเข จ ธนตริสฐาสีสุ
อมโต อมตา ปี วา คโฬยยามลกีสุ เจ.
อมตคัพพทูปสงกลิงค์ ใช้ในความหมายว่า เครื่อง
บูชาญ อาหารทิพย์ ร่างกายที่ยังเคลื่อนไหว
(คือไม่ตาย) ไช้แมลงวันและนิพพาน, อมตคัพพ
ปุงลิ่งค์ ใช้ในความหมายว่า ทรัพย์ และเทวดา,
อมตคัพพทอิตถิลิ่งค์ ใช้ในความหมายว่า เถา
บอระเพ็ดและมะขามป้อม

[16] สุตทส (สุ+ท+ทิส เปกขณ+อ) นิพพาน, ธรรมที่ปุณฺณมองไม่เห็น, ธรรมที่เห็นได้ยาก. สุตทส สุตทสตาย สุตทส³³⁰ เพราะนิพพานเป็นธรรมที่เห็นได้ ยากยิ่ง จึงชื่อว่าสุตทส (ซ้อณ ท, อาเทศ อี เป็น อ). ปสสิตุ สุตทสตาย สุตทส นิพพานชื่อว่าสุตทส เพราะเป็นธรรมที่มองเห็นได้ยากยิ่ง. สุตทสยจ โว ภิกขเว เทสิสสามิ สุตทสคามิยจ มคค³³¹ ภิกษุทั้งหลายเราจะแสดงนิพพานและทางดำเนินถึงนิพพานแก่พวกเธอ

[17] ปรายณ (ปรสทูปปท+อิ คติมิ+ย) นิพพาน, ปรายณธรรม, ธรรมที่พระอริยะเข้าถึง, ปเรหิ อุตตเมหิ อริยบุคคลเลหิ อยิตพพิ คนตพพนติ ปรายณ, สสารสภาวโต อณฺณสภาววเสน พุชฌิตพพนตยตโถ, ปเรส วา อริยบุคคลานํ ปติฏฺฐจันตตา ปรายณํ นิพพาน อันพระอริยะเจ้าผู้ประเสริฐพึงเข้าถึง ชื่อว่าปรายณะ, ธรรมอื่นจากสงสารที่พระอริยะเจ้าพึงรู้หรือธรรมเป็นที่ดำรงอยู่แห่งพระอริยะบุคคล ชื่อว่าปรายณะ. อัย เม ภควา สรณํ ตาณํ เลณํ ปรายณํ คติปฏิสรณ³³² พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ เป็นที่พึ่ง ที่คุ้มครอง ที่หลีกเร้น ที่อาศัยของเรา. ปรี อยณํ คติ ปติฏฺฐาตติ ปรายณ³³³ การไปถึงแล้วดำรงอยู่ ชื่อว่าปรายณะ (วุทธิ อี เป็น เอ, อาเทศ เอ เป็น อาย, ย เป็น อน, น เป็น ณ, ลบสระหน้า)

[18] สรณ (สร หีสาย+ย) นิพพาน, สรณธรรม เยน จตตารอ มคคา โออิโส กิเลเส สรณติ หีสนติ ตํ ฌมม สรณํ, อริยานํ วสิตเคหตตา วา สรณํ นิพพานเครื่องกำจัดกิเลสแต่ละระดับของมรรค 4 หรือมรรคธรรม 4 เป็นเครื่องกำจัดกิเลสโดยเฉพาะ หรือธรรมอันเป็นที่อาศัยอยู่

³³⁰ ส.อ. (บาลี) 13/277/174

³³¹ ส.สพ. (บาลี) 18/719/450

³³² ข.อ. (บาลี) 30/888/266

³³³ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

ของพระอริยะ ชื่อว่าสรณะ. ภยสรณญฺเณ สรณํ, ภยนาสนนติ อตฺโถ³³⁴ นิพพาน ชื่อว่าสรณะ เพราะมีอรรถว่ากำจัดภัย คือทำลายภัยให้พินาศไป (อาเทศ ญ เป็น อน, น เป็น ณ)

[19] อนีติก (น+อีติ+ก) นิพพาน, อนีติกธรรม, นิททุกขตตา อนีติก³³⁵ นิพพาน ชื่อว่าอนีติกะ เพราะปราศจากทุกข์. อีติ อุปททโว ปาโส จ เต ยตถ น สนติ, ตํ อนีติกํ นิพพาน เป็นธรรมที่ไม่มีความชั่วร้ายคืออันตรายและบ่วง จึงชื่อว่าอนีติกะ (อาเทศ น เป็น อน, ลบสระ หน้า). สุตเต สํสารํ เนตติ “นีติ” ตี ลทฺธนามาย ตณฺหา ย อภาวโต वा อนีติกํ หรือนิพพานชื่อว่าอนีติกะ เพราะไม่มีต้นเหตุที่ชื่อนีติ ที่นำสัตว์ไปสู่สงสาร (น+นีติ+ก, อาเทศ น เป็น อ). ปญฺจนํ ขนฺธานํ นิโรธํ อนีติกํ นิพพาน³³⁶ ความดับขั้น 5 นิพพานที่ปราศจากความชั่วร้าย

[20] อนาสว (น+อาสว) นิพพาน, อนาสวธรรม, ธรรมที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ. อาสวานํ อนารมฺมณตยา อนาสวํ นิพพานชื่อว่าอนาสวะ เพราะไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ (อาเทศ น เป็น อน, ลบสระหน้า). จตฺนํ อาสวานํ อภาเวน อนาสวํ³³⁷ เพราะนิพพานไม่มีอาสวะ 4 อย่าง จึงชื่อว่าอนาสวะ อาสวะ 4 ได้แก่ กามาสวะ อาสวะคือกาม, ภาวาสวะ อาสวะคือภพ, ภิภูสฺสาสวะ อาสวะคือทิฏฐิ, อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา³³⁸

[21] ฐว (ฐฺ เถริเย+ว) นิพพาน, ฐวธรรม. ธิรฺรญฺเณ ฐวํ³³⁹ เพราะมีอรรถว่ามั่นคง นิพพานจึงชื่อว่าฐวะ. นิจฺจญฺเณ ฐวํ, ธวติ वा มคฺคานมารมฺมณภาวํ คจฺฉตฺติ ฐวํ นิพพานชื่อว่า ฐวะ เพราะมีความหมายว่ามั่นคง หรือไปสู่ความเป็นมคคารมณ จึงชื่อว่าฐวะ (ฐว คติเถริเยสุ+อ) ฐวธาตุในอรรถคติ การบรรลุ เช่น ฐวญจ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ ฐวคามินิยจฺมคฺคํ³⁴⁰ ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางดำเนินถึงนิพพานแก่พวกเธอ. ชรามรณเหติ มุญฺจิตฺกามาเหติ ธวิตพฺพํ คนฺตพฺพนติ ฐวํ, นิพพานนติ อตฺโถ ทางที่พวกเธอผู้ต้องการหลุดพ้นจากขราและมรณะ พึงดำเนินไป ชื่อว่าฐวะ ได้แก่นิพพาน ฐวธาตะในอรรถเถริยะ ความมั่นคง เช่น นิจฺโจ ฐวโ สสสโต³⁴¹ นิพพานเป็นธรรมอันเที่ยงแท้มั่นคง. ตตถ หิ ธวติ ธิรฺตฺติ ฐวโ, อุปฺปาทวยาภาเวน वा นิจฺจสฺภาวตฺตา ธวติ ธิรฺ สสสโต ภาวตฺติ ฐวํ ในคํานี้ ธรรมที่มั่นคง ชื่อว่าฐวะ, นิพพานเป็นธรรมอันมั่นคง ถาวรเที่ยงแท้ เพราะไม่มีการเกิดขึ้นและเสื่อมไป

[22] อนิทฺสสน (น+นิ+ทิส เปกฺขณ+ยุ) นิพพาน, อนิทฺสสนธรรม, ธรรมที่มองไม่เห็นด้วยตา, จกฺขุวิญญา เณน อปสฺสิตพฺพตฺตา อนิทฺสสนํ³⁴² เพราะนิพพานเป็นธรรมที่มองไม่เห็นด้วยจักขุวิญญาณ จึงชื่อว่าอนิทฺสสนะ. ทฏฺฐพฺพสฺภาวสฺส นตฺถิตยา อนิทฺสสนํ นิพพานชื่อ

³³⁴ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³³⁵ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³³⁶ ขุ.ปฎิ. (บาลี) 31/735/631

³³⁷ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³³⁸ อภ.วิ. (บาลี) 35/961/504

³³⁹ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³⁴⁰ ส.สพ. (บาลี) 18/727/450

³⁴¹ ที.สี. (บาลี) 9/31/25

³⁴² ส.อ. (บาลี) 13/377/174

ว่าอนิทัสสนะ เพราะเป็นสภาพที่มองไม่เห็น. นตฺถิ จกฺขุณา ทสฺสเมตฺถาติ อนิทัสสนํ นิพพานเป็น ธรรมที่ไม่สามารถมองเห็นด้วยตา จึงชื่อว่าอนิทัสสนะ (อาเทศ น เป็น อ, ทิส เป็น ทสฺส, ยฺ เป็น อน). อนิทัสสนญฺจ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ อนิทัสสนคามิณฺจ มคฺค³⁴³ ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดง นิพพานและทางดำเนินถึงนิพพานแก่พวกเธอ

[23] ออกต (น+กร กรณ+ต) นิพพาน, ออกตธรรม. ปจฺจเยหิ ออกตตฺตา ออกตํ นิพพานชื่อว่าออกตะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่ถูกสร้างขึ้นโดยปัจจัย (อาเทศ น เป็น อ, ลป ร ที่สุด ธาตุ). กรียิตฺถาติ กตํ, ปจฺจเยหิ น กตฺนติ ออกต³⁴⁴ ถูกปรุงแต่งชื่อว่าออกตะ, นิพพานไม่ถูกปัจจัยปรุง แต่ง จึงชื่อว่าออกตะ. อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อฏฺฐํ ออกต³⁴⁵ ภิกษุทั้งหลาย นิพพานเป็นธรรมชาติไม่ เกิด ไม่เป็น ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีอยู่

[24] อปโลกิต (น+ป+ลฺข นสฺสเน+อิ+ต) นิพพาน, อปโลกิตธรรม, สทา วิชฺขมานตฺตา อปฺลฺขชนภาวํ คจฺฉติ เตน วา วิญญาตฺติติ อปโลกิตํ นิพพานถึงความเป็นธรรมไม่ เลื่อนหายเพราะมีอยู่ตลอดเวลา หรือนิพพานเป็นธรรมที่ปรากฏอยู่โดยสภาพไม่เสื่อมนั้น ชื่อว่า อปโลกิตะ. โลกสฺมาเวณ วา วิญญาตฺติติ โลกิตํ, ตพฺพาวาปคฺมนโต อปโลกิตํ ธรรมที่ปรากฏอยู่ โดยสภาพของชาวโลก ชื่อว่าโลกิตะ, นิพพานชื่อว่าอปโลกิตะ เพราะปราศจากธรรมที่ปรากฏอยู่ โดยสภาพของชาวโลก (อาเทศ น เป็น อ, วุทธิ อุ เป็น โอ, อาเทศ ช เป็น ก). อิตํ คเต วิญญาเต³⁴⁶ อิตศัพทํ แปลว่า ไปและปรากฏ. อปฺลฺขชนตฺยา อปโลกิตํ³⁴⁷ นิพพานจึงชื่อว่า อปโลกิตะ. อปโลกิตญฺจ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ อปโลกิตคามิณฺจ มคฺค³⁴⁸ ภิกษุทั้งหลาย เราจัก แสดงนิพพานและทางดำเนินถึงนิพพานแก่พวกเธอด้วย

[25] นิปฺปณฺ (นิ+ปฺ โสเธ+ยฺ) นิพพาน, ธรรมที่ละเอียดอ่อน, นิปฺปณฺธรรม. สณฺหญฺเณ นิปฺปณฺ³⁴⁹ นิพพานเป็นเครื่องชำระกิเลสของมรรค 4 ให้หมดจด จึงชื่อว่านิปฺปณะ. นิปฺปณฺญฺจ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ นิปฺปณคามิณฺจ มคฺค³⁵⁰ ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางดำเนินถึง นิพพานแก่พวกเธอ ในอรรถสาธินี้อรรถโยชนากล่าว นิ ในคำว่า นิปฺปณ มีอรรถเนกะ ฉลาต. ส่วนสัททนีติธาดุมาลา³⁵¹ ว่า นิปฺปณ มาจาก นิปฺพุพ+ปฺปณ นิปฺปเณ. ธรรมอันมีความหมาย ละเอียดอ่อน, ธรรมเครื่องชำระกิเลสให้หมดโดยเฉพาะ

[26] อนนฺต (น+อนฺต) นิพพาน, ธรรมที่ไม่พินาศ, อนันตธรรม. น กทาจิปิ ยสฺส อนฺโต วินาโส อตฺถิ, ตํ อนนฺตํ นิพพานไม่มีความเสื่อมสลายไปตลอดกาล จึงชื่อว่าอนันตะ

³⁴³ ส.สพ. (บาลี) 18/729/451

³⁴⁴ กจ. 333

³⁴⁵ ขุ.ข. (บาลี) 25/160/208

³⁴⁶ นานตตสฺสคห

³⁴⁷ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³⁴⁸ ส.สพ. (บาลี) 18/729/451

³⁴⁹ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³⁵⁰ ส.สพ. (บาลี) 18/724/450

³⁵¹ นีติ. 61

(อาเทศ น เป็น อน, ลบสระหน้า). ปริยนต์ปริจเฉทภาววิหิตตดา อนนตํ วุจจติ นิพพาน³⁵²
นิพพานเรียกว่าอนันตะ เพราะไม่มีที่สุดและไม่มีการกำหนดขอบเขต

[27] อกฺขร (น+ขร วินาเส+อ, น+ชี ขเย+อร) นิพพาน, อักขรธรรม, ธรรมที่ไม่
เสื่อมสลาย ขรณฺติ วินสฺสนตฺติ ขรา, สงฺขตา. เต ยตถ น สนฺติ, ตํ อกฺขรํ, ขรสงฺขาตานํ วา สงฺข
ตานํ ปฏิปทฺชตฺตา อกฺขรํ ธรรมที่เสื่อมไปชื่อว่าขระ ได้แก่สังขตธรรม, นิพพานเป็นธรรมที่ไม่มี
ความเสื่อมเหล่านั้น จึงชื่อว่าอักขระ, นิพพานชื่อว่าอักขระ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อสังขตธรรมคือ
สิ่งที่เสื่อม (อาเทศ น เป็น อ, ซ้อน ก, ลบ ร ที่สุดธาตุ และสระหนัก)

คาถาที่ 8

[8] ทุกขกฺโข พยาพชฌํ จ วิภูญฺญํ เขม เกวลํ
 อปวคฺโค วิราโค จ ปณฺธิมจฺจุตํ ปทํ

[28] ทุกขกฺโข (ทุกข+ชโย) นิพพาน, ทุกขกฺโขธรรม, ธรรมเป็นเหตุสิ้นทุกข์. สพฺพ
ทุกฺขานํ ขยการณตฺตา ทุกขกฺโข นิพพานชื่อว่าทุกขกฺโข เพราะเป็นเหตุสิ้นทุกข์ทั้งปวง.
ทุกขกฺโข อนุปตฺโต ปตฺโต เม อาสวกฺโข³⁵³ เราบรรลุถึงความสิ้นทุกข์ สิ้นอาสวะแล้ว

[29] อพฺยาพชฌ, อพฺยาปชฌ, อพฺยาปช (น+พฺยาพชฌ) นิพพาน, ธรรมที่ทุกข์
เบียดเบียนไม่ได้, ธรรมที่ไม่มีความพินาศ. พฺยาพารตฺติ พฺยาพาโธ, โส เอว พฺยาปาโท, ทุกฺขสจฺจํ,
ตสฺส ภาโว พฺยาพชฌํ, ทุกฺขสฺส ปิฬนาหุตฺโต, ตํ ยตถ นตฺถิ ตํ อพฺยาพชฌํ ธรรมที่เบียดเบียน ชื่อ
ว่าพฺยาพาธะ (วิ, อา+พาธ พฺยาฆาเต+อ อาเทศ อี เป็น ย, ว เป็น พ) พฺยาพาธะนั้นแหละ ชื่อ
ว่าพฺยาปาทะ หมายถึงทุกขสัจ (อาเทศ พ เป็น ป), ความเป็นธรรมที่บีบคั้น ชื่อว่าพฺยาพชฌะ
(พฺยาพาธ+ณฺย, ลบ ณ และสระหน้า, อาเทศ ธฺย เป็น ณ, ซ้อน ช, รสสะ อา เป็น อ)
หมายความว่า ทุกขสัจมีความบีบคั้นเป็นต้น, นิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีทุกขสัจนั้นจึงชื่อว่าอพฺยา
พชฌะ (อาเทศ น เป็น อ), พฺยาปชฌาภาเวเนว อพฺยาปชฌ³⁵⁴ นิพพานชื่อว่าอพฺยาปชฌะ
เพราะไม่มีความเบียดเบียน. อพฺยาปชฌํ สุขํ โลก³⁵⁵ นิพพานเป็นสุขในโลก. อพฺยาปชฌญจ โว
ภิกฺขเว เทสฺสสํมิ อพฺยาปชฌคามิณฺจ มคฺค³⁵⁶ ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทาง
ดำเนินถึงนิพพานแก่พวกเธอ. อพฺยาปาโท อพฺยาปชฺโช อโทโส³⁵⁷ ความไม่เบียดเบียน คือการไม่
ประทุษร้าย

[30] วิภูญฺญ (วิ+วภูญฺญ) นิพพาน, วิภูญฺญธรรม. กิเลสกมฺมวิปากวภูญฺญานมภาวโต วิภูญฺญ
นิพพานชื่อว่าวิภูญฺญะ เพราะไม่มีกิเลสวัฏฏ์ กัมมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์. “อวิชานิโรธา สงฺขารนิโรธ...

³⁵² วิ.อ. (บาลี) 3/597

³⁵³ ชุ.อ. (บาลี) 32/120/369

³⁵⁴ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³⁵⁵ วิ.มหา. (บาลี) 4/5/6

³⁵⁶ ส.สพ. (บาลี) 18/742/452

³⁵⁷ อภิ.สง. (บาลี) 34/33/12

เอวเมตสส เกลวสส ทุกขกชนธสส นิโรธ โหตีติ” ตี เอว โยนิโส มนสิการมูลกัม วิวญญู เวทิตัพพี³⁵⁸ พึงทราบว่ามีโยนิโสมนสิการเป็นมูลเหตุให้รู้อย่างนี้ว่า “เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ... การดับกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ มีอยู่”

[31] เขม (ซี ขเย+ม) นิพพาน, เขมธรรม, แคนเกษม, ธรรมอันเกษมจากไฟราคะ เป็นต้น, สถานที่ไม่มีภัย, ธรรมที่เป็นเครื่องดับราคะคือเป็นต้น. นิพภยภูเจเน เขม, ขยณติ วา เอเตน รากคิอาทโยติ เขม นิพพานชื่อว่าเขมะ เพราะปราศจากภัย หรือนิพพานเป็นที่สิ้นไฟมีราคะ เป็นต้น จึงชื่อว่าเขมะ (วูทธิ อี เป็น เอ). เขม ปตเถถ ภิกขโว³⁵⁹ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงปรารณานิพพานอันเกษม. นิรูปทพวตาย เขม³⁶⁰ นิพพานชื่อว่าเขมะ เพราะไม่มีอันตราย

อาโรคยปรมา ลาภา นิพพานํ ปรมํ สุขํ
อภฺรจฺจโก จ มคฺคานํ เขมํ อมตคามินํ.³⁶¹
ความไม่มีโรคเป็นลาภอันประเสริฐ นิพพานเป็นสุข
อย่างยิ่ง บรรดาทางอันให้ถึงอมตธรรมทางมีองค์ 8
เป็นทางอันเกษม

[32] เกวล (เกว วิสโยเค+อล) นิพพาน, เกวลธรรม, ธรรมที่ไม่มีสังขารปรุงแต่ง. สงฺขารเอหิ อสมฺมิสฺสตาย วิสโยคตาย จ เกวลํ นิพพานชื่อว่าเกวละ เพราะไม่ประกอบด้วยสังขารเครื่องปรุงแต่ง เกวลศัพท์ แปลว่า เยื่อยยตา มีมาก, อวยามิสฺส ไม่เจือปน, วิสโยค นิพพาน, ทพฺพตถ อรรมณํคณ, อนติเรก พอประมาณ อนวเสส ทั้งหมดทั้งสิ้น ในอรรถวิสโยคะ เช่น มณฺเฑณํ เต อมตเมว เกวลํ อธิคจฺจนติ ปทํ อสงฺขตํ³⁶² ข้าพเจ้าเข้าใจว่า คนเหล่านั้น จะได้บรรลุอมตบทอันไม่มีปัจจัยปรุงแต่งอย่างแน่นอน

[33] อปวคฺค (อป+วชช วชชเน+อ) นิพพาน, อปวคฺคธรรม, ธรรมที่เว้นจากสังขารปรุงแต่ง. อปวชชนติ สงฺขารา เอตสฺมาติ อปวคฺโค นิพพานที่เว้นจากสังขาร ชื่อว่าอปวคคะ, อินทริยตปฺปนปฺตตมฺขทสฺสนาทีหิ วินา อปวคฺโค นตฺถิติ คเหตุวา กถาปวตฺตนํ กาม-สุขลลิกานุโยโค³⁶³ การกล่าวถึงเอาเหตุว่า นิพพานที่เว้นจากการบำรุงอินทรีย์ให้เอิบอิมและความสุขจากการเห็นหน้าบุตรย่อมไม่มี ชื่อว่ากามสุขลลิกานุโยค (อาเทศ ขช เป็น คค). อปวคฺโค โมกฺโขติ คคณํ อปวคคคฺคาโห³⁶⁴ การถือเอาว่า นิพพานเป็นธรรมเครื่องหลุดพ้น ชื่อว่าอปวคคาคาหะ

³⁵⁸ ม.อ. (บาลี) 7/15/72

³⁵⁹ ม.ม. (บาลี) 12/391/421

³⁶⁰ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³⁶¹ ม.ม. (บาลี) 13/187/281

³⁶² ขุ.เปต. (บาลี) 26/117/218

³⁶³ วิสุทฺธิ.ฎ. 63/99/208

³⁶⁴ วิสุทฺธิ.ฎ. 63/99/207-8

[34] วิจารณ์ (วิ+รณช ราเค+อ) นิพพาน, วิจารณ์ธรรม, ธรรมอันปราศจากราคะ. ยสมา ราโค วิโคโต, โส วิจารณ์ นิพพานที่ปราศจากราคะ ชื่อว่าวิจารณ์ (อาเทศ รณช เป็น ราค). วิรชชนติ เอตถ สักกิสสมมาติ วิจารณ์ นิพพานเป็นที่สำรองออกจากกิเลส ชื่อวิจารณ์ สัพพ-สงฆารสมโถ สัพพปฏิบัติปฏินิสสัคโค ตณฺหขโย วิจารณ์ นิโรธ นิพพาน³⁶⁵ ธรรมที่สงบสังขารทั้งปวง สลัดออกจากซึ่งอุปธิทั้งปวง สิ้นต้นเหตุ คลายกำหนด ดับสนิท ปราศจากต้นเหตุ. วิจารณ์ คมสส ปจฺจยโต วิจารณ์³⁶⁶ นิพพานชื่อว่าวิจารณ์ เพราะเป็นปัจจัยให้บรรลุซึ่งความปราศจากราคะ. วิจารณ์ คมสส ปจฺจยโต วิจารณ์³⁶⁷ นิพพานชื่อว่าวิจารณ์ เพราะเป็นปัจจัยให้ถึงความสิ้นต้นเหตุ เป็นต้น

[35] ปณฺธิต (ป+นี ปาปุณเน+ต) นิพพาน, ธรรมที่เป็นประธาน. ปธานภาวํ นีตํ ปณฺธิตํ นิพพานถึงความประธาน จึงชื่อว่าปณฺธิต (อาเทศ น เป็น ณ). เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺธิตํ นิพพานํ ทสเสนโต อาห³⁶⁸ พระพุทธเจ้าตรัสแสดงนิพพานว่า “เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺธิตํ”. อุตฺต-มฺภูเจเน ปณฺธิต³⁶⁹ นิพพานชื่อว่าปณฺธิต เพราะมีอรรถว่าประเสริฐสุด

[36] อจฺจุต (น+จุ จวเน+ต) นิพพาน, อจฺจุตธรรม, ธรรมที่ไม่มีจิตของพระอรหันต์. นตฺถิ เอตสฺมิ อจฺจุเต อริยานํ จุตํ จวนฺนติ อจฺจุตํ นิพพานที่พระอริยบุคคลถึงแล้ว ไม่มีการเคลื่อนไปเป็นอย่างอื่น ชื่อว่าอจฺจุต (อาเทศ น เป็น อ, ช้อน จ). อมตาคิโต กจฺจิ นิพพานํ อจฺจุตํ ปทํ³⁷⁰ ท่านบรรลุอมตบทอันปราศจากต้นเหตุแล้ว ไม่เคลื่อนไปหรือ, นิพพานํ ตามํ เลณํ สรณํ ปราญญํ อจฺจุตํ อมตํ³⁷¹ นิพพานเป็นที่พึ่งพิง ที่หลีกเร้น ที่ระลึกลับ ที่มุ่งหมาย ไม่เคลื่อนไป ไม่มีความตาย

[37] ปท (ปท คติเมหิ+อ) นิพพาน, ปทธรรม, ธรรมที่ซึ่งพระอริยะเข้าถึง, อริเยหิ ปชฺชิตพฺพตฺตา คนฺตพฺพตฺตา ปทํ นิพพานชื่อว่าปท เพราะพระอริยะเจ้าดำเนินไปถึง. สนฺตํ ปทํ อชฺฌมคมา³⁷² บรรลุนิพพานอันสงบ. สนฺตํ ปทนฺติ นิพพาน³⁷³ บททั้ง 2 คือ สนฺตํ ปทํ ได้แก่ นิพพาน

คาถาที่ 9

[9]	โยคกฺเขโม ปารมปิ	มุตติ สนฺติ วิสุทฺธิโย
	วิมุตฺตยสงฺฆตธาตุ-	สุทฺธินิพฺพุตฺติโย สิริ

³⁶⁵ ม.ม. (บาลี) 13/153/159

³⁶⁶ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³⁶⁷ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³⁶⁸ อ.อ. (บาลี) 15/263/113

³⁶⁹ ส.อ. (บาลี) 13/373/174

³⁷⁰ ช.อ. (บาลี) 32/3/37

³⁷¹ อ.ก. (บาลี) 37/1076/345

³⁷² ส.ส. (บาลี) 15/732/275

³⁷³ ส.อ. (บาลี) 11/210/257

[38] โยคกเขม (โยคสทูป+พ+ซี+ขเย+ม) นิพพาน, ธรรมเป็นเครื่องสิ้นโยคะทั้ง 4. จตตารโ โยคา ขยนิติ เอเตนาติ โยคกเขโม นิพพานเป็นเครื่องสิ้นโยคะทั้ง 4 (ได้แก่ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา) ชื่อว่าโยคกเขมะ (ซ้อน ก, วุทธิ อี เป็น เอ). มยห์ ภิกขเว อปปมาทาธิดา โพธิ อปปมาทาธิดโต อนุตตโร โยคกขโม³⁷⁴ ภิกขุทั้งหลายเราบรรลุโพธิญาณด้วยความไม่ประมาท บรรลุนิพพานอันสิ้นประโยชน์อย่างยิ่งด้วยความไม่ประมาท

[39] ปาร (ปาร สมตถิย์+อ) นิพพาน, ปารธรรม, ธรรมที่สามารถสงบความร้าวร้อนเพราะทุกข์ในสงสาร, ธรรมที่ไม่เป็นขีล่อแห่งสังสารวัฏ. ปาเรติ สกโกติ สสารทุกขสนดาปี สมตุนติ ปาริ, “สสารทุกขสนดาปตตตสสาลีสเมตเว” ตี หิ วุตตํ. ปคตา สสารจกสส อรา เอตสมาติ วา ปาริ นิพพานสามารถดับความร้าวร้อนคือทุกข์ในสงสาร จึงชื่อปาระ ดังที่ท่านกล่าวว่า นิพพานพาให้ความร้าวร้อนคือทุกข์ในสงสารสงบลงได้ ไม่เป็นขีล่อแห่งสังสารวัฏ จึงชื่อว่าปาระ วัฏฏสส ปรรภาณูเจน ปาริ³⁷⁵ นิพพานชื่อว่าปาระ เพราะมีอรรถตรงข้ามกับ วัฏฏะ. ปารณจ โว ภิกขเว เทสิสสามิ ปารคามิณจ มคคํ³⁷⁶ ภิกขุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพาน และทางดำเนินถึง นิพพานแก่พวกเธอ

[40] มุตติ (มุจโมจเน+ติ) นิพพาน, มุตติธรรม, ธรรมอันหลุดพ้นจากกิเลส. กิเลสเหติ มุจจนโต มุตติ, สรีเรนทริเยหิ อตตโน มุตตตดา มุตติ เพราะนิพพานหลุดพ้นจากกิเลส และพ้นจาก สรีระและอินทรีย์ (ไม่มีตัวตน) จึงชื่อว่ามุตติ (ลบ จ, ซ้อน ต). ตีหิ ภเวหิ มุตตตาย มุตติ³⁷⁷ เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากภพทั้ง 3 จึงชื่อว่ามุตติ

[41] สนติ (สมุ อุปสเม+ติ) นิพพาน, สันติธรรม, ธรรมที่สงบจากกิเลส. กิเลสสมนโต สนติ เพราะนิพพานเป็นธรรมที่สงบจากกิเลส จึงชื่อว่าสันติ. สมน์ สนติ ความสงบ ชื่อว่า สันติ (อาเทศ ม เป็น น). ฌณฺณสส ปรรมา สนติ นิพพานํ อุกุโตภยํ³⁷⁸ สัมผัสความสงบอย่างยิ่งคือ นิพพานอันไม่มีภัยจากที่ไหน ๆ

[42] วิสุทธิ (วิ+สุธ โสเจยเย+ติ) นิพพาน, วิสุทธิธรรม, ธรรมอันหมดจดจากมลทินมีราคะ เป็นต้น. วิสุชณฺณติ สตตา เอตาย รากาติมเลหิตี วิสุทธิ นิพพานยังสัตว์ให้หมดจดจากมลทินมีราคะ เป็นต้น จึงชื่อว่าวิสุทธิ (อาเทศ ต เป็น ธ. ธ ที่สุดธาตุเป็น ท). วิสุทธิตี สัพพมลวิริหิตํ อจจนตปริสุทฺธํ นิพพานํ เวทิตพฺพํ³⁷⁹ พึงทราบทั่วกันว่า คำว่า วิสุทธิ คือนิพพานอันเว้นจากมลทินทั้งปวง มีความบริสุทธิ์อย่างเดียว

[43] วิมุตติ (วิ+มจ โมจเน+ติ) นิพพาน, วิมุตติธรรม, ธรรมที่พ้นจากสังขาร, สัพพสงขาร วิมูจจนโต วิมุตติ เพราะพ้นจากสังขารทั้งปวง นิพพานจึงชื่อว่าวิมุตติ (ลบ จ, ซ้อน

³⁷⁴ อง.เอก. (บาลี) 20/251/64

³⁷⁵ ส.อ.(บาลี) 13/377/174

³⁷⁶ ส.สพ. (บาลี) 18/723/450

³⁷⁷ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³⁷⁸ อง.จตุกก. (บาลี) 21/23/31

³⁷⁹ วิสุทธิ 1/3

ต). วิกขมภณวิมุตติ ตทงควิมุตติ สมุจ เณทวิมุตติ ปฏิปสสทธิวิมุตติ นิสสรณวิมุตติติ ปญจธา วิมุตติ³⁸⁰ วิมุตติมี 5 ประการ คือ

- 1) วิกขมภณวิมุตติ พันด้วยข่มกิเลสไว้
- 2) ตทงควิมุตติ พันด้วยธรรมที่ตรงข้ามกัน
- 3) สมุจเณทวิมุตติ พันโดยตัดขาดจากกิเลสด้วยโลกุตตรมรรค
- 4) ปฏิปสสทธิวิมุตติ พันด้วยความสงบโดยอาศัยโลกุตตรมรรคแล้วบรรลุด้วยโลกุตตรผล
- 5) นิสสรณวิมุตติ พันด้วยสลัดกิเลสออกได้

[44] อสงฺขตธาตฺ (น+สงฺขต+ธาตฺ) นิพพาน, อสงฺขตธาตฺ, ธาตฺที่ไม่ถูกสร้างขึ้นโดยเหตุปัจจัย, ธาตฺที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะความสงบ. อสงฺขตเมว นิสสุตตนิชชีวันฺเรน สนฺติลกฺขณธารณโต วา ธาตฺติ อสงฺขตธาตฺ นิพพาน คือธาตฺที่เป็นเพียงอสงฺขตะ (ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) เพราะไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวิต หรือเพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะความสงบ จึงชื่อว่าอสงฺขตธาตฺ (อาเทศ น เป็น อ). เอกนตฺสุขาวหํ นิพพานํ อสงฺขตธาตฺ³⁸¹ นิพพานอันไม่มีต้นหา จึงนำมาซึ่งความสุขแน่นอน

[45] สุทฺธิ (สุธฺ โสเจยฺเย+ติ) นิพพาน, สุทฺธิธรรม, ธรรมเครื่องชำระมลทินมีรากะเป็นต้น. สุขุณฺณํ สุตฺตา เอตฺยา ราคาทิมฺเลหิตํ สุทฺธิ นิพพานชำระสัตว์จากมลทินมีรากะเป็นต้น จึงชื่อว่าสุทฺธิ. ปรมตฺถสุทฺธิตฺยา สุทฺธิ³⁸² เพราะนิพพานเป็นธรรมที่บริสุทธิ์โดยปรมัตถ์ จึงชื่อว่าสุทฺธิ (อาเทศ ตฺ เป็น ธฺ, ธฺ ที่สุตฺธาตฺเป็น ทฺ). ปรมตฺถสุทฺธิตฺยา สุทฺธิ³⁸³ นิพพานชื่อว่าสุทฺธิ เพราะหมดจดที่สุด

[46] นิพฺพุติ (นิว+วฺ อวฺรณ+ติ) นิพพาน, นิพพุโธติธรรม, ธรรมที่ออกจากต้นหา, ธรรมที่ปราศจากต้นหาเครื่องกั้นให้ติดอยู่ในสงสาร. อาวฺโณติ สํสารโต นิภฺนตฺมปฺปทานวเสนาติ วฺุตติ, ตณฺหา, ตโต นิภฺนตฺตตา นิพฺพุติ ตณฺหาร้อยสัตว์ไว้ เพราะไม่ให้ออกไปจากสงสารจึงชื่อว่าวฺุตติ, นิพพานชื่อนิพพุติ เพราะออกจากต้นหา นั้น (ซ้อน วฺ. อาเทศ วฺว เป็น พพ) ตถาคเตน สา นิพฺพุติ อธิคตา³⁸⁴ นิพพานนั้นตถาคตทรงบรรลุแล้ว

³⁸⁰ ส.อ. (บาลี) 13/798/282

³⁸¹ ข.อ. (บาลี) 26/25/201

³⁸² ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³⁸³ ส.อ. (บาลี) 13/377/174

³⁸⁴ ข.ม. (บาลี) 29/709/423

3.3 ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์ฉันทลักษณ์

3.3.1 คัมภีร์วุดโตทัย

วุดโตทัยปกรณ์นี้เป็นฉันทลักษณ์บาลีซึ่งเป็นที่ยอมรับศึกษาท่องจำมากที่สุด ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์นี้ คือพระสังฆรักขิตะ พระเถระชาวลังกาในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ท่านดำรงสมณศักดิ์ว่า มหาสามี ซึ่งตรงกับตำแหน่ง “สมเด็จพระสังฆราช” ของไทย จึงปรากฏสมญานามว่า สังฆรักขิตมหาสามีเถระ ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีสันสกฤต มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือ และเป็นพระราชครูของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) ท่านมีชีวิตรอยุ่จนถึง พ.ศ. 1787 ในรัชสมัยของพระเจ้าวิชัยพาหุที่ 3³⁸⁵

คำว่า วุดโตทัย แปลตามศัพท์ว่า “แหล่งกำเนิดคาถา” (วุดต = คาถา อุทย = แหล่ง กำเนิด) คือ มีคาถาแสดงไว้ 108 ชนิดกับฉันท 17 ประเภท แบ่งออกเป็น 6 ปริจเฉท คือ

1. สัญญาปริภาสานิเทศ ว่าด้วยชื่อและกฎทั่วไป มี 16 คาถา
2. มัตตาวุตตินิเทศ ว่าด้วยคาถามาตราพฤติ มี 29 คาถา
3. สมวุตตินิเทศ ว่าด้วยสมคาถา มี 61 คาถา
4. อัทธสมวุตตินิเทศ ว่าด้วยอัทธสมคาถา มี 11 คาถา
5. วิสมวุตตินิเทศ ว่าด้วยวิสมคาถา มี 11 คาถา
6. ฉปปัจจยวิภาค ว่าด้วยนัย 6 อย่างมีปัดถารนัยเป็นต้น มี 9 คาถา

ข้อความส่วนใหญ่ในคัมภีร์นี้เป็นทั้งสูตรและอุทาหรณ์ในคาถาเดียวกัน มีคาถาทั้งหมด 137 บท และได้รับการยกย่องว่ามีภาษาไพเราะสละสลวย มีเสียงราบรื่นคล้องจองสัมผัสเป็นเสาวพนธ์ ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงได้รับการยกย่องจากบัณฑิตตั้งแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน คัมภีร์วุดโตทัยเป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักการประพันธ์ประเภทร้อยกรองที่เรียกว่า ปัชชะประกอบด้วยคาถา 2 ประเภท คือ

1. มาตราพฤติ คาถานับจำนวนมาตรา มี 25 ชนิด
2. วรรณพฤติ คาถานับจำนวนพยางค์ มี 83 ชนิด

คาถาประเภทมาตราพฤติไม่คำนึงถึงจำนวนพยางค์ จึงไม่มีการกำหนดเป็น “ฉันท” ส่วนคาถาวรรณพฤติ เกี่ยวกับจำนวนพยางค์เป็นสำคัญ จึงมี “ฉันท” ในคาถาวรรณพฤติ 26 ประเภท รูปแบบที่ถูกต้องของคาถาแต่ละประเภทปรากฏในวุดโตทัยปกรณ์ มีฉันท 26 ประเภท คาถา 108 ชนิด ในการวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยจะจำแนกประเภทของฉันทและคาถาของคาถาวรรณพฤติในทุกๆ คาถา พร้อมทั้งกล่าวถึงลักษณะของคาถาพร้อมทั้งความหมายของชื่อคาถานั้นๆ ตามสมควร

³⁸⁵ ผู้รู้บางท่านสันนิษฐานว่าท่านมหาสามีอายุยืนถึง 90 ปี วัดที่ท่านพำนักมีชื่อว่า อุทุมพรศิริวิหาร (วัดเขามะเตือ)

คำว่า ฉันท คือ การกำหนดจำนวนพยางค์ในแต่ละบาทของคาถา ส่วนคาถาคือการวางครุหลุเป็นแบบต่างๆ ตามบัญญัติแห่งฉันทลักษณ์ กล่าวคือ ผู้ที่จะแต่งคาถาพึงคิดว่าจะแต่งเป็นคาถากี่พยางค์ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือแต่งเป็นฉันทไหน ถ้ากล่าวถึงข้อความไม่ยาวนาน ก็แต่งคาถาที่มีพยางค์น้อย หรือถ้าจะกล่าวถึงข้อความยาว ก็พึงแต่งคาถาที่มีพยางค์มาก ดังนั้น ฉันทจึงเป็นเหตุให้เกิดคาถา ส่วนคาถาเป็นผลของฉันท

ปัจจุบันมีบางท่านถือว่าฉันทกับคาถาเหมือนกัน แล้วเรียกคาถาว่าเป็นฉันท เช่น ปุญยวัตฉันท, อินทวิเชียรฉันท แต่ที่ถูกควรเรียกว่า ปุญยวัตคาถา, อินทวิเชียรคาถา พึงสังเกตความแตกต่างระหว่างฉันทและคาถาตามหลักฐานดังต่อไปนี้

ในสังยุตตนิกาย เทวตาสังยุต มีเทวดาตนหนึ่งมาทูลถามพระพุทธเจ้าว่า

กิสฺส นิทานํ คานานํ กิสฺส ตาสํ วิยญฺชนํ
 กิสฺส สนฺนิสฺสีตา คาถา กิสฺส คานานมาสโย.³⁸⁶
 อะไรเป็นเหตุของคาถา อะไรก่อให้เกิดคาถาเหล่านั้น
 คาถาอาศัยอะไร อะไรเป็นบ่อเกิดของคาถา

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

ฉนฺโท นิทานํ คานานํ อกฺขรา ตาสํ วิยญฺชนํ
 นามสนฺนิสฺสีตา คาถา กวี คานานมาสโย.³⁸⁷
 ฉันทเป็นเหตุของคาถา อักษรก่อให้เกิดคาถาเหล่านั้น
 คาถาอาศัยชื่อ[ที่ชาวโลกสมมุติขึ้น] กวีเป็นบ่อเกิด
 ของคาถา

อรรถกถาสังยุต กล่าวอธิบายเกี่ยวกับข้อนี้ว่า ฉนฺโท นิทานนติ คายตติอาทิโก ฉนฺโท คานานํ นิทานํ. ปุพฺพปญฺญ ปนคาถา อารภนฺโต หิ กตรจฺฉนฺเทน โหตุติ อารภติ.³⁸⁸ คำว่า ฉนฺโท นิทานํ มีความหมายว่า ฉันทมีค้ายัตติเป็นต้น เป็นเหตุของคาถา ที่จริงแล้ว กวีผู้เริ่มจะ[แต่ง]คาถาที่หมายใจไว้ก่อน ย่อมเริ่มโดยคิดว่าจะแต่งคาถาด้วยฉันทชนิดไหน

คัมภีร์ฎีกา ก็อธิบายความในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นว่า คายตติอาทิโกติ ฉพฺพีสฺติยา ฉนฺเทสุ คายตติอาทิโก อุกฺกติปริโยสาโน.³⁸⁹ คำว่า คายตติอาทิโก (มีค้ายัตติเป็นต้น) คือ มีค้ายัตติฉันทเป็นเบื้องต้น มีอุกฺกติฉันทเป็นที่สุด ในบรรดาฉันท 26 อย่าง

³⁸⁶ ส.ส. (บาลี) 15/60/43

³⁸⁷ ส.ส. (บาลี) 15/60/43

³⁸⁸ ส.อ. (บาลี) 1/91

³⁸⁹ ส.ฎ. (บาลี) 1/139

คัมภีร์ไวยากรณ์ก็แสดงว่าฉันทกับคาถาต่างกัน เช่น สัททนีติปกรณ์³⁹⁰ กล่าวว่า
 วรรณนิโยม ฉนโท, ครุหลุณนิโยม ภเว วุตติ. การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฉันท ส่วนการกำหนดครุ
 หลุ ชื่อว่า คาถา คัมภีร์พาลาตาร ก็กล่าวเรื่องนี้ไว้เป็นคาถามาตราพฤติว่า

อกุขรนิโยม ฉนทํ ครุหลุณนิโยม ภเว วุตติ
 ทีโหม สโยคาทิบุพโพ รสโส จ ครุ หลุ ตุ รสโส.³⁹¹

การกำหนดพยางค์ ชื่อว่า ฉันท ส่วนการกำหนดครุหลุ
 ชื่อว่า คาถา, ทิมสระและรัสสระต้นสังโยคเป็นต้น
 ชื่อว่า ครุ ส่วนรัสสระ ชื่อว่า หลุ

แม้คัมภีร์ฉันทวृत्ติปทีป (คาถา 3) ก็กล่าวความต่างกันระหว่างฉันทกับคาถาไว้ว่า

เอกปาทกฺขรณํ นิโยม ฉนทลฺกฺขณํ
 จตฺตฺปาทกฺขรณํ ตุ นิโยม วุตติลฺกฺขณํ.
 การกำหนดพยางค์ในบาทหนึ่งๆ เป็นลักษณะของฉันท
 ส่วนการกำหนดครุหลุในบาททั้ง 4 เป็นลักษณะของคาถา

ฉันทมี 26 ประเภท คือ

1. อุตตฉันท	คือ	ฉันท	1 พยางค์
2. อัจจุตตฉันท	คือ	ฉันท	2 พยางค์
3. มัชฌฉันท	คือ	ฉันท	3 พยางค์
4. ปติภูฏฉันท	คือ	ฉันท	4 พยางค์
5. สุปติภูฏฉันท	คือ	ฉันท	5 พยางค์
6. คายัตติฉันท	คือ	ฉันท	6 พยางค์
7. อุณทิกฉันท	คือ	ฉันท	7 พยางค์
8. อนุภูฏฉันท	คือ	ฉันท	8 พยางค์
9. พรหติฉันท	คือ	ฉันท	9 พยางค์
10. ปันติฉันท	คือ	ฉันท	10 พยางค์
11. ติภูฏฉันท	คือ	ฉันท	11 พยางค์
12. ชคติฉันท	คือ	ฉันท	12 พยางค์
13. อติชคติฉันท	คือ	ฉันท	13 พยางค์
14. สักกริฉันท	คือ	ฉันท	14 พยางค์
15. อติสักกริฉันท	คือ	ฉันท	15 พยางค์
16. อัฏฐิฉันท	คือ	ฉันท	16 พยางค์
17. อัจจุฏฐิฉันท	คือ	ฉันท	17 พยางค์

³⁹⁰ นีติ. 158

³⁹¹ คัมภีร์พาลาตาร หน้า 11

18. ธิติฉันท	คือ	ฉันท	18 พยางค์
19. อติธิติฉันท	คือ	ฉันท	19 พยางค์
20. กติฉันท	คือ	ฉันท	20 พยางค์
21. ปกติฉันท	คือ	ฉันท	21 พยางค์
22. อากติฉันท	คือ	ฉันท	22 พยางค์
23. วิกติฉันท	คือ	ฉันท	23 พยางค์
24. สังกติฉันท	คือ	ฉันท	24 พยางค์
25. อติกกติฉันท	คือ	ฉันท	25 พยางค์
26. อุกกติฉันท	คือ	ฉันท	26 พยางค์

คณะในฉันทลักษณ์

คณะ คือ กลุ่มคำที่ท่านกำหนดด้วยครูและลหุ นับเป็นองค์ประกอบย่อยของบาทที่เป็นหนึ่งในสี่ของคาถา ท่านกำหนดคณะฉันทในคาถาพรรณพฤติด้วยครูและลหุ คณะละ 3 พยางค์ มี 8 คณะ ส่วนคณะฉันทในคาถามาตราพฤติกำหนดด้วยคณะที่มี 4 มาตรา มี 5 คณะ³⁹²คณะในคาถาพรรณพฤติ มี 8 คณะ คือ

1. ม คณะ	มีครูล้วน	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖
2. น คณะ	มีลหุล้วน	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖
3. ภ คณะ	มีครูหน้า	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖
4. ย คณะ	มีลหุหน้า	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖
5. ช คณะ	มีครูกลาง	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖
6. ส คณะ	มีครูหลัง	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖
7. ร คณะ	มีลหุกลาง	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖
8. ต คณะ	มีลหุหลัง	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖

คณะในคาถามาตราพฤติ มี 5 คณะ คือ

1. ภ คณะ	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖
2. ช คณะ	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖
3. ส คณะ	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖
4. สัพพครูคณะ	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖
5. สัพพลหุคณะ	ใช้สัญลักษณ์ว่า	๖ ๖ ๖

พยางค์ที่ถือว่าเป็นครู หมายถึง

-พยางค์ที่เป็นสระเสียงยาว (ที่ผสมครู)

³⁹² เครื่องหมาย (๖) เขียนเป็นรูปไม้ขีดแทนครู เครื่องหมาย (๖) เขียนเป็นรูปสระอุแทนลหุ

-พยางค์ที่มีตัวสะกด (สังโยคาคิครุ)

-พยางค์ที่มีนิคหิตอยู่ท้าย (นิคหิตปรครุ)

-พยางค์ที่เป็นตัวสุดท้ายของบาท (ปาพันตครุ)

พยางค์ที่เป็นลหุ หมายถึง พยางค์ที่เป็นสระเสียงสั้นล้วนๆ และไม่มีพยัญชนะสังโยคซ้อนอยู่เบื้องหลัง

3.3.2 ลักษณะเนื้อหาในคัมภีร์วุตโตทัย

คัมภีร์วุตโตทัยนี้แสดงลักษณะคาถา 2 ประเภท คือ

1. มาตราพฤติ คือ คาถาที่นับมาตรา แต่งโดยกำหนดมาตราในแต่ละบาท มีทั้งหมด 26 คาถา คือ อริยาชาติ 6, คีติชาติ 4, เวตาสีชาติ 9 และมัตตาสมกชาติ 7 คาถาเหล่านี้มีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ 2

2. วรรณพฤติ คือ คาถาที่นับพยางค์ แต่งโดยกำหนดพยางค์ในแต่ละบาท มีทั้งหมด 82 คาถา คือ สมคาถา 61, อัทรสมคาถา 11, วิสมคาถา 10 คาถาเหล่านี้มีแสดงไว้ในปริจเฉทที่ 3-5 ตามลำดับ

คำว่า มาตรา ในมาตราพฤติ หมายถึงมาตราของสระเท่านั้น แม้จะประกอบกับพยัญชนะก็ให้นับเฉพาะสระ เช่นคำว่า ตถาคโต ถือว่ามีมาตราเป็นรัสสระและทีฆะ คือ

ต นับเฉพาะสระ อ 1 มาตรา

ถา นับเฉพาะสระ อา 2 มาตรา

ค นับเฉพาะสระ อ 1 มาตรา

โต นับเฉพาะสระ โอ 2 มาตรา

คำว่า “พยางค์” ในวรรณพฤติ หมายถึงพยางค์หนึ่งๆ ซึ่งอาจจะเป็นสระล้วนๆ หรือสระที่ประกอบกับพยัญชนะ ถ้าเป็นพยางค์ที่มี 1 มาตรา หรือ 1 มาตราครึ่ง ถือว่าเป็นรัสสระ หากว่าเป็นพยางค์ที่มี 2 มาตรา หรือ 2 มาตราครึ่ง ก็เป็นที่ฆสระ แม้เสียงที่มี 3 มาตราที่เรียกว่า ปลุตตะ ก็นับเนื่องในที่ฆสระ

การแสดงสูตรกฎเกณฑ์และตัวอย่างในวุตโตทัย ผู้รจนาคัมภีร์ได้แสดงไว้ว่า ลกขลกขณสัยุดตัม (ประกอบด้วยสูตรที่เป็นอุทาหรณ์) คือ สูตรกับอุทาหรณ์ที่มีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ เป็นคนละอย่างกัน ผู้แต่งจะกล่าวสูตรก่อนแล้วจึงแสดงอุทาหรณ์ แต่คัมภีร์นี้มีสูตรที่เป็นอุทาหรณ์ไปในตัว เช่น ตยา เจ ตนุฆณา (คาถาที่มี ต ย คณะ ชื่อว่า ตนุฆณา) คำว่า ตยา เจ ต (2 2 1) เป็นอุทาหรณ์ของ ต คณะ ส่วนคำว่า นุฆณา (1 2 2) เป็นอุทาหรณ์ของ ย คณะ

ในการศึกษาครั้งนี้ จึงได้นำตัวอย่างการแสดงเนื้อหาอธิบายฉันทลักษณ์ มาตราฉันท และ วรรณฉันท จากคัมภีร์วุดโตทัยมัญชรี³⁹³ เพื่อเป็นแนวการวิเคราะห์ในบทต่อไป ดังนี้

3.3.2.1 มาตราฉันท

มัตตาวุตตินิเทศ (แสดงมาตราพฤติ) คัมภีร์วุดโตทัยแสดงคาถามาตราพฤติไว้ในปริจเฉทที่ 2 ตามคัมภีร์วุดตรัตนาร ความจริงคาถามาตราพฤติแม้จะมีไม่มาก แต่ก็ยากกว่าคาถาวรรณพฤติ คัมภีร์ฉันทมัญชรีสันสกฤตจึงแสดงคาถาวรรณพฤติก่อนในปริจเฉทที่ 2-4 แล้วกล่าวถึงคาถามาตราพฤติไว้ในปริจเฉทที่ 5 แม้คัมภีร์ฉันทมัญชรีมีครกก็เรียงปริจเฉทไว้ตามลำดับเช่นนี้เพื่อให้ศึกษาง่าย ดังนั้น ผู้ที่ศึกษาฉันทลักษณ์จึงควรเรียนปริจเฉทที่ 3-5 ก่อนแล้วจึงมาศึกษาปริจเฉทที่ 2 จะมีผลให้เข้าใจปริจเฉทนี้โดยสะดวก

ลักษณะของคาถามาตราพฤติที่กล่าวไว้ในปริจเฉทที่ผ่านมาว่า คาถาประเภทนี้นับรวม 4 มาตราเป็น 1 คณะ คือ 2 1 1 (ภ คณะ), 1 2 1 (ช คณะ), 1 1 2 (ส คณะ), 2 2 (สัพพครุคณะ), 1 1 1 1 (สัพพลหุคณะ หรือ น คณะ) จึงมีคณะที่ประกอบในคาถามาตราพฤติได้เพียง 5 คณะ ในปริจเฉทนี้ท่านกำหนดมาตรานี้ในแต่ละบาทต้องมีกี่มาตรา ไม่กำหนดว่าแต่ละบาทต้องมี ภ คณะ หรือ ช คณะก็คณะ เหมือนที่กำหนดไว้ในคาถาวรรณพฤติซึ่งกำหนดจำนวนพยางค์และคณะแน่นอน ดังนั้น คาถาประเภทนี้จึงเรียกว่า มาตราพฤติ (คาถานับมาตรา) การเรียกชื่อบาทคาถาในมาตราพฤติก็ต่างจากคาถาวรรณพฤติ กล่าวคือ บาทที่ 1, 2 เรียกว่า ปุพพัทธะ (ครั้งแรก) ส่วนบาทที่ 3, 4 เรียกว่า อปรพัทธะ (ครั้งหลัง) แม้บาทที่ 1, 3 ก็เรียกว่า วิสมบาท (บาทคี่) ส่วนบาทที่ 2, 4 เรียกว่า สมบาท (บาทคู่) คณะในมาตราพฤตินี้ก็เรียกว่า วิสมคณะ (คณะคี่ คือคณะที่ 1, 3, 5, 7) และ สมคณะ (คณะคู่ คือคณะที่ 2, 4, 6, 8) คาถามาตราพฤตินี้แบ่งออกเป็น 4 ประเภท ดังนี้

1. อริยาคาถา มี 6 ชนิด คือ อริยาสามัญ, ปุญฺญาอริยา, วิปูลา, จปลา, มุขจปลา, ชมนจปลา
2. คีตिकाถา มี 4 ชนิด คือ คีติ, อุปคีติ, อุกคีติ, อริยาคีติ
3. เวตาสีลาคาถา มี 9 ชนิด คือ เวตาสีละ, โอปปจันตสกะ, อาปาตลิกา, ทักขินันตिका, อุทิจจุตติ, ปัจจุตติ, ปวัตตกะ, อปรันตिका, จารุหาสินี
4. มัตตาสมกคาถา มี 7 ชนิด คือ อจลธิติ, มัตตาสมกะ, วิสโลกะ, วานวาสิกา, จิตรา, อุปจิตรา, ปาทากุลกะ

³⁹³ พระคันธสราภิวังศ, วุดโตทัยมัญชรี ศึกษาเปรียบเทียบฉันทลักษณ์บาลี, ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ซีเอไอเซ็นเตอร์, 2551), หน้า 5.

ก่อนจะกล่าวอธิบายคาถาประเภทแรกคือปฐยาอธิบาย พระสังฆรักขิตเถระได้กล่าวคาถาที่ 17-19 ตามลำดับ เพื่อแสดงการกำหนดคณะ, การกำหนดยติ และลักษณะทั่วไปของอธิบายคาถา

อธิบายชาติ 6 (กลุ่มอธิบายคาถา 6)³⁹⁴

การกำหนดคณะ

17. ฉฏฺโฐ 'ขิลลหุ โข วา คยฺตาณฺเณ ฉคฺคณา น โข วิสเม
อธิบายนตฺตฺเต โล ฉฏฺโฐนเต โค คณา ฉณฺเณ.

คณะที่ 6 เป็นสัพพหุคณะ หรือ ช คณะ หกคณะอื่นที่ประกอบด้วยครุมีอยู่ ไม่มี ช คณะในวิสมคณะ (คณะคือ) ส่วนในครึ่งหลังของอธิบายคาถา คณะที่ 6 เป็นลหุ ครุมีอยู่ในคณะท้ายและคณะ 6 อื่นมีอยู่

คาถานี้แต่งตามลำดับความในคัมภีร์วฤตตรัตนากร (ปริจเฉท 2, คาถา 1) โดยแปลงจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาบาลี จึงทำให้สับสนเข้าใจยาก แต่เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้นจะอธิบายลักษณะของคาถานี้โดยลำดับข้อความใหม่ ดังนี้

บุพพัทธะ (ครึ่งแรก) ของอธิบายคาถามี 4 ลักษณะ คือ

1. คณะมี 7 และมีครุท้าย
2. คณะที่ 6 มี 2 คณะคือ ช คณะ (1 2 1) หรือ สัพพหุคณะ (1 1 1 1)
3. คณะอื่นจากคณะที่ 6 ไม่มีกำหนดคณะแน่นอน คือเป็นคณะใดคณะหนึ่งในบรรดาคณะ 5 คณะที่มี 4 มาตรา
4. ในวิสมคณะ (คณะคือ) ไม่มี ช คณะ แต่อนุญาตคณะอื่นอีก 4 คณะ

อปรัทธะ (ครึ่งหลัง) มี 3 ลักษณะ คือ

1. คณะมี 7 คณะ และมีครุท้าย
2. คณะที่ 6 เป็นลหุ
3. คณะอื่นจากคณะที่ 6 มี 5 คณะอย่างใดอย่างหนึ่ง
4. ในวิสมคณะ ไม่มี ช คณะ

³⁹⁴ พระคันธสาราภิวังค์, วุตโตทัยมัญชรี ศึกษาเปรียบเทียบฉันทลักษณ์บาลี, อ่างแล้ว , หน้า 69 - 73

ตารางแสดงคณะในครั้งคาถาแรก

ปจรม	หุติย	ตติย	จตุตถ	ปญจม	ฉฏฐ	สตตม	อนต
ม	ม	ม	ม	ม		ม	
ส	ส	ส	ส	ส		ส	
ภ	ช	ภ	ช	ภ	ช	ภ	ค
น	ภ	น	ภ	น	น	น	
	น		น				
4	5	4	5	4	2	4	1

ตารางแสดงคณะในครั้งคาถาหลัง

ปจรม	หุติย	ตติย	จตุตถ	ปญจม	ฉฏฐ	สตตม	อนต
ม	ม	ม	ม	ม		ม	
ส	ส	ส	ส	ส	ล	ส	ค
ภ	ช	ภ	ช	ภ		ภ	
น	ภ	น	ภ	น		น	
	น		น				
4	5	4	5	4	1	4	1

แสดงตารางคณะของคาถาที่แสดงการกำหนดคณะในอริยาคาถาพอเป็นตัวอย่าง
ดังต่อไปนี้

ตารางแสดงการกำหนดคณะ ครั้งคาถาแรก

ปจรม	หุติย	ตติย	จตุตถ	ปญจม	ฉฏฐ	สตตม	อนต
ม	น	ม	ส	ม	ช	ภ	ค
2 2	1 1 1 1	2 2	1 1 2	2 2	1 2 1	2 1 1	2
ฉฏฐ	ชิลลหุ	โซ วา	คยุดาญ	เถ	ฉค	คณา น	โซ วิส
ม	ม	ม	ม	ม		ม	
ส	ส	ส	ส	ส		ส	

ภ น	ช ภ น	ภ น	ช ภ น	ภ น	ช น	ภ น	ค
4	5	4	5	4	2	4	1

ครึ่งคาถาหลัง

ปจฺม	ทุติย	ตติย	จตุตถ	ปญฺจม	ฉฺฉ	สทฺตม	อนต
ส	ม	ม	ม	ม	ล	ม	ค
1 1 2 อริยา	2 2 ยนตพ	2 2 เธ โล	2 2 ฉฺฉ โจน	2 2 เต โค	1 ค	2 2 ฉา ฉณ	2 เณ
ม ส ภ น	ม ส ช ภ น	ม ส ภ น	ม ส ช ภ น	ม ส ภ น	ล	ม ส ภ น	ค
4	5	4	5	4	1	4	1

ตัวอย่าง

ยํ โลโก ปุชฺชเต สโลกปาโล สทา นมสฺสตี จ
ตสฺเสต สาสนวรํ วิสุทธิ เณยฺยํ นรฺวรสฺส.³⁹⁵

ชาวโลกพร้อมด้วยท้าวจตุโลกบาลย่อมบูชาบไหว้
พระพุทธเจ้าพระองค์ใดเสมอ บัณฑิตทั้งหลายพึง
ทราบคำสอนอันประเสริฐของพระพุทธเจ้า
พระองค์นั้น

คาถาข้างต้นนี้ ครึ่งคาถาแรกมี 7 คณะ และมีครุท้าย คณะที่ 6 คือ “สทา น” (1 2 1) เป็น ช คณะ ส่วนครึ่งหลังก็มี 7 คณะ และมีครุท้าย คณะที่ 6 คือ “น” เป็น ลหุ

³⁹⁵ เนตติ. หน้า 1

กรุณาสืตลหทัย ปณฺญาปชฺโชต, วิหตโมหตมํ
 สनฺรามโรโลกครุ วนฺเท สุคตํ คติวิมุตตํ.³⁹⁶
 ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระสุคตผู้ทรงมีพระทัยชุ่มเย็น
 ด้วยพระมหากรุณา ทรงขจัดความมืดคือโสมพะด้วย
 แสงประทีปคือปัญญา เป็นบรมครูของชาวโลกคือ
 เทวดาและมนุษย์ ทรงพ้นแล้วจากภพ

ในคาถานี้ ครึ่งคาถาแรกมี 7 คณะ และมีครุท้าย คณะที่ 6 คือ “ตวิหต” (1 1 1 1) เป็น น คณะ ส่วนครึ่งหลังมี 7 คณะ และมีครุท้าย คณะที่ 6 คือ “ค” เป็นลหุ

3.3.2.2 วัณณฉันท

พระสังฆรักขิตเถระจะแสดงปริจเฉทที่ 3-5 ที่ว่าด้วยคาถาวัณณพฤติต่อจากปริจเฉทที่ 2 อันกล่าวถึงคาถามาตรภาพฤติ ตามคำปฏิญญาที่กล่าวว่า มตตาวณฺณวิเกทฺทํ (อันจำแนกตามมาตรภาพฤติและวรรณพฤติ) ในปริจเฉทที่ 3 นี้ได้กล่าวถึงสมคาถาคือคาถาที่มีครุลหุเสมอกันทั้ง 4 บาท ดังนั้น ท่านจึงกล่าวเฉพาะบาทแรกเพื่อย่อคัมภีร์ให้กระชับ บาทอื่นๆ ก็มีลักษณะเหมือนกัน

ฉันทที่มีแสดงไว้ในปริจเฉทนี้มี 17 ประเภท เริ่มตั้งแต่ฉันท 6 พยางค์ถึงฉันท 22 พยางค์ และคาถาในฉันทเหล่านั้นก็มีทั้งหมด 61 คาถา สำหรับชื่อคาถาในปริจเฉทนี้ มีรูปเป็นปุงลิงค์บ้าง อิตถิลิงค์บ้าง นปุงสกลิงค์บ้าง เพื่อให้ตรงกับลิงค์ในความหมายว่า คาถา ที่มีรูปเป็น 3 ลิงค์ ดังนี้ คือ

1. ปุงลิงค์ คือ คำว่า สิโลก คาถาบางชนิดจึงมีรูปเป็นปุงลิงค์เหมือนคำนั้น เช่น ปณฺว เป็นต้น
2. อิตถิลิงค์ คือ คำว่า คาถา, วุตติ คาถาบางชนิดจึงมีรูปเป็นอิตถิลิงค์ เช่น ตนฺมุชฺฌมา เป็นต้น ส่วนใหญ่ชื่อคาถาจะมีรูปเป็นอิตถิลิงค์ เพราะรูปอิตถิลิงค์ว่า คาถา, วุตติ นิยมใช้มากกว่าลิงค์อื่น
3. นปุงสกลิงค์ คือ คำว่า ปชฺช, วุตต คาถาบางชนิดจึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เช่น อุพฺภาสก เป็นต้น

สูตรและอุทาหรณ์ของคาถาในฉันท 1-5 พยางค์ มีกล่าวไว้แล้วในคำอธิบายวุตโตทัยปกรณ์ (ปริจเฉท 1 คาถา 13) ในการศึกษาครั้ง ได้นำลักษณะของวัณณฉันทที่มีลักษณะผสมบาทแตกต่างกัน ดังนี้

³⁹⁶ ที.อ. (บาลี) 1/1

อุปชาติคาถา³⁹⁷

65. อนนตโรทิตตลกขณา เจ
 ปาหา วิมิสสา อุปชาติโย ตา
 เอวํ กิรณาสูปิ มิสสิตาสุ
 วทนต์ิ ชาตีสวิทเมว นามิ.
 คาถาที่มีลักษณะที่กล่าวไว้ในสองคาถาถัดมา ชื่อ
 ว่า อุปชาติ แม้เมื่อคาถาประเภทอื่นผสมกันเช่นนี้
 อาจารย์ทั้งหลายกล่าวชื่อว่าอุปชาตินี้แน่นอนเทียว

คาถานี้แสดงว่า คาถาที่ผสมอินทรวีเชียรกับอุเปนทรวีเชียรเข้าด้วยกัน ชื่อว่า
 อุปชาติ อีกนัยหนึ่ง คาถาที่ผสมคาถาหลายชนิดซึ่งมีพยางค์ไม่เท่ากันในแต่ละฉันท์ก็เรียกว่าอุป
 ชาติ ตามนัยแรก อุปชาติเป็นคาถาผสมระหว่างอินท-วีเชียรกับอุเปนทรวีเชียรเท่านั้น ไม่
 เกี่ยวกับคาถาอื่น ส่วนนัยหลัง คาถานี้เป็นคาถาผสมระหว่างคาถาหลายชนิดในฉันท์วรรณพฤติที่
 มีพยางค์ต่างกัน เหมือนปาหากุลกคาถาในปริจเฉทที่ 2 ที่เกิดจากการผสมคาถามาตราพฤติเข้า
 ด้วยกัน ดังนั้น อุปชาติคาถานี้จึงมีประเภทมากมายนับไม่ถ้วน คัมภีร์ฉันทโภการติ (หน้า 268) นำ
 ข้อความจากคัมภีร์ฉันทโภจิหนพยาชยามากล่าวว่า

ฉนทโส วิตถตา ฉนโท- ปชาติยา สุปากฎา.
 ความพิสดารของคัมภีร์ฉันท ย่อมประจักษ์ด้วย
 อุปชาติคาถา

อนึ่ง ในคาถาที่ 65 นี้ บาทที่ 1 เป็นอุเปนทรวีเชียร, บาทที่ 2 เป็นอินทรวีเชียร,
 บาทที่ 3 เป็นอินทรวีเชียร ส่วนบาทที่ 4 เป็นอุเปนทรวีเชียร ผู้ที่แต่งคาถาผสมจะวางคาถาทั้ง 2
 ประเภทไว้ในบาทไหนก็ได้ตามความเหมาะสม ฉันท์ปรากฏชื่อปิงคลฉันท์ แสดงอุปชาติคาถาไว้
 14 ประเภทโดยเรียงตามวิธีแผ่ปัตถาระดังต่อไปนี้

ลำดับชื่อตามแถวปัตถาระ

เลขแถว	ป	ท	ต	จ	ชื่อคาถา
1	อิ	อิ	อิ	อิ	อินทรวีเชียร
2	อุ	อิ	อิ	อิ	กิตติ
3	อิ	อุ	อิ	อิ	วาณี
4	อุ	อุ	อุ	อิ	มาลา
5	อิ	อิ	อุ	อิ	สาลา
6	อุ	อิ	อุ	อิ	หังสี (วิปริตชยานก)

³⁹⁷ พระคันธสาราภิวังศ์, วุตโตทัยมัญชรี ศึกษาเปรียบเทียบฉันทลักษณ์บาลี, อ่างแล้ว , หน้า 194 - 203

7	อิ	อุ	อุ	อิ	มายา
8	อุ	อุ	อุ	อิ	พาลา
9	อิ	อิ	อิ	อุ	ชาลา
10	อุ	อิ	อิ	อุ	อัทธา
11	อิ	อุ	อิ	อุ	ภัทธา (อาชยานกี)
12	อุ	อุ	อิ	อุ	เปมา
13	อิ	อิ	อุ	อุ	รามา
14	อุ	อิ	อุ	อุ	อิทธิ
15	อิ	อุ	อุ	อุ	พุทธิ
16	อุ	อุ	อุ	อุ	อุปนทวิเชียร

คำว่า อิ คือ อินทวิชรา ส่วนคำว่า อุ คือ อุปนทวิชรา ในบรรดาแถวเหล่านี้ แถวแรกประกอบด้วย อิ, อิ, อิ, อิ ในปฐมบาท (ป), ทุตติบาท (ท), ตติยบาท (ต) และจตุตถบาท (จ) จึงเป็นอินทวิเชียรคาถา ส่วนแถวที่ 2-15 รวม 14 แถวเป็นลักษณะผสมระหว่างอินทวิเชียรกับอุปนทวิเชียร จึงเป็นอุปชาตिकाถา 14 ประเภทตามลักษณะของตนๆ สำหรับแถวสุดท้ายประกอบด้วย อุ, อุ, อุ, อุ จึงเป็นอุปนทวิเชียร อนึ่ง หังสिकाถาในแถวที่ 6 มีลักษณะเหมือนวิปริตอาชยานกिकाถา (ดู ปริจเฉท 4 ข้อ 113) และภัทธาคาถาในแถวที่ 11 ก็มีลักษณะเหมือนอาชยานกिकाถา³⁹⁸

ตัวอย่าง

1. อิธเว สุทธิ อิติ วาทยนติ (อุ)
 นาณเณสุ ธมเมสุ วิสุทธิมาหุ (อิ)
 ยํ นิสสิตา ตตถ สุภํ วาหนา (อิ)
 ปจเจกสจเจสุ ปุณฺณ นิวิฐา.³⁹⁹ (อิ)

สมณะพราหมณ์เป็นอันมากย่อมกล่าวความหมดจดในธรรมนี้เท่านั้น มิใช่ในธรรมอื่น บุคคลอาศัยศาสนาใดก็กล่าวศาสนานั้นว่าดีงามเพราะที่ภูมิลำเนาของตนนั้น ดำรงอยู่ในความเห็นว่าจริงเฉพาะตน

2. เอมปิ โย เวทคุ ภาวิตโต (อิ)
 พหุสุสุโต โหติ อเวธมโม (อุ)
 โส โข ปเร นิชฌมเปย ปชานํ (อิ)

³⁹⁸ ดูรายละเอียดใน พระคันธสาราภังค์, วุตโตทัยมัชฌิมสูตร ศึกษาเปรียบเทียบฉันทลักษณ์บาลี, อ้างแล้ว , ปริจเฉท 4 ข้อ 112, หน้า 289 - 290

³⁹⁹ พ.สุ. (บาลี) 25/831/496

โสดาธานูปนิสฺสอพฺนเน.⁴⁰⁰ (อ)

ผู้บรรลุถึงความรู้แจ้ง อบรมตนแล้ว เป็นพหูสูต มีภาวะ
แห่งจิตไม่หวั่นไหว ก็ฉนั้นนั้น สามารถสั่งสอนผู้อื่นที่ตั้งใจฟัง
และสมบูรณ์ด้วยอุปนิสัยให้เพ่งพินิจได้

3. ยถาปี นาวั ทฬหมารุหิตฺวา (อุ)

ผิเยน ริดเตน สมงคิฏฺโธ (อุ)

โส ตารเย ตตถ พหุปี อญฺเณ (อิ)

อตฺตฺรูปยญฺญ กุสโล มุติมา.⁴⁰¹ (อิ)

คนลงเรือที่มั่นคงแข็งแรง มีพายและถ่ออยู่พร้อม
เป็นผู้เฉลียวฉลาด รอบรู้ ชำนาญการเดินเรือนั้น ย่อม
สามารถพาผู้โดยสารจำนวนมากในเรือนั้นให้ข้ามไปถึงฝั่ง
ได้โดยปลอดภัย ฉนั้นใด

4. ยมฺหิ น มายา วสตี น มาโน (อิ)

โย วิตฺโถ โภ อมโม นิราโส (อิ)

ปญฺชนโกโร อภินิพฺพุตโต (อุ)

โส พฺราหมโณ โส สมโณ ส ภิกฺขุ.⁴⁰² (อิ)

บุคคลใดไม่มีมายา ไม่มีมานะ ปราศจากโลภะ ไม่
ยึดถือว่าเป็นของเรา ไม่มีความหวัง กำจัดความโกรธ มีใจ
ดับสนิทแล้ว บุคคลนั้นเรียกว่า พราหมณ์ สมณะ หรือภิกษุ

5. ส สพฺพธมฺเมสุ วิเสนิฏฺโธ (อุ)

ยํ ภิกฺขุ ภิญฺจิ ภิญฺจิว สุตํ มุตํ วา (อิ)

ตเมว ทสฺสี วิวฏฺฐํ จรณตํ (อุ)

เกณีธ โลกสฺมี วิกปฺเปยฺย.⁴⁰³ (อิ)

ผู้มีปัญญานั้น เป็นผู้ขจัดเสนาในธรรมทั้งปวงคือ รูปที่เห็น
เสียงที่ได้ยิน หรืออารมณ์ที่รับรู้ได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ใครใน
โลกนี้จะพึงสงสัยผู้มีปัญญานั้น ผู้เห็นผู้ประพฤติเปิดเผย
ด้วยเหตุอะไรเล่า?

⁴⁰⁰ ขุ.สุ. (บาลี) 25/325/395

⁴⁰¹ ขุ.สุ. (บาลี) 25/324/574

⁴⁰² ขุ.สุ. (บาลี) 25/474/423

⁴⁰³ ขุ.สุ. (บาลี) 25/800/490

6. ชีรนติ เว ราชระธา สุจิตตา (อิ)
 อโถ สรียัมปิ ชรั อูเปติ (อุ)
 สตถจ ฌมโม น ชรั อูเปติ (อุ)
 สนนโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ.⁴⁰⁴ (อิ)
 ราชระถอันวิจิตตรงดงาม ยังชำระได้ แม้ร่างกายนี้ก็ยังเข้าถึง
 ชราได้ แต่ธรรมของสัตบุรุษหาเข้าถึงชราไม่ สัตบุรุษกับ
 สัตบุรุษรู้กันได้เช่นนี้
7. น อนตฺถิกฺเข น สมฺพทฺมชฺฌเม (อุ)
 น ปพฺพตํ วิวรํ ปวิสส (อุ)
 น วิชชตี โส ชคตฺตปฺปเทโส (อุ)
 ยตถภูจฺจํ นปฺปสฺสเหยฺย มจฺจุ.⁴⁰⁵ (อิ)
 บุคคลถึงจะเหาะขึ้นไปในอากาศ ก็ไม่พ้นจากความตาย
 ถึงจะดำลงไปกลางทะเล ก็ไม่พ้นจากความตาย ถึงจะเข้า
 ไปหลบตัวในซอกเขา ก็ไม่พ้นจากความตาย เพราะไม่มี
 แผ่นดินสักส่วนหนึ่งที่บุคคลยืนอยู่แล้วจะไม่ถูกความตาย
 ครอบงำได้
8. เย นํ ปชานนฺติ ยโตนิทานํ (อิ)
 เต นํ วินนฺเทนฺติ สุณฺเฑยฺย (อิ)
 เต พุตฺตรํ โอมมิมํ ตรณฺติ (อิ)
 อตฺถินฺนปฺพุพฺพิ อปฺนพฺภวาย.⁴⁰⁶ (อุ)
 ชนเหล่าใดรู้หมู่กิเลสเห็นว่า มีกิเลสใดเป็นเหตุ ชน
 เหล่านั้น ย่อมบรรเทาหมู่กิเลสนั้นเสียได้ ท่านจงฟังเถิด
 ยักข ชน เหล่าใดบรรเทาหมู่กิเลสได้ ชนเหล่านั้นย่อม
 ข้ามพ้นโอชะที่ข้ามได้ยาก อันตนไม่เคยข้าม เพื่อความไม่
 มีภพใหม่ต่อไป
9. โกธํ ชเห วิปฺปชฺชเหยฺย มานํ (อิ)
 สํโยชนํ สพฺพมตฺติกฺกเมยฺย (อิ)
 ตํ นามรูปสฺสมิมสฺสชฺชมานํ (อิ)
 อภิญฺจํ นานุปตฺนํ ทุคฺคา.⁴⁰⁷ (อุ)

⁴⁰⁴ พ.ธ. (บาลี) 25/151/44

⁴⁰⁵ พ.ธ. (บาลี) 25/128/39

⁴⁰⁶ พ.ศ. (บาลี) 25/276/387

⁴⁰⁷ พ.ธ. (บาลี) 25/221/56

บุคคลควรละความโกรธ สละมานะ ล่วงพ้นสังโยชน์ได้
หมดทุกอย่าง ความทุกข์ย่อมไม่รุมเร้าคนนั้นผู้ไม่ติดอยู่ใน
นามรูป ผู้ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล

10. โจโร ยถา สนธิมุเข คหิโต (อิ)
สกมมุนา หลยติ ปาปธมโม (อุ)
เอว ปชา เปจจ ปรมหิ โลเก (อิ)
สกมมุนา หลยติ ปาปธมโม.⁴⁰⁸ (อุ)

โจรผู้ทำกรรมถูกเขาจับได้ตรงทางสามแยก ย่อม
เดือดร้อนเพราะกรรมของตน ฉันใด หมู่สัตว์ผู้ทำกรรมชั่ว
ตายไปแล้ว ย่อมเดือดร้อนในโลกหน้าเพราะกรรมของตน
ฉันนั้น

11. อุปาสโก อตถิ อิมมหิ สัมเม (อุ)
พหุสสุโต สีลวตูปปณโน (อุ)
สทฺธโร จ จาคี จ สุเปสโล จ (อิ)
วิจกฺขณฺเ สนตฺสุโต มุตฺติมา.⁴⁰⁹ (อุ)

ในหมู่พ่อค้าเกวียนนี้ มีอุบาสกผู้เป็นพหุสสุต ประกอบด้วย
ศีลและวัตร มีศรัทธา มีจาคะ มีศีลเป็นที่รักยิ่ง มี
วิจารณ์ญาณ สันโดษ มีความรู้

12. มิทฺธี ยทา โหติ มหคฺขโส จ (อิ)
นิทหายิตา สมปรีวตตสายี (อิ)
มหาวราโห นีวาปญฺโญ (อุ)
ปุนปฺปุนิ คพฺภมฺเปติ มนฺโท.⁴¹⁰ (อุ)

เมื่อใด บุคคลผู้ถูกความง่วงเหงาครอบงำ บริโภคมาก ชอบ
แต่นอนกลิ้งเกลือกไปมา เมื่อนั้น เขาย่อมมีปัญญาเฉื่อยชา
ชอบเข้าห้องเป็นอาภิน เหมือนสุกรอ้วนที่เขาเลี้ยงด้วยเศษ
อาหาร ฉะนั้น

13. ยทตฺตนี ปสฺสติ อานิสฺสํ (อุ)
ทิกฺกุเจ สุเต สีลวเต มุเต วา (อิ)
ตเวท โส ตตฺถ สมฺมุคฺคหาย (อุ)

⁴⁰⁸ ขุ.เถร. (บาลี) 26/786/376

⁴⁰⁹ ขุ.วิ. (บาลี) 26/1266/146

⁴¹⁰ ขุ.ธ. (บาลี) 25/325/73

นิห็นโต ปสสติ สพพมณณ.⁴¹¹ (อุ)

เจ้าลัทธิเห็นอนิสงสโตในตน ในรูปที่เห็น ในเสียงที่ได้ยิน
ในศีลและวัตร หรือในอารมณ์ที่รับรู้ เจ้าลัทธิก็นั่นยึดมั่นทักขิ
นั่นในลัทธิของตนนั้น เห็นทักขิอื่นทั้งหมดว่าแล้ว

14. ขปเปเน มนเตเน สุภาสิเตเน (อิ)

อนุปปทาเนเน ปเวณียา วา (อุ)

ยถา ยถา ยตถ ลเภถ อตถิ (อุ)

ตถา ตถา ตตถ ปรกกเมยย.⁴¹² (อุ)

บุคคลพึงได้ประโยชน์ในที่ใด ด้วยประการใดๆ คือ
ด้วยการร่ายมนต์ ด้วยการปรึกษากับบัณฑิต ด้วยคำอัน
เป็นสุภาสิต ด้วยการให้สินจ้างรางวัล หรือด้วยประเพณี
พึงพากเพียรพยายามทำประโยชน์ในที่นั้นๆ ด้วยประการ
นั้นๆ

นอกจากนี้ คาถาต่างประเภทกันที่มีพยางค์เท่ากันหรือไม่เท่ากันก็ผสมเป็นอุปชาติ
คาถาได้ เช่น

ยถาปิ มุเล อนุปททเว ทพเพ

ฉินโนปิ รุกโข ปุนเรว รุหติ

เอวมปิ ตณฺหานุสเย อนุหเต

นิพพตตตี ทุกขมิทํ ปุนปฺปณฺ.⁴¹³

เมื่อรากยังแข็งแรง ไม่ถูกทำลาย ต้นไม้แม้ถูกตัดลำต้นแล้ว
ก็งอกได้ใหม่ ฉะนั้นใด ความทุกข์นี้ เมื่อยังกำจัดเชื้อต้นหา
ไม่ได้ ความทุกข์นี้ก็ย่อมเกิดขึ้นได้เรื่อยไป ฉะนั้น

บาทแรกของคาถานี้ เป็นวังสัทธะ บาทอื่นทั้งหมดเป็นอินทรวงศ์ คาถานี้จึงเป็นอุป
ชาติคาถาที่ผสมคาถา 12 พยางค์ 2 อย่าง (คำว่า ทพ พึงถือว่าเป็นลหุ)

ทิพพํ มมํ วสสสสสสมายุ

วาจาภิกิํ มนสา ปวตติํ

เอตตาวตา สสติ ปุณฺ กมฺโม

ทิพเพหิ กาเมหิ สมงฺคิภูโต.⁴¹⁴

⁴¹¹ ข.สุ. (บาลี) 25/804/942

⁴¹² ข.ข. (บาลี) 27/98/136

⁴¹³ ข.ธ. (บาลี) 25/338/75

⁴¹⁴ ข.วิ. (บาลี) 26/293/98

ข้าพเจ้ามีอายุ 1,000 ปีทิพย์ บุคคลผู้ทำบุญด้วยการกล่าว
 เชื้อเชิญและทำใจให้เลื่อมใส จักดำรงอยู่พร้อมด้วย
 กามคุณทั้งหลายอันเป็นทิพย์

บาทที่ 2 ของคาถานี้ เป็นอินทรวงศ์ บาทอื่นทั้งหมดเป็นอินทรวีเชียร คาถานี้จึง
 เป็นอุปชาติคาถาที่ผสมคาถา 11 กับ 12 พยางค์

สี่เล ปติภูจาย นโร สปลโณ จิตต์ ปณณญ ภวาย
 อาตปิ นิปโก ภิกขุ โส อิม วิชฺฌเย ชฏ. ⁴¹⁵
 ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญารักษาตน ตั้งอยู่
 ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญาอยู่นั้น พึงถางชู้ญนี้ได้

บาทแรกของคาถานี้ เป็นอินทรวีเชียร บาทที่ 2 เป็นปัญญาวัตร บาทที่ 3 เป็น
 ปัญญาวัด บาทที่ 4 ก็เป็นปัญญาวัดโดยรวมคำว่า วิช ใน วิชฺฌเย เป็นพยางค์เดียว ก็จะมี 8 พยางค์
 และตรงตามลักษณะของปัญญาวัดคาถา คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมคาถา 12 กับ 8
 พยางค์

อุปชาติ แปลว่า คาถาที่คล้ายคลึงกับคาถาใกล้เคียง คือ เกี่ยวเนื่องกับคาถาใกล้เคียง
 สองประเภทคืออินทรวีเชียรและอุเพนทรวีเชียร มีรูปวิเคราะห์ว่า อุเพนตาหิ คาถาหิ ชาติ
 อุปชาติ (คาถาที่คล้ายคลึงกับคาถา[สองประเภท]ที่อยู่ใกล้ ชื่อว่า อุปชาติ)

3.4 ประมวลสาระเนื้อหาในคัมภีร์เกฏฐะ

คัมภีร์เกฏฐะ หรือ อลังการศาสตร์ เป็นตำราที่แสดงหลักการแต่งเสียงและ
 ความหมาย ให้ภาษามีความไพเราะ คัมภีร์ที่ได้รับยกย่องและศึกษาสืบทอดกันมาโดยลำดับ คือ
 คัมภีร์สุโพธาลังการมีคาถา 367 บท ประกอบด้วยคำอธิบายและอุทาหรณ์โดยละเอียด แบ่ง
 ออกเป็น 5 ปริจเฉท คือ

1. โทสาวโพธะ แสดงข้อบกพร่อง มี 67 คาถา เป็นการแสดงลักษณะของ
 การประพันธ์ที่มีข้อบกพร่องของบท 8 ประเภท คือ วิรุทธัตถันตรโทษ อัธยัตถโทษ กิลิฏฐ
 โโทษ วิโรธโทษ เนยโยโทษ วิเสสนาเปกขโทษ หินัตถโทษ อนัตถโทษ ข้อบกพร่องของพากย์ 9
 ประเภท คือ เอกัตถโทษ(โดยศัพท์และอรรถ) ภัคครีติโทษ พยาภิณณโทษ คามมโทษ ยติหีนโทษ
 กัมมัจจุตโทษอติวุตตโทษ อเปตัตถโทษ พันธมรสโทษ และแสดงโทษในอรรถของพากย์ 6
 ประเภท คืออุปกมโทษ โอจิตยหีนโทษ ภัคครีติโทษ สสังสยโทษ คามมโทษ ทุฏฐาลังกติโทษ

⁴¹⁵ ส.ส. (บาลี) 15/23, 192/16,198

2. โทสปริหาราวโพระ แสดงการแก้ไขข้อบกพร่อง มี 48 คาถา โดยนำข้อบกพร่องจากปริจเฉทที่ 1 มาแสดงวิธีแก้ไข คือ การแก้ไขข้อบกพร่องของบท 8 ประเภท การแก้ไขข้อบกพร่องของพากย์ 9 ประเภท แก้ไขข้อบกพร่องของพากย์ 6 ประเภท

3. คุณาวโพระ แสดงสัททาลังการ มี 48 คาถา แสดงลักษณะการแต่งเสียงให้ไพเราะ เรียกว่า สัททาลังการ 10 ประการ คือ ปสาทคุณ โอชคุณ มจรฺตาคคุณ สมตาคคุณ สุขุมลตาคคุณ สีเลศคุณ อุทราตาคคุณ กัณฺติคุณ อตฺถพยัตติคุณ และ สมาธิคุณ

4. อตฺถาลังการาวโพระ แสดงอตฺถาลังการ มี 174 คาถา แสดงลักษณะการประพันธ์ที่มีเนื้อหาไพเราะ เรียกว่า อตฺถาลังการ คือ วังกุตฺติ 35 ประเภท ได้แก่ อติสยวุตติ อุปมา รูปกะ อาวุตติ ทีปกะ อักเขปะ อตฺถันตรนยาสะ พยติเรกะ วิภาวนา เหตุ กมะ ปิยตระ समासวุตติ ปริกัปปนา สมาหิตะ ปริยายวุตติ พยาชวณฺณนะ วิเสสะ รุพหาหังการ สีเลสะ ตฺลย โยคิตา นิทสฺสนะ มหันตัตตะ วัญจนา อปฺปกตฺตตฺตฺติ เอกาวลี อัญญมัญญวัญญุสนะ สหวุตติ วิโรธิตา ปริวุตติ ภาวะ ภาวะ มิสสะ อาสี รสี

5. รสภาวาวโพระ แสดงรสและอาการทางใจที่ก่อให้เกิดรส มี 30 คาถา มีเนื้อหาประกอบด้วย คำอธิบายของ ภาวะ ฐายีภาวะ 9 ประการ พยภิจารีภาวะ 33 ประการ สาดตติภาวะ 8 ประการ ความหมายของ ภาวะ และ อนุภาวะ คำอธิบายของ รส 9 ประเภท รติฐายีภาวะ สังการรส (รสรัก) หัสสรส (รสขัน) กรุณารส (รสโศก) รุททรส (รสโกรธ) วีรรส (รสกล้าหาญ) ฌยานกรส (รสกลัว) พิกัจฺจรส (รสเกลียด) อัปภุตรส (รสพิศวง) สันตรส (รสสงบ)

จากการศึกษาประมวลสาระคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก คือ กลุ่ม ไวยากรณ์ อภิธาน ฉันทลักษณ์ และอลังการ ทั้ง ๔ กลุ่มนี้ ท่านผู้รจนาคัมภีร์ต่างมีความรู้และเชี่ยวชาญแตกฉานในบาลีพระไตรปิฎก จากนั้นท่านได้รวบรวมประมวลความรู้การใช้บทบาลีที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกมาแต่งประมวลเป็นหลักภาษาหรือกฎเกณฑ์ครอบคลุมการใช้บทภาษาในพระไตรปิฎกไว้ทั้งหมด ดังนั้น กลุ่มคัมภีร์สัททาวีเสสเหล่านี้ จึงกล่าวได้ว่า เป็นวิชาพื้นฐานหรือเป็นรากฐานต่อการศึกษาและวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก ดังจะแสดงตัวอย่างการวิเคราะห์บทโดยอาศัยหลักคัมภีร์สัททาวีเสสในบทต่อไป

การวิเคราะห์ห้บทบาธิ

² แสดงที่มาและการผันแปรรูปศัพท์ โดยเริ่มต้นบทเป็นบท วิ อุปสัคค์ และแสดงความหมายของอุปสัคค์ ว่า คำว่า อุปสัคค์ ว่า ศัพท์ทั้งหลายมี วิ เป็นต้น เรียกว่า อุปสัคค์ เพราะเข้าไปเกี่ยวข้องจัดตั้งนามและอาชยาดให้มีความหมายพิเศษเพิ่มมากขึ้น

ปวตตติ ฯ สพฺพโต ญวฺตวาวี วาติ อ กคา จชานนติ ชสฺส โค นเย ปรี ยุตเต ประเท-
ภาโว จาเนติ คสฺส ทฺวิตฺตํ ฯ³ อุปสคฺคานญจ อตฺเตสฺส ปวตตติ ติปปการา โหติ โกจิ
อุปสคฺโค ธาตวตฺถํ พยารยติ ยถา ปญฺจํ โกจิ อุปสคฺโค ธาตวตฺถมนวตตติ ยถา
ปตฺติจฺจโต อาราเธติ โกจิ อุปสคฺโค ธาตวตฺถํ วิเสเสติ ยถา ปราภโว อนฺนํวตฺถยาติ ฯ เตน
วตฺตํ

ธาตวตฺถํ พาทเต โกจิ
ตเมวญฺโณ วิเสเสติ

โกจิ ตมนวตตติ
อุปสคฺคตฺติ ติธาติ ฯ⁴

เตสฺส วิสทฺโท ธาตวตฺถํ วิเสสโกว ฯ วิสทฺธนฺติ เอตถ สฺส สฺสทฺธิมิหิ วตตติ ฯ⁵ สฺส
อิตฺถยํ⁶ สทฺโท เกนตฺเถน ธาตุ ฯ สกตฺถํ ธาเรตีติ ธาตุ โย สทฺโท สกตฺถมปิ อตฺตโนคฺคณ-
ปจนาทิกํ อตฺถํ ธาเรติ อิติ ตสฺมา โส สทฺโท ธาตุ ปฺรตฺถมปิ ธาเรตีติ ธาตุ โย สทฺโท
อตฺถาติสยโยคโต ปฺรตฺถมปิ ธาเรติ อิติ ตสฺมา โส สทฺโท ธาตุ ฯ วิสทฺธิยา อุปสคฺเคสฺส เยน
เกนจิ อุปสคฺเคน อตฺถวิเสสกรณฺเณน ปฏฺิพฺพธา สทฺทชาติ อตฺถวิเสสมปิ ธาเรตีติ ธาตุ อํ
อิมิสฺสา อตฺถอ อยฺมิโต ปจฺจโย วโรติอาทินา อนนฺกปฺกาเรน ปณฺทิตฺเตหิ ธาเรตีติ ธาตุ ฯ
ธา ธาเรน หนาทิหิ ญฺนฺตวอติ ตฺ ฯ⁷ สฺส อิติ จิตฺ ฯ ญวาทโย ธาตว ธาตุสฺสนโต
โลโปเนกสฺสรสฺส จ พุคฺคมาทิตฺถเก กตฺตริ ฐมฺภเหติ ฐมฺภา จาติ ตสฺส โธ หจฺจตฺถานมนฺตานํ
โท ธเอติ ธาตวตฺถนการสฺส โท นเย วิสทฺทโต นา สพฺพาสมาวุโสอุปสคฺคินิปาตาทิจิ จาติ
นาโลโป ตทฺธิตฺตมาส.....ตเวตฺถนาทิสฺส จาติ นามมิว กรณํ สฺสทฺสทฺทโต สฺสิ สิสฺส อํ ปุพฺพ-
มโร สรโลโป นเย⁸ อมาทโย ปฺรปฺเทหิ นามานํ समाโส ยุตตฺตโตติ สมาสสญฺญา เตสํ

³ แสดงการสำเร็จรูปของ อุปสคฺคา ว่ามาจาก อุป+สชฺ สชฺ ธาตุเป็นไปในอรรถว่า เกี่ยวข้อง ลง อ ปัจจัย
ด้วยสูตรว่า สพฺพโต ญวฺตวาวี วา. (อุป+สชฺ+อ) แปลง ช เป็น ค ด้วยสูตรว่า กคา จชานํ (อุป+สคฺ+อ) นำ
พยัญชนะประกอบสระหลัง ด้วยสูตรว่า นเย ปรี ยุตเต (อุป+สค) ทำ ค สทฺทิสทเวภาวะ ด้วยสูตรว่า ประเทภาโว จ
าเน (อุปสคฺค)

⁴ แสดงลักษณะการใช้ อุปสคฺค 3 อย่าง คือ 1. อุปสคฺคบางตัวเบียดเป็นธาตุ (ธาตุวิตถพาทกะ) เช่น
ปญฺจํ 2. อุปสคฺคบางตัวคล้อยตามธาตุ (ธาตุวิตถานวตตกะ) เช่น ปตฺติจฺจโต, อาราเธติ 3. อุปสคฺคบางตัวทำธาตุให้
พิเศษ (ธาตุวิตถวิเสสกะ) เช่น ปราภโว อนฺนํว

⁵ วิ อุปสคฺคในบทว่า วิสทฺธ มีอรรถเป็นธาตุวิตถวิเสสกะ คือ ทำธาตุให้พิเศษขึ้น สฺส ธาตุ ใช้ใน
ความหมายว่า บริสุทฺธิ

⁶ บทว่า อิตฺถยํ ตตฺถเป็น อิติ+อํ แปลง อ เป็น ย (อิตฺถ+อํ = อิตฺถย)

⁷ อธิบายความหมายของธาตุ โดยเริ่มให้ความหมายของธาตุ จนถึงรากศัพท์ของ “ธาตุ” มาจาก ธา
ธารณ ลง ตฺ ปัจจัย ด้วยสูตรว่า หนาทิหิ ญฺนฺตวอ.

⁸ แสดงการสำเร็จรูปของบทว่า วิสทฺธ โดยใช้สูตรกัจจายณะเป็นหลัก สิ่งที่น่าสังเกต คือ ในการอ้างสูตร
ไวยการณฺประกอบการวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์ดังกล่าวนี้ ผู้รจนาแสดงสูตรไว้โดยย่อ ๆ เท่านั้น เช่น ปุพฺพมโร
สรโลโป นเย เป็นสูตรในกัจจายณะ ซึ่งมีสูตรเต็ม คือ ปุพฺพมโรจิตฺตมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย สรโลปมาเทสฺสจฺจายาทิมหิ
สรโลเป ตฺ ปกฺติ นเย ปรี ยุตเต โดยนำมาแสดงไว้เฉพาะบทต้นของสูตรเท่านั้นว่า ปุพฺพมโร สรโลโป นเย และ
การอธิบาย ได้ใช้สูตรโดยตรง เช่น ญวาทโย ธาตว หรือ อธิบายแล้วอ้างสูตร เช่น ฐมฺภเหติ ฐมฺภา จาติ โต ธสฺส ใน

วิภัติโย โลปา จาติ วิภัติโลโป ปกติ จสส สรณตสชาติ ปกติภาโว पुन समासतानामिव कर्णं सिं सी पुपुष्पสรलोपो नये ๙⁹

กิริตีติ กรุณา ยา ฌมฺมาชาติ ปฺรทฺทุกฺขํ กิริติ วิกฺชิปติ อิติ ตสฺมา सा ฌมฺมาชาติ กรุณา นาม ๙ กิริยติ ทุกฺขิตฺเตสุ ปสฺสริยติ วา กรุณา ยา ฌมฺมาชาติ ภควตา ทุกฺขิตฺเตสุ ทุกฺขสฺสทิตฺเตสุ สฺตเตสุ กิริยติ ปสฺสริยติ อิติ ตสฺมา सा ฌมฺมาชาติ กรุณา ทยา กมฺมสาธนํ ๙ กิร วิกิริณ วิกิริณํ วิกฺชิปนํ อปนยนํ ๙ กิร ปสฺสเรณ วชาทึหิ ปพฺพชาทโย นิปฺจจนเตติ วา กาเล วตฺตมานาตีเต น ญฺวาทโยติ วา สฺตเตตฺถ กรฺกิเรหิ รุณฺเติ สทฺทนีติสฺตเตน วา รุณฺปจฺจโย ๙ รมฺหิ รนฺโต ราทีโนติ อนุพฺนธฺรการโลโป กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยํ ทิฆ-วิปริตาเทสโลปาคมา จาติ อิสฺส อ นเย อิตฺถิยมฺโต อาปจฺจโย ปุพฺพมฺโธ สรโลโป นเย ๙¹⁰

การแสดงลำดับการสำเร็จรูปของบทว่า วิสฺสุทฺธํ โดยแบ่งเป็น 2 ขั้นตอน คือ ขั้นตอนการสร้างคำแบบกิตก์ ตั้งแต่ธาตุลง ต ปัจจย ลง สิ วิภัตติ จนสำเร็จรูปเป็น วิ + สฺสุทฺธํ มีลำดับดังนี้

ตั้ง ฐ ชื่อ ธาตุ	วิ+สุธ	ญฺวาทโย ธาตโว.
ธาตุมีสระมาก ลบสระที่สุธธาตุ	วิ+สุธ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ลง ต ปัจจย ในอรรณกัตตุ(สาธนะ)	วิ+สุธ+ต	พฺรคฺมาทิตฺเถ กตฺตริ.
แปลง ต เป็น ธ	วิ+สุธ+ธ	ธมฺภเหหิ ธมฺมา จ.
แปลง ธ ที่สุธธาตุเป็น ท	วิ+สุท+ธ	หจฺจตุถานมนฺตานํ โท ธ.
หลัง วิ อุปสัคค์ ลง นา ตติยาวิภัตติ	วิ+นา+สุทธ	กรณฺเ ตติยา.
ลบ นา วิภัตติ	วิ+สุทธ	สพฺพาสมาวุโสปสคฺคณิปาตาทีหิ จ.
กระทำ สฺสุทฺธ เป็นเพียงดังนาม	วิ+สุทธ	ตทฺธิตสฺมาสกิตฺกา นามํ วา ตเว ตฺนนาทิสฺสุ จ.
ลง สิ วิภัตติ	วิ+สุทธ+สิ	ลึงฺคตฺเถ ปจฺจมา.
แปลง สิ เป็น อ	วิ+สุทธ+อ	สี.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	วิ+สุทฺธอ+อ	ปุพฺพมฺโธจฺฉิตฺมสฺสรํ สเรณ วิโยชเย.
ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	วิ+สุทฺธ+อ	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ สรโลเป ตฺ ปกติ.
นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	วิ+สุทฺธ	นเย ปรี ยุตเต.

⁹ นำ วิ + สฺสุทฺธํ มาสร้างเป็นกระบวนการของสมาสตามลำดับสูตร โดยมีลำดับการสร้างคำดังนี้

ย่อ วิ และ สฺสุทฺธ เป็นสมาส	วิสฺสุทฺธ	อมาทโย ปฺรปฺเทภิ.
ย่อเนื้อความเข้าด้วยกัน	วิสฺสุทฺธ	นามานํ สฺมาโส ยุตฺตตฺถ
ลบวิภัตติทั้งหลาย	วิสฺสุทฺธ	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.
ตั้งเป็นปกติ	วิสฺสุทฺธ	ปกติ จสส สรณตสส.
กระทำให้เป็นเหมือนนาม	วิสฺสุทฺธ	ตทฺธิตสฺมาสกิตฺกา นามํ วา ตเว ตฺนนาทิสฺสุ จ.
ลง สิ ปฐมวิภัตติ	วิสฺสุทฺธ+สิ	ลึงฺคตฺถํ ปจฺจมา.
แปลง สิ เป็น อ แยก ลบ รวม	วิสฺสุทฺธ	สี. ปุพฺพมฺโธ ๙ สรโลโป ๙ นเย ๙

¹⁰ ผู้รจนาคัมภีร์ ได้นำ กรุณา มาอธิบายการสำเร็จรูป 4 แบบ คือ

1. แบบกิตก์ มาจาก กิร ธาตุ + รุณ ปัจจย
2. แบบกิตก์ มาจาก กร ธาตุ + รุณ หรือ กุน ปัจจย
3. แบบกิตก์ มาจาก กิ ธาตุ + รุณ ปัจจย
4. แบบสมาส มาจาก ก+รุณ (โดยอาศัยสร้างแบบกิตก์ก่อน คือ ก มาจาก กุส+อ และ รุณ มาจาก รุธ + ณ)

กโรตตีติ วา กรุณา ยา ธมฺมชาติ ปฺรทฺทุกฺเข สติ สาธุนํ หทยเขทํ กโรติ ขนยติ
 อิติ ตสฺมา सा धम्मजातिं कुरुणा ॥ क्र ग्रन्थे यदावृत्तस्तुतेहि रूणे रमहि रन्ते रातिโน
 नये आपज्जโย ॥ अगवा ॥ क्र ग्रन्थे काले वृत्तमानातीते ण्वापयोति सुत्तेन वा
 वरकरात्रयमुखिमिगसा कुन्ति मोक्षलानस्तुतेन वा गुणपज्जयो तेसु वृत्तिआतिना
 कलोपो नस्त โणे ज नस्त โणेति सुत्तेन वा नस्त โणे नये आपज्जयो ॥¹¹

แบบที่ 1. มี 2 ความหมาย คือ (1) กิริตติ กรณา ยา ธมฺมาชาติ ปฺรทฺกฺขิ กิริติ วิกฺขิปปติ อิติ ตสฺมา สา ธมฺมาชาติ กรณา นาม ฯ ในความหมายนี้ กิริ ชาติลงในอรรถ วิภิเณ ซึ่งมือรรถเป็น วิภณ วิกฺขิปปนํ อปฺปนํ (2) กิริยติ ทฺกฺขิตฺเตสุ ปสฺสริยติ วา กรณา ยา ธมฺมาชาติ ภควตา ทฺกฺขิตฺเตสุ ทฺกฺขสฺสทิตฺเตสุ สฺตเตสฺส กิริยติ ปสฺสริยติ อิติ ตสฺมา สา ธมฺมาชาติ กรณา ในความหมายนี้ กิริ ชาติ ลงในอรรถ ปสฺสเรณ ทั้ง 2 ความหมายนี้ ลง รุณ ปัจจัย หลัง กิริ ชาติ โดยท่านอ้างอิงสูตรจากคัมภีร์กัจจายณะ และ สัททนีติ คือ วาชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโย นิปฺจจนเตติ วา กาเล วตตมานาตีเต น ญฺวาทโยติ วา สฺตเต กรฺกิริเหิ รุโณติ สทฺทนีติสฺสุตเตน วา รุณปฺจโย มีลำดับดังนี้ (พึงทราบว่ ชาติมีสระมาก เช่น กิริ, กร, กุส, รุธิ เป็นต้นเหล่านี้ เมื่อจะประกอบกลุ่มปัจจัยต่อไป ต้องลบสระที่สุดชาติ เป็น กิริ, กร, กุส, รุธ ด้วยสูตรว่า ชาติสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส ก่อนเสมอ)

ลง รุณ ปัจจยหลัง กิร ธาตุ	กิร+รุณ	วชาที่หิ ปพพชชาโโย นิปจจนเต.
ลบ รุ ปัจจยอนุพันธ์ และที่สุตธาตุ	กิ+รุณ	รมหิ รนโต ราหิ โน.
แปลง อี เป็น อ	ก+รุณ	ภวจิ ธาตุวิคตติปจจยานํ ที่หวิปริตาเทสา โลปาคมา จ.
ลง อา อิตถิโขตกปัจจย	ก+รุณ+อา	อิตถิยมโต อาปจจโย.
แยก ลบ รวม	กรุณา	ปุพพมโธ ฯ สรโลโป ฯ นเย ฯ
กระทำให้เป็นเหมือนนาม	กรุณา	ตทิตตสมาสกิตกา นามํ วา ตเวตฺตนาที่สุ จ.
ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	กรุณา+สิ	ลึงคตเถ ปฐมา.
ลบ สิ ปฐมาวิภัตติ	กรุณา	เสสโต โลโป คสิปิ.

¹¹ แบบที่ 2. มีความหมายว่า กรโธติติ วา กรุณา ยา ธมมชาติ ปรัทุเช สติ สาธุนิ หทยเชทฺถิ กรโธติ ขนยติ อิติ ตสมา สา ธมมชาติ กรุณา มาจาก กร ธาตุ ลง รุณ ปัจจัยตามสูตรแบบที่ 1 และลง กุณ ปัจจัย ด้วย สูตรในคัมภีร์โมคคัลลานะว่า วรกรวาทรมขมิถสกา โกโน มีลำดับการสำเร็จรูป ดังนี้

ลง กุน ปัจจัยหลัง กร ธาตุ	กร+กุน	วรกรวาทรมุขมิถสกา กุโน
ลบ ก ปัจจัย แผลง น ปัจจัย เป็น ณ	กร+อุณ	เตสุ วุทธิ โลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ.
หรือ ใช้สูตรในโมคคัลลานะว่า นสฺส โณ (กร+อุณ)		
ลง อา อิตถิโชตกปัจจัย	กรฺณ+อา	อิตถิมโต อาปจโย.
แยก ลบ รวม	กรฺณา	ปุพพมโธ ฯ สรโลโป ฯ นเย ฯ
กระทำให้เป็นเหมือนนาม	กรฺณา	ตทิตสมสาสกิตกา นามิ วา ตเวตฺตุนาทีสุ จ.
ลง สி ปฐมาวริตติ	กรฺณา+สิ	ลึงคตฺเถ ปชมา.
ลบ สิ ปฐมาวริตติ	กรฺณา	เสสโต โลปํ คสิปิ.

กัณหาตีติ วา กรุณา ยา ฌมฺมาชาติ กัณหาตี ปรสฺส ทุกฺขํ ปจฺจยเวกฺขณกรณโต
หีสติ อิติ ตสฺมา सा ฌมฺมาชาติ กรุณา ฯ กิ หีสายํ รุโณ อิสฺส อ ฯ¹²

กั รุณธิตติ วา กรุณา ยา ฌมฺมาชาติ กั สุขํ รุณธติ อิติ ตสฺมา सा ฌมฺมาชาติ
กรุณา พุติยาตปฺปรีโส ฯ กสทฺโท สุขตถวาทโก ฯ เตเน วุตฺตํ

กาเย พรหมนิ วาเต จ สิโรชลสุขเขสุ จ
กสทฺโท วุตฺตติ ตีสุ ปุมา ตีสุ นปฺสโกติ ฯ

ทุกฺขํ กุสตีติ กั สุขํ ฯ กุส เหนเน สพฺพโต ญวฺตวาวี วาติ อ กวจิ ชาติติ
อาทินา สสฺส โลโป ปุพฺพมโธ สรโลโป นเย สี สี ฯ กสทฺทูปฺโท รุธิ อวารเณ วิสฺรุช-
ปทาทีโต ฌ ชาติสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส กวจิ ชาติติอาทินา ฌการสฺส โลโป ฯ อถวา ฯ
กรุธิโต โณ ฌโลโป เณติ สทฺทนีติสุตฺเตเน รุธิชาติโต โณ ฌโลโป จ อาปจฺจโย ¹³ ฯ
อาปจฺจโย กิมตถํ โอตฺรตีติ ปุณฺนา ฯ อาปจฺจโย อิตฺถิลิงคตถโชตนตถํ โอตฺรติ ฯ¹⁴

¹² แบบที่ 3. มีความหมายว่า กัณหาตีติ วา กรุณา ยา ฌมฺมาชาติ กัณหาตี ปรสฺส ทุกฺขํ ปจฺจยเวกฺขณกรณโต หีสติ อิติ ตสฺมา सा ฌมฺมาชาติ กรุณา มาจาก กร ชาติ ลง รุณ ปัจจยตามสูตรแบบที่ 1 มีลำดับการ
สำเร็จรูป ดังนี้

ลง รุณ ปัจจยหลัง กิ ชาติ	กิ+รุณ	วาทีที่ ปพพชาทโย นิปจฺจนเต.
ลบ รุ ปัจจยอนุพันธ์	กิ+รุณ	รมหิ รุโน ราที โน.
แปลง อ เป็น อ	ก+รุณ	กวจิ ชาติวิภตติปจฺจยानํ ฯ
ลง อา อิตถิลิงคตปจฺจย	ก+รุณ+อา	อิตถิมโต อาปจฺจโย.
แยก ลบ รวม	กรุณา	ปุพฺพมโธ ฯ สรโลโป ฯ นเย ฯ
กระทำให้เป็นเหมือนนาม	กรุณา	ตทิตสฺมาสกิตกา นามํ วา ตเวตฺตนาทีสุ จ.
ลง สี ปฐมาวิภตติ	กรุณา+สี	ลึงคตเถ ปจฺจมา.
ลบ สี ปฐมาวิภตติ	กรุณา	เสสโต โลโป คสิปี.

¹³ แบบที่ 4. เริ่มต้นด้วยการสร้างคำแบบกิตก สำเร็จด้วยสร้างคำแบบสมาส มีความหมายว่า กั
รุณธิตติ วา กรุณา ยา ฌมฺมาชาติ กั สุขํ รุณธติ อิติ ตสฺมา सा ฌมฺมาชาติ กรุณา พุติยาตปฺปรีโส ในรูป
วิเคราะห์ดังกล่าวนี้นี้ ท่านแสดงว่า ก เป็นสัทพบุต คือ บทไกล้ คำว่า ก มาจากวิเคราะห์ว่า ทุกฺขํ กุสตีติ กั สุขํ
ฯ สำเร็จจาก กุส เหนเน ลง อ ปัจจย แสดงวิธีสำเร็จรูปของ ก ก่อนแล้วนำ ก มาเป็น อุปบท ในการสร้างคำ
ต่อไปตามลำดับสูตร ดังนี้ (ก แปลว่า ความสุข)

ลง อ ปัจจยหลัง กุส ชาติ	กุส+อ	สพฺพโต ญวฺตวาวี วา.
ลบ ส ที่สุดธาตุ	กุ+อ	กวจิ ชาติวิภตติปจฺจยानํ ฯ
แยก ลบ รวม	ก	ปุพฺพมโธ ฯ สรโลโป ฯ นเย ฯ
ตั้งเป็นนาม ลง สี ปฐมาวิภตติ	ก+สี	ตทิตสฺมาสกิตกา ฯ ลึงคตเถ ปจฺจมา.
แปลง สี เป็น อ	ก+อ	สี.
แยก ลบ รวม	กั	ปุพฺพมโธ ฯ สรโลโป ฯ นเย ฯ
หลัง รุธ ลง ฌ ปัจจย	กั+รุธ+ฌ	วิสฺรุชปทาทีโต ฌ.
ลบ ฌ ที่สุดธาตุ	กั+รุ+ฌ	กวจิ ชาติวิภตติปจฺจยानํ ฯ
ลง อา อิตถิลิงคตปจฺจย	กั+รุ+ฌ+อา	อิตถิมโต อาปจฺจโย.

เตน วุตต์

ปกตตลโฆตกา อิตถิป-
ณาทโย ปจยตถสส

ปจยยา สยาทโย วีย
สกตถสสาปี วาจกาติ ฯ¹⁵

สยาทโย วีย ยถา สยาทวิภตติโย ทพพาทีเภทสส วจนตถสส ลิงคตเถ ปจมาติ
อาทิวจนโต โฆตกา เอว อา อี อนินิธาทิกา อิตถิปจยยาปี อิตถียมโต อาปจโยติ วจนโต
ปกตตถกตสส อิตถิลิงคสส โฆตกาเอว น ตุ วาจกา ขตติยภณนา พราหมณทาทิกาติอาทิสู
บุพพเท อิตถิปจยยานัน นวตติยมหิ ขตติยาทิสททโตเอว ตทตถโถ ปสัทธิต จ ณาทย
ตทตถปจยยา อปจยสสฏฐาทีเภทสส ปจยตถสส วาจกา ปจยยาเว ตทตถานุปลพณโต
วา ฌปจเจติอาทิวจนโต สสงขาริกํ ทานมยนิธาทิสู สกตถสสาปี วาจกาติ ฯ¹⁶

แยกบรวม	กั+ร+ณา	บุพพมโธ ฯ สรโลโป ฯ นเย ฯ
ตั้งเป็นนาม ลง สิ ปฐมาวิภตติ	กั+ร+ณา+สิ	ตทตถสมาสกิตกา ฯ ลิงคตเถ ปจมา.
ตั้งเป็นตปฐิสสมาส	กั+ร+ณา	อมาทย โปรบเทหิ.
รวมความเข้าด้วยกัน	กั+ร+ณา	นามานํ สมาสโย ยุตตตถโ.
ลบวิภตติทั้งหลาย	กั+ร+ณา	เตสํ วิภตติโย โลปา จ.
ตั้งเป็นปกติ	กั+ร+ณา	ปกติ จสส สรณตสส.
ตั้งเป็นนาม ลง สิ ปฐมาวิภตติ	กั+ร+ณา+สิ	ตทตถสมาสกิตกา ฯ ลิงคตเถ ปจมา.
ลบ สิ ปฐมาวิภตติ	กั+ร+ณา	เสสโต โลปํ คสิปี.

¹⁴ มีคำถามที่ผู้รจนาคัมภีร์ต้องการอธิบายเพิ่มเติมเรื่องการลง อา อิตถิโฆตกปัจจย เพื่อแสดงให้เห็นชัดเจนว่า บทนี้ แสดงความเป็นอิตถิลิงค์

¹⁵ อิตถิปัจจย คือ อา อี อนินิ แสดงความหมายของศัพท์เดิม เหมือน สิ วิภตติเป็นต้น ปัจจย (ในตทตถและกิตก) มี ฌ เป็นต้น แสดงความหมายของปัจจยและของบทที่ตนเองประกอบอยู่ ดูรายละเอียดใน พระคันธ-สาราภิวงศ์, **ปทูปสัทธิมัญญะรี คัมภีร์อธิบายปทูปสัทธิปกรณ์ เล่ม 1**, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, 2547), หน้า 560.

¹⁶ คานานี้ แสดงว่า อิตถิปัจจย 3 ตัว คือ อา อี อนินิ เป็นโฆตกปัจจย มิใช่จากปัจจย เหมือนวิภตตินามที่เป็นเครื่องแสดงอรรถกรรรมเป็นต้นที่มีอยู่แล้ว มิใช่แสดงอรรถใหม่ ความจริงศัพท์เดิมว่า ภณณ (สวาน้อย) แม้ไม่ลง อา ปัจจยก็มีลักษณะของอิตถิลิงค์คือบัญญัติอันมีลักษณะไม่สะอาด แต่ลักษณะดังกล่าวไม่ประจักษ์แก่ผู้พูดและผู้ฟัง จึงต้องลง อา ปัจจยเพื่อแสดงให้ประจักษ์ คำว่า ณาทย (ณ ปัจจยเป็นต้น) หมายถึง ฌ ปัจจยในตทตถและกิตก ซึ่งจัดเป็นวาจกปัจจย คำว่า แสดงความหมายของปัจจย หมายความว่า ปัจจยมีความหมายพิเศษ เช่น วิสิฐฐสส อปจจํ = วาสิฐฐ (วาสิฐฐะ คือ บุตรของวาสิฐฐะ) ในที่นี้ ฌ ปัจจยใช้แทน อปจจํ คำว่า แสดงความหมายของตนเอง หมายความว่า ลงปัจจยแล้วไม่มีความพิเศษเพิ่มเติมมาอีก เช่น อสงขารเมว = อสงขาริกํ (อสงขาระนั้นเอง ชื่อ อสงขาริกะ) ในรูปนี้ ลง ฌก ปัจจย ทั้ง อสงขาร และ อสงขาริก ต่างก็มีความหมายเหมือนกัน ชื่อว่า สกตถปจย นี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สวตถปจย

4.1.2 การวิเคราะห์บทในคัมภีร์มังคลัตถทีปนี

ลักษณะการอธิบายการผันแปรรูปศัพท์ หรืออธิบายวิเคราะห์เชิงไวยากรณ์ ยังมีปรากฏในคัมภีร์มังคลัตถทีปนี ซึ่งเป็นหนังสือแบบเรียนหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลี สนามหลวงชั้นประโยค ป.ธ. 4, 5 ผู้วิจัย ได้นำมาวิเคราะห์ให้เห็นแนวทางการศึกษา คือ บทว่า เอตาทิสานิ ในบาทพระคาถาว่า เอตาทิสานิ กตฺวาน มีลำดับการสำเร็จรูปของบทว่า เอตาทิสานิ¹⁷ ตามลำดับดังนี้

อิมานิ วีย ตานิ ทิสฺสนตฺติ อิทิสานิ ฯ อิมสทฺทูปปโท หุส เปกฺขเนติ ธาตุ ฯ กฺวิ ฯ อียตมกฺเอสานมนตฺสโร ทิฆิ กฺวจิ หุสสฺส คุณิ โทริ สกฺชี จาติ สุตเตน¹⁸ ธาตฺวนตฺสส โลโป กฺวิมฺหิติ ธาตฺวนตฺสส โลเป สมฺปตฺเต สการาเทโส กฺวิโลโป จ ฯ อียตาทิสฺสฺสฺสฺสฺสฺส อุกการสฺส อิกการสฺสชาตฺ คุณิ กตฺวา อิมสทฺทสฺส อิกการสฺส ทิฆมการสฺส จ โลโปติ นยาสมติ ฯ รูปสฺสฺสฺสฺสฺส อี อิติ นิปาทเนน อิมสทฺทสฺสฺสฺสฺส ตสฺสฺสฺสฺส ทิฆม จ กเต สยาทูปตฺตฺติ วุตฺตํ ฯ¹⁹

¹⁷ พระสิริมังคลาจารย์, มงคลัตถทีปนี (พุทธโย ภาโค), พิมพ์ครั้งที่ 14. (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2546), หน้า 470.

¹⁸ ในเพราะ กฺวิ ปัจจัย สระอันเป็นที่สุดของ อิม, ย, ต, ม, กิ, เอ และ ส อันเป็นคุณ(วิเศษนะ) ของ ทิส ธาตุ ย่อมถึงความ เป็น ทิฆะ ท อักษร ย่อมถึงความ เป็น ร ได้บ้าง และแปลงพยัญชนะที่ สุดธาตุ (คือ ส) เป็น ส, กข, และ อี

¹⁹ เอตาทิสานิ มีสูตรที่แสดงตามหลักไวยากรณ์ในคัมภีร์ปทฺฐปฺปติ โดยเริ่มแสดงตั้งแต่บทว่า อิทิสานิ มีรูปวิเคราะห์ว่า อิมานิ อิว ปสฺสนตฺติ อิทิสานิ (อิม+อิว+ทิส) มีลำดับการสำเร็จรูปของบทตามลำดับ ดังนี้

ตั้ง ทิส ชื่อธาตุ	อิม+อิว+ทิส	ภูวาทโย ธาตฺโว.
ธาตุมีสระมากลบสระที่ สุดธาตุ	อิม+อิว+ทิส	ธาตฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
หลัง เอต ลง โย พุติยาวิภตฺติ	อิม+โย+อิว+ทิส	กมฺมตฺเถ พุติยา.
แปลง โย เป็น นิ	อิม+นิ+อิว+ทิส	อโต นิจฺจ
ทิฆะ อ เป็น อา	อิมานิ+อิว+ทิส	โยสุ กตฺนิการโลเปสุ ทิฆิ.
หลัง อิว ลง สิ ปฐมวิภตฺติ	อิมานิ+อิว+สิ ทิส	ลึงคตฺเถ ปฐม.
ลบ สิ หลัง อิว	อิมานิ อิว+ทิส	สพฺพาสมาวุโสปสฺสคฺคินิปาตาทิจิ จ.
หลัง ทิส ลง กฺวิ ปัจจัย	อิมานิ อิว+ทิส+กฺวิ	กฺวิ จ.
ตั้ง กฺวิ ปัจจัย ชื่อ กิต	อิมานิ อิว ทิส+กฺวิ	อณฺเณ กิต.
ให้ กฺวิ ลงใน 3 กาล	อิมานิ อิว ทิส+กฺวิ	ณาทโย เตกาลิกา.
เพราะ กฺวิ ปัจจัย แปลง ส เป็น ส	อิมานิ อิว ทิส+กฺวิ	อียตมกฺเอสานมนตฺสโร ฯ
ลบ กฺวิ ปัจจัย	อิมานิ อิว ทิส	กฺวิ โลโป จ.
ปสฺสนติ ย่อมเห็น ซึ่งมงคลทั้งหลาย	เพียงดั่งมงคลทั้งหลายเหล่านี้	อิตติ อตฺเถ ในความหมายนี้
บทต่อกันชื่อและชื่อตบปฺริสสมาส	อิมานิอิวทิส	อมาทโย ปรปเกทิ.
ตั้งเป็นยฺยตตฺตสสมาส	อิมานิอิวทิส	นามานํ สมาส ยุตตตฺโธ.
ลบวิภตฺติ	อิมอิวทิส	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.
ลบ อิว ศัพท์	อิมทิส	วุตฺตตฺถานมบฺปโยโค.
ตั้งเป็นปกติ	อิมทิส	ปกติ จสฺส สรณตฺส.

4.1.3 การวิเคราะห์บทบาลีโดยคัมภีร์สหทวิเสส

ในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีครั้งนี้ ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในพระคาถาธรรมบท ซึ่งเป็นหลักสูตรการเรียนการสอนภาษาบาลีของคณะสงฆ์วิชาแปลมคธเป็นไทยระดับเปรียญตรี และวิชาแปลไทยเป็นมคธในระดับเปรียญโท โดยคัดเลือกบทบาลีที่ผู้วิจัยเห็นว่า เป็นกรณีศึกษาด้านรูปศัพท์และความหมายตามหลักไวยากรณ์คัมภีร์สหทวิเสส ดังนี้

ทุกขมนเวติ²⁰

ตัดบทเป็น ทุกข์ + อนเวติ อนเวติ = อนฺ บพหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + ทิ วิภัตติ กิริยาการติดตาม เรียกว่า อันเวติ (ติดตาม) เพราะได้ทำ การสั่งสมไว้ และยังไม่ส่งผลให้. อิ - คติย = ไป - ถึง (ภู) . ธาตุที่มีอรรถว่า ไป ยังมีอรรถว่า รู้, เป็นไป และถึง อีกด้วย ดังที่คัมภีร์ ธาตวัตถ์ สังคหะ (หน้า 21) ได้กล่าวไว้ว่า เย คตยตถา เต พุทธยตถา, ปวตติ ปาปณตถกา. ธาตุเหล่านี้ มีอรรถว่า "ไป" ธาตุเหล่านั้น ยังสามารถ มีอรรถว่า "รู้", "เป็นไป" และ "ถึง" ได้อีกด้วย.

อนเวติ เป็นรูปที่มีสังโยคต่างวรรคกัน สังโยค คือ พยัญชนะ 2 ตัวที่อยู่ติดกันโดยไม่มีสระคั่นกลาง ซึ่งในที่นี้คือ น และ ว การออกเสียงสังโยคมี 2 ลักษณะ ดังนี้ คือ

1. ไม่อ่านกล้ำ ใช้ในกรณี 4 อย่าง คือ
 - 1.1. พยัญชนะสังโยคเป็นวรรคเดียวกัน เช่น ออกก, ออกข เป็นต้น
 - 1.2. พยัญชนะสังโยคเป็นอวรรคเหมือนกัน เช่น ออยย, ปลลว เป็นต้น
 - 1.3. พยัญชนะสังโยคมีวรรคต่างกัน เช่น ภนข, หนส เป็นต้น
 - 1.4. พยัญชนะสังโยคมี ห อักษรอยู่ท้าย เช่น อสมฺห, รุฬฺหิ เป็นต้น
2. อ่านกล้ำ ใช้ในกรณี 2 อย่าง คือ
 - 2.1. มี ย ร ว อักษรอยู่ท้าย เช่น กลยาณ, จิตร, กตฺวา
 - 2.2. มี ส อักษรอยู่หน้า เช่น ตสฺมา

เพราะเหตุนี้ คำว่า อนเวติ ในพระคาถานี้ จึงต้องอ่านออกเสียงกล้ำว่า อัน-นะ-เว-ติ ไม่อ่านออกเสียงว่า อัน-เว-ติ

แปลง อิม เป็น อิ	อิทิส	อิ นิปาตนาในสูตรว่า อียตมกเอสานา
ทิมะ อิ เป็น อี	อิทิส	อียตมกเอสานมนตสสรุ
ตั้ง อิทิส เป็นนาม	อิทิส	ตพิตตสมาสกิตกา นาม วา ๆ
ลง โย ปฐมาวิภัตติ	อิทิส	ลิงคตเถ ปฐมา.
แปลง โย เป็น นิ	อิทิส+นิ	อโต นิจจ.
แยกพยัญชนะออกจากสระ	อิทิส+นิ	พุพพมโธจิตมสสรุ สเรนา
ทิมะ อ เป็น อา	อิทิสานิ	โยสุ กตนิการโลเปสุ ทิม.

²⁰ พ.ธ.อ. (บาลี) 20.

อนปายินี²¹

ฉบับฉัฏฐสังคายนา, ฉบับลังกา และฉบับโรมัน มีรูปว่า อนปายินี (ไม่หลีกไป, ไม่แยกกัน) คำนี้ตัดบทเป็น น + อปายินี สำเร็จรูปมาจาก อป บทหน้า + อิ ธาตุ + ณี ปัจจัย + อินี อิตถีปัจจัย (ปัจจัยแสดงความเป็นอิตถีลิงค์) มีรูปวิเคราะห์ว่า อปอยน อปาโย (อปายะ คือ การหลีกไป), อปาโย เอติสสา อตถิติ อปายินี (อปายินี คือ เงามที่มีการหลีกไป), น อปายินี อนปายินี (อนปายินี คือ เงามที่ไม่มีการหลีกไป)²²

รูปปุงลิงค์ของ อนปายินี คือ อนปายี ส่วนรูปปุงลิงค์ของ อนูปายินี คือ อนูปายี รูปเหล่านี้ลง ณี ปัจจัย มีรูปปุงลิงค์อีกนัยหนึ่งที่ลง ณ ปัจจัย นั่นคือ อนปาย และ อนูปาย คำว่า อนปาย, อนูปาย มีพบในมัชฌิมนิกาย อุปริปณาสกัว่า โส เตสุ เตสุ ธมเมสุ อนูปาโย อนปาโย อนิสสิโต... วิมรียาทิกเตน เจตสา วิหริตติ.²³ พระสารีบุตรนั้นยอมไม่เข้าใกล้ [ด้วยราคะ] ไม่หลีกออก[ด้วยโทสะ] ไม่ผูกพัน... อยู่ด้วยจิตอันปราศจากขอบเขต.

ปาฐะว่า อนูปาย ในที่นี้ ตัดบทเป็น น + อุปาย (อุป บทหน้า + อิ ธาตุ + ณ ปัจจัย) จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า “ไม่เข้าใกล้” คำนี้ทำไวยากรณ์จาก อนู บทหน้า + ป บทหน้า + อิ ธาตุ + ณ ปัจจัย ส่วน รูปว่า อนปาย ตัดบทเป็น น + อปาย สำเร็จรูปมาจาก อป บทหน้า + อิ ธาตุ + ณ ปัจจัย สมจริงดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า อนูปาโยติ ราควเสน อนูปคมโน หุตวา. อนปาโยติ ปฏิฆวเสน อนปคโต.²⁴

คำว่า อนูปาย มีความหมายว่า ไม่เข้าใกล้ด้วยอำนาจของราคะ. คำว่า อนปาย มีความหมายว่า ไม่สละออกด้วยอำนาจของโทสะ. ด้วยเหตุนี้ ปาฐะว่า อนปายินี จึงสอดคล้องกับอุทาหรณ์ในพระบาลี ส่วนปาฐะว่า อนูปายินี ที่มีความหมายว่า “ไม่เข้าใกล้” ไม่สมควร²⁵

อกโกจฉิ²⁶

สำเร็จรูปจาก อา บทหน้า + กุส ธาตุ (อกโกเส) + อ ปัจจัย + อี วิภตติ รัสสะ อา เป็น อ ซ้อน ก พุทธิ อุ เป็น โอ แปลง อี วิภตติเป็น จฉิ แล้วลบที่สุดธาตุ ด้วย ปทฺฐปสฺสิตฺฐตฺถ

²¹ พ.ธ.อ. (บาลี) 33.

²² ฉบับไทยและฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า **อนูปายินี** (ติดตามไป) บางท่านสำคัญว่า คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อนู บทหน้า + ป บทหน้า + อิ ธาตุ + ณี ปัจจัย + อินี อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนูปยน อนูปาโย (อนูปายะ คือ การติดตาม), อนูปาโย เอติสสา อตถิติ อนูปายินี (อนูปายินี คือ เงามที่มีการติดตาม)

²³ ม.อ. 14/94/77

²⁴ ม.อ. 4/60

²⁵ เมื่อเทียบเคียงกับภาษาสันสกฤต รูปว่า **อนูปายี** ไม่มีพบในภาษาสันสกฤตเลย ส่วนรูปว่า **อนปายี** มีพบในศัพท์กัลปหฺรฺมะ (เล่ม 1 หน้า 44) และวาจสํปตฺยัม (เล่ม 1 หน้า 150) คัมภีร์ศัพท์กัลปหฺรฺมะแสดงรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อปาโย วินาโส อสสาติ อนปายี (อนปายี คือ สิ่งที่ไม่พินาศ = สิ่งที่ยั่งยืนเสมอ)

²⁶ พ.ธ.อ. (บาลี) 41.

480 ว่า กุสสมา ที่ จฉิ (แปลง อี วิภัตติท้าย กุส ธาตุเป็น จฉิ แล้วลบที่สุดธาตุ).²⁷ สำหรับ กฎ การซ้อนพยัญชนะตัวหน้าของ กุส ธาตุ ในกรณีที่มี อา อักษรอยู่หน้า นี้ ได้มีแสดงไว้ในคัมภีร์ปท รุปสิทธิ อธิบายสูตรที่ 40 ว่า รสสการโต ปริ...กมุ กุส กุช ก็ คห ชุต ฌา ลี สุ สมภู สร สสาทินมาทิตยพยชน เทวภาว (เมื่อมีสระ อ อี อุ และ อา อยู่หน้า ให้ซ้อนพยัญชนะตัวหน้าของ กมุ กุส กุช ก็ คห ชุต ฌา ลี สุ สมภู สร สส ธาตุเป็น ต้นได้) เช่น ปกุกโม, ปฏิกุกโม, เหตุกุกโม, ยถากุกม, ปกุกอสติ, อนุกุกอสติ, อุกุกอสติ, อุกุกุโธ, อติกุกุโธ, ธนุกุกิโต เป็นต้น

อวธิ²⁸

สำเร็จรูปจาก หน ธาตุ + อ ปัจจัย + อี วิภัตติ ได้เบียดเบียนแล้ว/ได้ฆ่าแล้ว/ได้ทำ ร้ายแล้ว. ในกัจจายนะ สูตรที่ 592 และ รุปสิทธิสูตรที่ 503 แสดงไว้ว่า หน - หีสาคตีสุ = เบียดเบียน, ฆ่า, ทำร้าย, ไป ในคัมภีร์โมคคัลลานะกล่าวธาตุว่า วธ - หีสาย = เบียดเบียน ดังนั้น ควร แยกธาตุปัจจัยอีกนัยหนึ่งว่า วธ ธาตุ + อ ปัจจัย + อี วิภัตติ ส่วนในสันสกฤต พบอรรถ ของธาตุว่า วธ - สยมเน (จุ) เท่านั้น

อหาสิ²⁹

สำเร็จรูปจาก อ อาคม + หร ธาตุ (หระณ = นำไป-เลิก-ละ-ลัก-ขโมย-ปล้น-แย่งชิง + อ ปัจจัย + อี วิภัตติ แปลง ร เป็น อา ด้วยโมคคัลลานสูตร (6/28) ว่า อาอ้อาที่สุ หรสสา (แปลงพยัญชนะที่สุดของ หร ธาตุ เป็น อา ในเพราะ อา และ อี วิภัตติเป็นต้น) = อ + ห + อา + อี แยก ห ออกจาก อ, เพราะ อา หลัง ลบ อ หน้า, นำมาประกอบกัน = อ + หา + อี, ลง ส อาคม รัสสะ อี เป็น อี. ตามมติของกัจจายนะและปทรูปสิทธิให้แปลง ร ที่สุดธาตุเป็น อา ด้วยมหาสูตร

อุปนยหนติ³⁰

สำเร็จรูปจาก อุป บทหน้า + นห (พนธเน โสเจยเย จ = ผูกมัด, สะอาด + ย ปัจจัย + อนติ วิภัตติ สลับอักษร หย เป็น ยห เหมือนคำว่า มุยหนติ ที่มาจาก มุห ธาตุ (มุยหน = หลง) + ย ปัจจัย + ตี วิภัตติ สัทพณีติปกรณ (สูตร 154) กล่าวว่า ปริยาทิน รยาทิวณณสสุ ยราทิติ วิปริยาโย (สลับ ยร อักษรเป็นต้นแห่ง รย อักษรเป็นต้นใน ปริ ศัพท์ เป็นต้น) อุทาหรณ ในคัมภีร์ นั้นมีว่า ปยิรพาหสิ = ปริยาทาหสิ, อยิสส = อริยสส, กยิรา = กรียา, อนภินเวยย = น อภินเวยย, อยิรา = อริยา. องค์ธรรมของ นห ธาตุ ในพระคาถานี้ ได้แก่ โกธะหรือโทสะ

²⁷ อนึ่ง ในกัจจายนะสูตรที่ 489 และปทรูปสิทธิสูตร 480 แสดงไว้ว่า กุส - อุกโกเส=ในการดำ (ภู) ในที่นี้ องค์ธรรมของ กุส ธาตุ คือจิตที่มีโทสะเป็นประธาน

²⁸ พุ.ธ.อ. (บาลี) 41.

²⁹ พุ.ธ.อ. (บาลี) 41.

³⁰ พุ.ธ.อ. (บาลี) 41.

สมมติ³¹

สำเร็จรูปจาก สมุ ธาตุ (สมุ - อุปสม สงบ/เข้าไปสงบ, + ย ปัจจัย + ตี วิภัติ (ย่อม สงบระงับ) องค์ธรรมของ สมุ ธาตุ ได้แก่ อโหสเจตสิกกล่าวคือเมตตาอันเป็นปฏิปักษ์ ต่อโทสะ กล่าวคือความโกรธ

เตสุปสมมติ³²

ตัดบทเป็น เตสุ + อุปสมมติ คำว่า เตสุ เป็นบทอาธาระของ ปาฐสเสสว่า อุปฺปนํ ซึ่งเป็นบทวิเสสนะของ เวรฺ บาทคาถาว่า เวรฺ เตสุปสมมติ จึงมี ความหมายว่า เวรฺที่เกิดขึ้นใน บุคคลเหล่านั้นย่อมระงับ ดังนั้น อรรถกถาธรรมบทฉบับ ฉัฏฐสังคายนา จึงอธิบายว่า เตสุปมาเทน อุปฺปนมนฺปิ เวรฺ...วุปสมมติ (เวรฺที่แม้เกิดขึ้น ด้วยความประมาทในบุคคลเหล่านั้น... ย่อมระงับ)³³

เอส ฌโม³⁴

คำว่า เอส ในคำว่า เอส ฌโม เป็นวิณณสนธิ คือการเชื่อมอักษร โดยการแปลง โอ อักษรในบทหน้าเป็น อ ด้วยโมคคัลลานสูตร (1/37) ว่า เอโณมวณฺเณ (แปลง เอ และ โอ เป็น อ ใน เพราะอักษรท้าย) และไม่เชื่อมบทหน้าให้เป็นบทเดียวกับบทหลัง เหมือนคำว่า อคค- มกฺขายติ (กล่าวว่าเป็นเลิศ) ที่ตัดบทเป็น อคโค + อกฺขายติ

³¹ พ.ธ.อ. (บาลี) 41.

³² พ.ธ.อ. (บาลี) 41.

³³ พึงสังเกตว่าในพระคาถาก่อน มีบาทคาถาว่า เวรฺ เตสํ น สมมติ (เวรฺของบุคคล เหล่านั้น ย่อมไม่ ระงับ) คำว่า เตสํ (บุคคลเหล่านั้น) เป็นสามีสัมพันธ์ของ เวรฺ เพราะเป็นเจ้า ของเวร ส่วนคำว่า เตสุปสมมติ ตัดบท เป็น เตสํ + อุปสมมติ ไม่ได้ เพราะไม่ใช่เจ้าของ เวรฺเหมือนในพระคาถาก่อน ทั้งอรรถกถาธรรมบทข้างต้น ก็กล่าวว่า เตสุ...วุปสมมติ คำนี้ กล่าวถึงการตัดบทเป็น เตสุ + อุปสมมติ ส่วนอรรถกถาธรรมบทฉบับไทยบางฉบับ มีรูปว่า เตสํ ปมาเทน อุปฺปนมนฺปิ เวรฺ...วุปสมมติ (เวรฺที่เกิดขึ้นด้วยความประมาทของบุคคลเหล่านั้น...ย่อมระงับ) รูปว่า เตสํ (ของบุคคลเหล่านั้น) ไม่คล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

³⁴ พ.ธ.อ. (บาลี) 46.

สนนตโน³⁵

ตัดบทเป็น สนิ นิบาต + ตน ปัจจัย อภิธานฎีกา (อธิบาย คาถา 464) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สนิ ภาโว สนนตโน (สนันตนะ คือ มีในอดีตกาล) ลง ตน ปัจจัยในอรรถภาวะด้วย โมคคัลลานสูตร (4/21) สนิ นิบาต เป็นไปในอรรถนิจะ (แน่นอน) ดังที่คัมภีร์ อภิธาน (คาถา 1153) กล่าวว่า นิจเจ สทาสนิ (สทา, สนิ เป็นนิบาตมีอรรถแน่นอน)

ยมามเส³⁶

สำเร็จรูปจาก ยมฺ ธาตุ (อุปรเม - งดเว้น + อ ปัจจัย + ม วิภัติ

คำว่า เส ในคำว่า ยมาม เส เป็นอาคมในอาขยาต สัททนีติปกรณ์³⁷ กล่าวว่า เสการาคโม อาขยาตนาเมหิ (ลง เส อาคมท้ายบทอาขยาตและบทนาม) เส อาคมท้ายบทอาขยาต เช่น กโรมเส พวกเราอย่าทำ เส อาคมท้ายบทนาม เช่น เย เกจิ พุทฺธสฺสณํ คตาเส³⁸ ชนบางพวกถึงพุทธเจ้าว่าเป็นที่พึง

เมธคา³⁹

สำเร็จรูปจาก เมธ ธาตุ (หีสาสงคเมสุ=เปียดเปียน) + ญฺ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า เมธติ หีสตีติ เมธคา (เมธคา คือ การทะเลาะกัน, เปียดเปียนกัน). แปลง ญฺ เป็น อก, แปลง ก เป็น ค, ลบสระหน้า สำเร็จรูปเป็น เมธคา, อีกนัยหนึ่ง สำเร็จรูปมาจาก เมธ ธาตุ + คม ธาตุ + กวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า เมธนตา หีสนตา คจฺจนติ ปวตฺตนตีติ เมธคา, กลหา (เมธคา คือ การทะเลาะวิวาท, การ เปียดเปียนกัน), เกจิ ปน เมธธาตุโต ญฺปัจจยํ วพฺนติ, เตสํ มเตน เมธกาติ ปจฺมกฺขเรน ปาโห ภเวยฺย (ส่วนอาจารย์บางพวก กล่าวว่า ลง ญฺ ปัจจัยท้าย เมธ ธาตุ, ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น พึงมีปาฐะด้วย อักษรตัวแรกว่า เมธกา)⁴⁰

กุสึโต⁴¹

สำเร็จรูปจาก กุ บพหน้า + สิท ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วีริเยนาธิคฺนธพฺพสฺส อตฺถสฺส อลาภโต กุจฺฉิตฺเตนาการเณ สิทตีติ กุสึโต⁴² (กุสึตะ คือ ผู้จมลงด้วยอาการ อันน่าเกลียด

³⁵ พุ.ธ.อ. (บาลี) 46.

³⁶ พุ.ธ.อ. (บาลี) 60.

³⁷ นิตฺติ.สุ. 1102

³⁸ ที.มหา. 10/288

³⁹ พุ.ธ.อ. (บาลี) 60.

⁴⁰ ปาจิตฺตีย.โยชนา 402

⁴¹ พุ.ธ.อ. (บาลี) 67.

⁴² นิตฺติ.ธาตุ 96

เนื่องจากไม่ได้รับประโยชน์ที่จะพึงได้รับความเพียร = ผู้เกียจคร้าน) แปลง ท เป็น ต เหมือนคำว่า สุคโต ที่มาจาก สุคโท.

ปสหตี⁴³

สำเร็จรูปจาก ป บทหน้า + สห ธาตุ (ขณฺตุยาภิเวสุ = อดทน, ครอบงำ) + อ ปัจจัย + ตี วิภัติ อาศัยพยัญชนะหลัง ที่ขะ อิ เป็น อี เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ ดังที่คัมภีร์ สัททนีติ⁴⁴ ได้กล่าวว่า สรา พยัญชนะ ที่มิ (ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ที่ขะ สระหน้า ได้บ้าง) เหมือนตัวอย่างว่า เอวฺ คาเม มฺนี จเร เป็นต้น

ทพฺพลี⁴⁵

สำเร็จรูปจาก ท อุปสรรค + พล ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ พลํ ยสฺสาติ ทพฺพลี, รุกฺโข (ทพฺพละ คือ ต้นไม้ที่ไม่มีกำลัง=ไม่แข็งแรง) หลัง ท อุปสรรค ซ้อน พ เพราะอุปสรรค คือ อุ, ท, นิ มีพบในภาษาสันสกฤตเป็นรูปว่า อุต⁴⁶, ทฺร, นิรฺ ดังนั้น ในภาษาบาลี รูปที่มี อุ, ท, นิ อยู่หน้า จึงมีพบในลักษณะ 2 อย่าง คือ

1. ซ้อนสังโยคท้าย อุ, ท, นิ เช่น อุคฺคโต (อุ + คโต), ทฺคฺคโต (ท + คโต), นิคฺคโต (นิ + คโต)
2. ลงอาคมเมื่อศัพท์หลังมีสระอยู่หน้า เช่น อุทคฺโค (อุ + อคฺโค), นิรฺนตฺร (นิ + อนตฺร), ทฺรติกกโม (ท + อติกกโม)

ปฺริทฺทสฺสตี⁴⁷

สำเร็จรูปจาก ปฺริ บทหน้า + ธา ธาตุ + สสตี วิภัติ คำนี้มีพบในฉบับไทย บางฉบับและฉบับลังกา แปลง ธ เป็น ท ด้วยกัจจายนสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ...แล้วรัสสะ อา เป็น อ เมื่อแปลง อิ อาคมเป็น เอ ก็มีรูปว่า ปฺริทฺทสฺสตี เหมือนอุทาหรณ์ ว่า คเหตุวา ที่มาจาก คห ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย โดยแปลง อิ เป็น เอ ฉบับฉฺฉฐสังคายนา มีรูปว่า ปฺริทฺทิสฺสตี ตามนัยนี้ไม่แปลง อิ

⁴³ พ.ธ.อ. (บาลี) 67.

⁴⁴ นิตฺติ.ส. 64

⁴⁵ พ.ธ.อ. (บาลี) 67.

⁴⁶ รูปว่า อุต ในภาษาสันสกฤต เมื่อเชื่อมสนธิกับสระหลัง ต้องแปลง ต เป็น ท เช่น อุทฺย (อุต + อย) ภาษาบาลี จึงลง ท อาคมท้าย อุ อุปสรรค ส่วนรูปว่า ทฺร และ นิรฺ มี ร อยู่ท้าย ภาษาบาลี จึงลง ร อาคมท้าย ทฺร และ นิ แต่เมื่อศัพท์หลังมีพยัญชนะอยู่หน้า ให้ซ้อนพยัญชนะสังโยคหน้า อุ, ท, นิ เพื่อให้มี 2 มาตราเท่ากับ อุต, ทฺร, นิรฺ

⁴⁷ พ.ธ.อ. (บาลี) 73.

เป็น เอ รูปนี้ก็สมควรเช่นกัน⁴⁸ ในคัมภีร์ธาตุวัตถุสังคหะ คาถาที่ 200 กล่าวว่า ธา ธาตุที่มี ปริ เป็นบทหน้า มีอรรถว่า นิวาเส = นุ่งห่ม เป็นภูวาทิกณะ

วนตกสาวส⁴⁹

ตัดบทเป็น วนตกสาโว + อสส

อสส = อส ธาตุ (ภวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + ตี วิภัตติ แปลง ตี วิภัตติพร้อมด้วย ที่สุดธาตุคือ ส เป็น สส ด้วยมหาสูตร โดยทั่วไปคำว่า อสส มักลง เอยย สัตตมีวิภัตติ และมี อรรถว่า พึงเป็น แต่กฎไวยากรณ์เป็นข้อที่ใช้โดยมากไม่แน่นอน และมีสาธกในสมันต-ปาสาทิกา⁵⁰ ที่อธิบาย อสส ว่า โหติ (ย่อมเป็น) ดังนั้น คำว่า อสส ในพระคาถานี้จึงลง ตี วิภัตติ ได้ เมื่อเป็นดังนี้ ก็จะมีข้อความสอดคล้องกับคำว่า ปรีทเทสสติ ในพระคาถาก่อนที่ลงภวิสสันติ วิภัตติในอรรถปัจจุบันกาล

กาสามรหติ⁵¹

ตัดบทเป็น กาสาว + อรหติ แปลงนิคหิตเป็น ม. สำหรับ การ แปลงนิคหิตเป็น ม, ท อักษรนี้ ปทรูปสิทธิปกรณ⁵² ได้แสดงข้อแตกต่างกัน คือ การแปลงนิคหิตเป็น ม อักษร ใช้ได้ไม่มีขอบเขต. ส่วนการแปลงนิคหิต เป็น ท จำกัดเฉพาะนิคหิตที่อยู่ท้าย ย, ต, เอต ศัพท์เท่านั้น เช่น ยทนิจจ (ย + อนิจจ), ตทนต์ตา (ต + อนตตา), เอตทโวจ (เอต + อโวจ) เป็นต้น

สารมตินโน⁵³

สำเร็จรูปจาก สาร + มติ มีรูปวิเคราะห์ว่า สาโร อิติ มติ เยสนติ สารมตินโน คำว่า สารมตินโน นี้ เดิมเป็น สารมติ (อิการันต์) ลง โย ปฐมาวิภัตติแล้วแปลง โย เป็น โน. การแปลง โย เป็น โน หลัง อิ การันต์ นี้ต้องทำด้วยวินิการโยควิภาค (การแบ่งสูตร โดยเว้นตัวที่ตามมา) ว่า โยโน โน (เว้นตัวที่ตามมาก็คือ กตรสสา เพราะคำว่า สารมติ นี้ ไม่มี การทำรัสสะเนื่องจากเป็นรัสสระอยู่แล้ว)

⁴⁸ อรรถกถาชาดก 7/196 อธิบาย ปรีทเทสสติ ด้วยบทที่ลงวัดตามา วิภัตติว่า ปรีทติ และเรื่องราว ในที่นี้ก็กล่าวถึงบุคคลผู้กำลังนุ่งห่มผ้า กาสาวะอยู่ ดังนั้น จึงลงภวิสสันติวิภัตติในปัจจุบันกาล คำนี้จัดว่าเป็นกาล วิปัลลาสที่ควรกล่าวปัจจุบันกาล แต่กลับกล่าวเป็นอนาคตกาล ทั้งนี้เพื่อรักษาคณะฉันท

⁴⁹ พุ.ธ.อ. (บาลี) 73.

⁵⁰ สมณต. 1/280

⁵¹ พุ.ธ.อ. (บาลี) 73.

⁵² รุ. 52

⁵³ พุ.ธ.อ. (บาลี) 104.

ดังที่คัมภีร์ปทรูปสัทธี ได้กล่าวว่า

อธิการี วินา "โยน" โนติ โยควิภาโต
 กวจิ อกตรสสาปี โน สารมตินโนติ ยถา⁵⁴
 หลังจาก อี อักษรซึ่งเป็นรัสสระอันไม่ถูกทำแล้ว (คือเป็น
 รัสสระมาแต่เดิม) ให้แปลง โย วิภัตติเป็น โน ด้วยโยควิภา
 ติว่า "โยน โน" ได้บ้าง โดยเว้นบทที่ตาม มา คือ กตรสสา
 (รัสสระที่ถูกทำ) เหมือนตัวอย่างว่า สารมตินโน (ผู้มี
 ความเห็นว่าเป็นสาระ).⁵⁵

สารโต, อสารโต⁵⁶

ลง โต ปัจจัยในอรรธปฐมาวิภัตติ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ว่า อิตินา
 นิททิสิตพเพ โต⁵⁷ (ลง โต ปัจจัยในอรรธปฐมาวิภัตติ ในฐานะ ที่พึงแสดงด้วย อิติ ศัพท์) จึงแปล
 ตามศัพท์ว่า “ว่าเป็นสาระ, ว่าไม่ใช่สาระ” และคำทั้งสอง นี้ก็กลับ อิติ ศัพท์ที่เรียกว่า ลุตตนิท
 ทิฏฐะ (ถูกแสดงไว้ด้วยการลบ) ดังนั้น อรรธกถาธรรมบท จึงอธิบายโดยประกอบด้วย อิติ ศัพท์
 ว่า สาโร นามายนติ ว่าสิ่งนี้ชื่อว่าสาระ

วุจฺจิ⁵⁸

สำเร็จรูปจาก วสสุ ธาตุ + ติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วสสนํ วุจฺจิ.⁵⁹ แม้ในคัมภีร์
 ปทรูปสัทธี จะแสดงรูปวิเคราะห์ไว้เช่นนี้ แต่ในอรรธกถาได้พรรณนาไว้ว่า วสสุวุจฺจิ ดังนั้น ควร
 ตั้ง วิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า วสสตีติ วุจฺจิ. (วุจฺจิ คือ น้ำฝน)

⁵⁴ รุ. 151

⁵⁵ คัมภีร์สัททนีติ ปทมาลา ตอนว่าด้วยการจำแนกบทที่เป็น อี, อี, อุ, อู การันต์ ท่านอาจารย์อัครวงศ์ ได้
 ให้เหตุผลของการที่ต้องคงรูป โน ของศัพท์ว่า สารมตินโน ไว้ว่า เนื่องจากศัพท์นี้ เป็นศัพท์อดีตถึงคมาแต่เดิมก่อนจะ
 เข้าสมาส แต่หลังจากย่อเข้าเป็น พหุพพิหสมาสแล้วกลายเป็นศัพท์ปุงลิงค์ ดังนั้น ในฐานะเช่นนี้ จึงสามารถมีรูป ที่
 ลงท้ายด้วย โน 3 วิภัตติ คือ รูปที่เป็นปฐมาวิภัตติพหูพจน์, รูปที่เป็นหุตยาวิภัตติ พหูพจน์และรูปที่เป็นอาลปะ
 พหูพจน์.

⁵⁶ ชุ.ธ.อ. (บาลี) 104.

⁵⁷ นีติ.สุ. 496

⁵⁸ ชุ.ธ.อ. (บาลี) 113.

⁵⁹ รุ. 453

เปจจ⁶⁰

สำเร็จรูปจาก ป บทหน้า + อี ธาตุ + ตวา ปัจจัย พทธี อี เป็น เอ แล้วแปลง ตวา เป็น จจ ด้วยโมคคัลลภาวะ⁶¹ ว่า อีโต จโจ (แปลง กตวา ปัจจัย ทำยอี ธาตุเป็น จจ) เหมือนคำว่า ปฏิจจ ที่สำเร็จรูปมาจาก ปฏิ + อี ธาตุ + ตวา ปัจจัย แม้ในคัมภีร์อรรถกถา ก็ได้พรรณาไว้ว่า เปจจาติ ปรโลกิ คนตวา และในโกตถุณะ ก็ได้แสดงไว้ว่า ปร + อี + ตวา + ลยป เป็นบทกิริยา⁶² เปจจ = ป บทหน้า + อี ธาตุ + ญย ปัจจัย แปลง ญ เป็น ต, ตย เป็น จ, ซ้อน จ, วุทธิ อี เป็น เอ. หลัง เปจจ ลง สัตตมีวิภัตติแล้วลบทิ้ง. คัมภีร์โณมนิธิ ก็ได้ แสดงอรรถไว้ว่า โลกนตเร (ในโลกรอื่น=ภพหน้า) [ปร+ อีณ + ลยป]

วิหณฺณติ⁶³

สำเร็จรูปจาก วิ บทหน้า + หน ธาตุ + ย ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมน เตือดร้อน). หน - วิหิสาณฺณเนสุ=เปียดเปียน, เหน็ดเหน้อย, กระทบกระทั้ง - เสียดสี, มี อุ เป็นบทหน้ามีอรรถอุคฆาต=ถอนขึ้น, ทำลาย-กำจัด, มี ส เป็นบทหน้ามีอรรถ สหต = รวม - ประชุม, มี อาเป็นบทหน้ามีอรรถ อาฆาต = เคียดแค้น (ทิ)

สํหิตํ⁶⁴

สำเร็จรูปจาก สํ บทหน้า + ธา ธาตุ + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สํวิธียิตถาติ สํหิต (สังหิตะคือคำที่ประกอบด้วยประโยชน์) แปลง ธา เป็น หิ, ฌบับัญฐฐสังคายนา มีรูปที่ลบนิกคิตแล้วว่า สํหิต เพื่อรักษานันท์ อีกนัยหนึ่ง = สํ ศัพท์ + หิต ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สํ สโมธานํ หิตํ ยสฺสาติ สํหิต (สังหิตะ คือ ที่มีโลกียประโยชน์และโลกุตระประโยชน์อันประกอบแล้ว)

⁶⁰ พุ.ธ.อ. (บาลี) 119.

⁶¹ โมค. 5/168

⁶² อีกนัยหนึ่ง คำนี้เป็นศัพท์นิบาตมีอรรถว่า "ภพหน้า" ดังที่คัมภีร์อภิธาน (คาถา 1148) ได้กล่าวไว้ว่า **เปจจามุตร ภาวนตเร** (เปจจ, อมฺตร เป็นนิบาตมีอรรถว่า ภาวนตระ =ภพหน้า). ในสุจิกกล่าวว่า **เปจจ-อมฺตรสทา ภาวนตเร สตตมยตเถ, เปจจ สคฺเค ปโมทิตฺยาทิสฺส** (เปจจ, อมฺตร เป็นนิบาตในอรรถภาวนตระ และใช้ในอรรถสัตตมี เช่น เปจจ สคฺเค ปโมทิต) ในสัททนีติ สุตตมาลา (459) กล่าวว่า **สมนฺตา...เปจจ อปาจิณํ อิจฺเจเต สตตมียา** (ศัพท์เหล่านี้ คือ สมนฺตา...เปจจ อปาจิณํ ใช้ในอรรถสัตตมี) ตามมตินี้ **เปจจ** ต้องแปลว่า "ในภพหน้า"

⁶³ พุ.ธ.อ. (บาลี) 119.

⁶⁴ พุ.ธ.อ. (บาลี) 146.

สมมปปชาโน⁶⁵

สำเร็จรูปจาก สมมา + ปชาน = สมมา ปชานาตีติ สมมปปชาโน ปชาน = ป บทหน้า + ฌา ธาตุ + นา ปัจจัย + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปชานาตีติ ปชาโน [อีกอย่างหนึ่ง ป บทหน้า + ฌา ธาตุ + นา ปัจจัย + มาน ปัจจัย] เพราะ นา แปลง ฌา เป็น ชา ลบ นา ลบ ม ของ มาน]

อุปาทิยาโน⁶⁶

สำเร็จรูปจาก อุป บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ย ปัจจัย + อาน ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปาทิยเตติ อุปาทิยาโน อาน ปัจจัย ลงในอัฟกัณตกริยาเหมือน มาน ปัจจัย นี้คือมติของกัจจายนไวยากรณ์ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์⁶⁷ กล่าวว่า ลง มาน ปัจจัย แล้วลบ ม อักษรด้วยสูตรใน ไวยากรณ์ นั้นว่า มานสส มสส (ลบ ม ของ มาน ปัจจัย)

4.2 การวิเคราะห์คาถาตามหลักฉันทลักษณ์

ในการศึกษาประเด็นฉันทลักษณ์ของบาลี ผู้ศึกษาได้นำตัวอย่างพระคาถาที่ปรากฏในบทมนต์พิธีซึ่งเป็นหนังสือที่พิมพ์เผยแพร่เป็นคู่มืออุบาสกอุบาสิกา คือ คาถาอาราธนาธรรม และได้นำคาถาที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา ซึ่งเป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทย คือ คาถา เย ธมมา ฯลฯ และคาถา โอวาทปาฏิโมกข์ ทั้งนี้ เพื่อให้เป็นกรณีศึกษาการใช้บทบาลีให้ถูกต้องตามพระไตรปิฎก อรรถกถา และหลักฉันทลักษณ์ตามคัมภีร์วृत्ตโตทัยดังนี้

4.2.1 คาถาอาราธนาธรรม

บทอาราธนาธรรมที่ปรากฏในมนต์พิธี และพิธีกรในพิธีธรรมต่าง ๆ มักจะกล่าวนำ หรือ สวดกันว่า

พรหฺมา จะ โลกาธิปะตี สะหฺมปะตี
กัตถฺยชะลี อ้นธิะรัง อะยาจะถะ
สันตีระ สัตตาปะระชักกะชาติกา
เทเสตุ ธัมมัง อะนุกัมปิมัง ปะชัง⁶⁸

บทบาลีดังกล่าวนี้ มีปรากฏในคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎกฉบับอักษรไทย 3 ฉบับ คือ

⁶⁵ พุ.ธ.อ. (บาลี) 147.

⁶⁶ พุ.ธ.อ. (บาลี) 147.

⁶⁷ โมค. 5/162

⁶⁸ พระครูอรุณธรรมรังสี (เอี่ยม สิริวัฒนโณ), มนต์พิธีสำหรับพระภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนทั่วไป, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย (1999), 2534), หน้า 277.

1. ฉบับสยามรัฐ จัดพิมพ์โดยมูลนิธิมหาจุฬาราชวิทยาลัย
 2. ฉบับสังคายนา ปี 2530 (ทยยรฐ) จัดพิมพ์โดยกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ
 3. ฉบับมหาจุฬา จัดพิมพ์โดยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ข้อความอาราธนาธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก มีดังนี้

พรหมา จ โลกาธิปตี สหมปติ
 กตณฺขลึ อนธิวโร อยาจถ,
 สนฺตึธ สตฺตา อปฺพรชกฺขชาติกา
 เทเสหิ ธมฺมํ อนุกมฺปิมี ปชฺ.⁶⁹

พระไตรปิฎก ฉบับฉัฎฐสังคายนาและอรรถกถา จัดพิมพ์โดยกรมการศาสนาแห่ง
 สหภาพพม่า ปรากฏดังนี้

พรหมา จ โลกาธิปตี สหมปติ
 กตณฺขลึ อนธิวโร อยาจถ,
 สนฺตึธ สตฺตาปฺพรชกฺขชาติกา
 เทเสหิ ธมฺมํ อนุกมฺปิมี ปชฺ.⁷⁰

อรรถกถามหาจุฬา ปรากฏดังนี้

พรหมา จ โลกาธิปตี สหมปติ
 กตณฺขลึ อนธิวโร อยาจถ,
 สนฺตึธ สตฺตาปฺพรชกฺขชาติกา
 เทเสหิ ธมฺมํ อนุกมฺปิมี ปชฺ.⁷¹

จากหลักฐานในคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก และอรรถกถา จะเห็นว่าในบาทที่ 2 นั้น
 ต่างก็ปรากฏตรงกันเป็น กตณฺขลึ อนธิวโร⁷² อยาจถ แล้วเหตุไรจึงมีการสวดการกล่าวเป็น

⁶⁹ ขุ. พุทฺธ. 33/430 (ฉบับสยามรัฐ), ขุ. พุทฺธ. 33/455 (ฉบับทยยรฐ), ขุ. พุทฺธ. 33/435 (ฉบับมหา
 จุฬา)

⁷⁰ ขุ. พุทฺธ. 299

⁷¹ พุทฺธ. อกฺ. 8

⁷² อนธิวโร (น+อนธิวโร) พระพุทธเจ้า, ผู้ประเสริฐสุด. อจจนตวโร อนธิวโร นาสส อตถิติ อนธิวโร, น ตโต
 อธิโก วโร อตถิติ วา อนธิวโร, อนุตฺตโรติ อตโธ⁷² พระพุทธเจ้าผู้ไม่มีใครยิ่งกว่า พระนามว่าอนธิวระ ได้แก่ผู้

กตอลฺลหฺ อนุอิรวฺ อยาจลฺ ไปได้ การสร้างบทเป็น กตอลฺลหฺ อนุอิรวฺ อยาจลฺ อย่างนี้ เพราะเป็นการรักษาคำนี้เนื่องจากคำนี้เป็น อินทวสา คาลา แต่ละบาทต้องมีคณะเสียงดังนี้ คือ ต ต ช ร หรือเรียงตามหน่วยเสียงแต่ละหน่วยจะได้ดังนี้ ครุ ครุ ลหุ, ครุ ครุ ลหุ, ลหุ ครุ ลหุ, ครุ ลหุ ครุ ดังนั้นบาทที่ 2 จึงต้องใช้เป็น กตอลฺลหฺ อนุอิรวฺ อยาจลฺ เพื่อจะได้ตรงกับลักษณะของ อินทวสา เช่นเดียวกับบาทคาลาที่เหลือ

ในการศึกษาหลักฉันทลักษณ์ดังกล่าว ไม่มีเหตุผลและความจำเป็นใด ๆ ที่ต้องสร้างให้ถูกต้องตามหลักของอินทวสา เพราะบทอาวธนาธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ไม่ใช่อินทวสา พึงพิจารณาเพื่อให้เกิดความเข้าใจตามหลักการดังนี้

คาลานี้ กล่าวโดยรวมทั้งสี่บาทเรียกว่าเป็น “อุปชาติคาลา” เพราะเกิดจากบาทคาลาที่ต่างกันมารวมเข้าด้วยกันเป็น 1 คาลา ไม่ได้เกิดจากบาทคาลาที่เหมือนกันทั้งสี่บาทตามคำกล่าวใน วุตโตทัยฉันทโศภณ ครึ่งหลังว่า

เอวํ กิลณฺณาสูปิ มิสฺสิตาสู

วทนฺติ ชาตีสฺสฺวิทเมว นาม⁷³

ในพวกอื่น ๆ ที่ผสมกันเช่นนี้

ต่างก็เรียกชื่อว่า “อุปชาติ” นี้เหมือนกัน

เมื่อกล่าวจำแนกแยกทีละบาท จะระบุชื่อคณะและชื่อของแต่ละบาทได้ดังนี้

บาทที่ 1 – พรหฺมา จ โลกาทิปฺตี สหฺมปฺตี ประกอบด้วยคณะเสียงดังนี้ ต ต ช ร ตรงกับลักษณะของ อินทวสา⁷⁴ (ติ ท้ายบาท ปาหนตฺครุ)

บาทที่ 2 – กตอลฺลหฺ อนุอิรวฺ อยาจลฺ ประกอบด้วยคณะเสียงดังนี้ คือ ช ฆ ส ช ค และมียติ 4, 9 ตรงกับลักษณะของ รุจิรา⁷⁵ (ถ ท้ายบาทเป็น ปาหนตฺครุ)

บาทที่ 3 – สนฺตฺธิ สดฺดา อปฺปรชฺกฺขชาติกา ประกอบด้วยคณะเสียงดังนี้ คือ ต ม ส ช ค ไม่มีชื่อเฉพาะกล่าวไว้ในวุตโตทัย แต่ถ้าถือตามบาทที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับฉันทสัทธนา รวมทั้งอรรถกถาฉบับมหาจุฬาที่เป็น สนฺตฺธิ สดฺดาอปฺปรชฺกฺขชาติกา จะประกอบด้วยคณะเสียงดังนี้ คือ ต ช ร ตรงกับลักษณะของ อินทวสา

บาทที่ 4 – เทเสฺหิ ธมฺมํ อนุกมฺปิมีปํ ประกอบด้วยคณะเสียงดังนี้ ต ต ช ร ตรงกับลักษณะของอินทวสา

ดังนั้น จึงพอกล่าวได้ว่า คาลานี้เป็นอุปชาติคาลา โดยที่มีบาทที่ 1 บาทที่ 3. ถือตามฉันทสัทธนา และอรรถกถาฉบับมหาจุฬา) และบาทที่ 4 เป็นอินทวสา ส่วนบาทที่ 2 นั้นเป็นรุจิรา

ประเสริฐสุด. อตฺตโน อธิกสฺส กสฺสจฺจิ อภาวโต อนุอิรวฺ พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าอนุอิระ เพราะไม่มีผู้ใดประเสริฐยิ่งกว่าพระองค์ (อาเทศ น เป็น อน, ลบสระหน้า)

⁷³ วุตโต. 65

⁷⁴ วุตโต. 75

⁷⁵ วุตโต. 89

ดังนั้นในการศึกษาวิเคราะห์ฉันทลักษณ์ของคาถาอาราธนาธรรม พึงพิจารณาดัง

1. หากเป็น กตถยลลิต จะขัดแย้งกับหลักการอ่านออกเสียงภาษาบาลีที่ว่า นเย ปริยุตเต⁷⁶ นั้นเพราะเมื่อพยัญชนะตัวหน้าไม่มีสระ (บาลีอักษรไทย ใช้จุดใส่ไว้ใต้ตัวพยัญชนะ) จะต้องอ่านรวมเข้ากับเสียงหลัง คำเช่นนี้จึงต้องอ่านรวมเสียงเข้าด้วยกันเป็น กตถยลลิต

2. หากเป็น อนธิวร จะไม่ตรงกับพระนามของพระพุทธเจ้าที่ว่า อนธิวร⁷⁷ ซึ่งแปลความได้ว่า ผู้ไม่มีผู้ประเสริฐยิ่งกว่า, หาผู้ประเสริฐเลิศกว่าไม่มี

3. หากต้องการให้เป็น อินทวสา ในบาทที่ 2 นี้ อาจจะเรียงคำได้ใหม่ในทำนองนี้ เช่น ยาจิตถ สมพุทธรู กตถยลลิต แต่ที่พระเถระครั้งโบราณท่านคงธำรงรักษาไว้ในรูปคำตามที่ปรากฏอยู่นั้น เพราะท่านทราบกันดีว่ารูปแบบทางฉันทลักษณ์นั้นไม่จำเป็นว่าต้องเป็นอย่างเดียวกันทั้งสี่บาท กับทั้งการวางคำ กตถยลลิต ไว้ต่อเนื่องกับคำว่า สหมปติ / สหมปติ เกิดเป็นคุณสมบัติทางด้านภาษาที่เรียกว่า ปสาทคุณ⁷⁸ อีกด้วย ดังนั้นจึงปรากฏเป็นเช่นที่ยกมา

4.2.2 คาถา เย ธมมา ฯลฯ

เย ธมมา เหตุปฺปภา

เตสํ เหตุ ตถาคโต อห

เตสญจ โย นิโรธ

เอวํวาทิ มหาสมโณ.⁷⁹

ธรรมเหล่าใดเกิดจากเหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรม

เหล่านั้น และตรัสความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหา

สมณะ (ผู้เป็น ศาสดาของเรา) กล่าวสอนอย่างนี้

ในบาทที่ 2 ของคาถานี้มีการแก้เป็น “เตสํ เหตุ ตถาคโต (อห)” บ้าง, เป็น “เตสํ เหตุ ตถาคโต” บ้าง (ตัด อห ออก) บาทที่ 3 มีการแก้เป็น “เตสญจ โย นิโรธ จ” บ้าง เช่น ปรากฏในหนังสือ ธัมมปทัฏฐกถาปฐโม ภาค⁸⁰ หนังสือประกอบวิชาแปลมคธเป็นไทยประโยค 1-2 ว่า

เย ธมมา เหตุปฺปภา

เตสํ เหตุ ตถาคโต

เตสญจ โย นิโรธ จ

เอวํวาทิ มหาสมโณติ

ในการเรียนการสอนวิชาแปลมคธเป็นไทยชั้นประโยค 1-2 มักจะมีผู้วิจารณ์ว่า คาถานี้ไม่มีกริยา โบราณจารย์จึงเติมคำว่า “อห” (แปลว่า กล่าว) เข้ามาเพื่อให้สมบูรณ์ขึ้น

⁷⁶ กจ. 11

⁷⁷ อภิธาน. คาถาที่ 2

⁷⁸ คุณลักษณะที่เกิดจากการวางคำที่เกี่ยวข้องกัน ไว้ไม่ห่างกัน ดู สุโพธาลังการ คาถาที่ 119

⁷⁹ วิ. มห. 4/274, ชุ. อป. 32/36

⁸⁰ ธ.อ. 1/84

แต่ไม่ทราบว่ามีใครเติม เติมตั้งแต่เมื่อใด เพื่อให้รู้ว่าเป็นคำที่เติมเข้ามาใหม่ ท่านจึงใส่วงเล็บไว้ให้เป็นที่สังเกต ซึ่งสรุปความคิดเห็นได้เกี่ยวกับคาถาที่ปรากฏในหนังสืออัมมปัทฏฐกา ได้ดังนี้

1. คาถานี้นำจะสมบูรณ์แล้ว ไม่น่าจะมีข้อบกพร่อง คือ ตกกริยา ดังที่เข้าใจกัน เพราะเป็นคาถาที่พระอัสสชิรหันต์ได้กล่าวแสดงและพระพุทธองค์ก็ทรงรับรองในความถูกต้อง ด้วยถือว่าเป็นพุทธวจนะ

2. คำกริยาว่า“กล่าว” ที่ว่าตกไปจนต้องเติมเข้ามาภายหลังนั้น น่าจะมีอยู่แล้วในคาถานี้ แต่ไม่รอบคอบเองจึงมองผ่านเลยไป คำนั้นก็คือ “ตถาคโต” ในบาทที่ 2 นั่นเอง

3. ตถาคโต นี้มีใช้คำนามที่แปลว่าพระตถาคตดังที่เข้าใจ หากเป็นคำกริยา โดยแยกเป็น ตถา (อย่างนั้น) + คโต (กล่าวแล้ว), คโต มาจาก คทธาตุ แปลว่า กล่าว ลง ต ปัจจัย กริยาภิกตตามหลักไวยากรณ์บาลี สำเร็จรูปเป็น คโต แปลว่า กล่าวแล้ว (คนละคำกับ คโต ที่แปลว่า ไปแล้ว)

4. เมื่อเป็นเช่นนี้ คาถานี้ก็ได้ตกกริยาว่า “กล่าว” แต่อย่างไร ก็ไม่จำเป็นต้องเติมคำว่า อาห (กล่าวแล้ว) เข้ามาให้ซ้ำซ้อนเปล่า ๆ ประธานในประโยคนี้ก็คือ มหาสมณ กริยา คือ คโต สมบูรณ์อยู่ในตัวแล้ว

เหตุที่มีผู้วิจารณ์และแสดงความคิดเห็นไว้ดังนี้ คงเนื่องจากเห็นว่าคาถานี้เป็นพวก วัตตคาถา (เช่น ปุณฺณยวตฺร เป็นต้น) ที่กำหนดให้มีบาทละ 8 พยางค์ ถ้าบาทที่ 2 มีอาห ด้วยก็ จะรวมเป็น 10 พยางค์ เกินไป 2 พยางค์ รู้สึกจะเกินมากไป จึงน่าจะไม่ต้อง ความจริงยังไม่ควรด่วนตัดสินว่า อาห ที่อยู่ในคาถานี้เป็นบทเกินหรือเป็นบทที่ใส่เพิ่มเข้ามาภายหลังด้วยเหตุเพียงเท่านี้ เพราะว่าฉันทลักษณ์นั้นมีมากมายหลายชนิด แม้คัมภีร์วุตโตทัยฉันทโภปณที่ว่า ละเอียดกว้างขวางก็ยังไม่จบสิ้น ซึ่งเรื่องนี้ควรพิจารณาให้รอบคอบถี่ถ้วน ทั้งหลักฐานและเหตุผล เบื้องแรกว่ากันถึงหลักฐานก่อน ในรอยจารึกที่พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ที่จารึกคาถา “เย ธมมา” นั้นไว้ อายุประมาณ 1,000 กว่าปี มี “อาห” อยู่ด้วย แม้ในพระไตรปิฎกฉบับลังกา พม่า อังกฤษ ก็มี อาห เช่นเดียวกัน⁸¹

⁸¹ พระไตรปิฎกฉบับภาษาอังกฤษ (ตัวพระบาลีภาษาอังกฤษอักษรโรมัน)

ye dhammā hetuppabhavā tesam hetum tathāgato āha

tesan ca yo nirodho evamvādi mahāsamaṇo' ti.

นอกจากนี้ คำอธิบายในอรรถกถาก็บ่งบอกว่ามี อาห อย่างชัดเจน ดังนี้คือ เย ธมมา เหตุปภวาติ เหตุปภวา นาม ปญฺจกฺขนฺธา, เตนสฺส ทฺกฺขสจฺจํ ทสฺเสติ. เตสํ เหตุ ตถาคโต อาหาติ เตสํ เหตุ นาม สมุทฺทสจฺจํ, ตถจ ตถาคโต อาหาติ ทสฺเสติ. (วิ. มหาวคค. อฎ. 3/30) คำว่า “เย ธมมา เหตุปภวา” หมายความว่า ชน 5 ชื่อว่าเป็นธรรมที่เกิดจากเหตุ. คำนั้นพระอัสสชิเถระ แสดงทุกขสัจจะแก่อุปติสสปริพาชก. คำว่า “เตสํ เหตุ ตถาคโต อาห” ท่านแสดงว่า พระตถาคตตรัสสมุทัยสัจจะ ซึ่งเป็นเหตุของทุกขสัจจะนั้น เตสํ ธมมานํ เหตุ การณํ ตถาคโต อาห กเถสิ. (ขุ. อปทาน. อฎ. 1/278) พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น

พระไตรปิฎกฉบับหลัง ๆ ของไทย (ที่มีการแก้แล้ว) พบว่าบางแห่งมีการใส่วงเล็บที่อาห บางแห่งก็ไม่ได้ใส่วงเล็บไว้⁸² สำหรับในธัมมปทัฏฐกถา ภาค 1 หน้า 84 เรื่อง สัณฺฑชฺช ตตฺถ อาห ออฺกไปเลย สันนิษฐานว่า ท่านผู้ตรวจชำระคัมภีร์ใช้วิชาแต่งฉันทมาตัดสินและแก้ของเดิม เมื่อเห็นว่าคาถานี้มีถ้อยคำเกิน น่าจะไม่ถูกฉันทลักษณะ จึงใส่วงเล็บไว้เป็นที่สังเกต บางแห่งก็ตัดออกไปเลย ด้วยเหตุนี้ นักบาลีรุ่นหลัง ๆ ต่อมาจึงลงความเห็นว่ คาถานี้ไม่มี อาห ส่วนบางแห่งที่มี อาห อยู่ในวงเล็บนั้นเป็นคำที่อาจารย์ชั้นหลังใส่เพิ่มเข้ามา

แท้จริง อาห ที่อยู่ในคาถานี้มีความสมบูรณ์อยู่แล้ว เพราะคาถานี้เป็นวิปุลลาอริยา คาถา และเป็นฉันทประเภทมาตรพฤติ ที่กำหนดจำนวนมาตรา ไม่ใช่วัดตคาถา (เช่น ปฏฐยาวัตรเป็นต้น) และฉันทประเภทวรรณพฤติที่กำหนดจำนวนพยางค์ นอกจากนี้ความเห็นที่ว่า ตถาคโต แยกเป็น ตถา (อย่างนั้น) + คโต (กล่าวแล้ว), คโต มาจาก คทธาตุ + ตปัจจย นั้นก็ไม่ตรงกับอรรถกถาที่อธิบายคาถานี้ ในอรรถกถาไม่ได้อธิบายบทนี้เลย เพราะเป็นที่เข้าใจกันแล้วว่า หมายถึงพระตถาคต ซึ่งเป็นคำไวพจน์ของพระพุทธเจ้า ถ้ามีอะไรพิเศษท่านคงอธิบายแน่นอน จริงอยู่ ศัพท์ภาษาบาลีบางศัพท์สามารถแยกได้หลายอย่าง วิเคราะห์ได้หลายอย่าง แปลได้หลายอย่าง แต่เมื่อประกอบเข้าเป็นประโยคแล้วย่อมมีเนื้อความจำกัด เพราะเกี่ยวข้องกับศัพท์อื่น บทว่า ตถาคโต ในที่นี้ไม่ควรแยกเป็น ตถา + คโต แล้วแปลว่า “กล่าวแล้วอย่างนั้น” ด้วยเหตุผลดังนี้

1. เพราะมี อาห อยู่แล้ว
2. ถ้าแยกเป็น ตถา (อย่างนั้น) + คโต (กล่าวแล้ว) คำว่า “อย่างนั้น” ไม่รู้ว่าหมายถึงอะไร? ถ้าหมายถึงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้นก็มี “เตสํ เหตุ” อยู่แล้ว
3. คโต ที่แปลว่า “กล่าวแล้ว” เคยพบแต่ที่อยู่ในรูปของสมาส เช่น ตถาคโต, สุกโต เท่านั้น ไม่เคยพบที่ใช้ยฺยโตด ๆ
4. ถ้าใช้ คโต ที่แปลว่า “กล่าวแล้ว” เป็นกริยาของประโยคก็น่าจะเป็นกิริยาวิเศษ (มีโทษเพราะรู้ยาก) ตามที่แสดงไว้ในคัมภีร์อสังการะ เนื่องจากไปซ้ำกับ คโต ที่แปลว่า “ไปแล้ว”

อนึ่ง โบราณจารย์กล่าวไว้ว่า ถ้าไม่สามารถระบุชื่อว่าเป็นคาถาอะไร ฉันทประเภทไหนได้ เนื่องจากไม่ตรงกับคัมภีร์ฉันท ก็ให้เรียกว่า “สามัญคาถา” เท่านั้น ไม่ควรแก้พระพุทธพจน์ไปตามฉันทลักษณะที่ตนเรียนมา เพราะว่า พระพุทธเจ้าเป็นฉันทปารุ ถึงฝั่งแห่งฉันทแล้ว (จบฉันทแล้ว) ส่วนพวกเราทั้งหลายยังไม่ถึงฝั่ง ไม่สามารถรู้ได้ว่าเหตุไรพระองค์จึงทรงตรัสเช่นนั้น อีกอย่างหนึ่งในเวลาที่พระพุทธเจ้าแสดงธรรมนั้น ถึงแม้บางครั้งพระองค์จะตรัสเป็นคาถาก็มิได้เน้นฉันทเป็นสำคัญ แต่ทรงเน้นเนื้อหาสาระเป็นสำคัญ

⁸² ดู วิ.มหาวคค. และขุ. อปทาน.

4.2.3 คาถา โอวาทปาติโมกข์

คำว่า ปาติโมกฺเข⁸³ มีพบในฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับลังกา ส่วนฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า ปาฏิโมกฺเข มีรูปสำเร็จมาจาก ปติ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ + อ ปัจจัย เมื่อมีการแปลง ปติ อุปสรรคเป็น ปฏฺิ จึงมีรูปว่า ปาฏิโมกฺข ส่วนรูปว่า ปาติโมกฺข จำแนกรากศัพท์ออกเป็น 2 นัย ดังนี้ คือ

1. ป+อติ+โมกฺข มีรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาสว่า อติวิย ปโมกฺข์ ปาติโมกฺข์ (ปาติโมกข์ คือ ศีลที่ยอดเยี่ยมยิ่ง) ข้อนี้มีกล่าวไว้ในกัณฑ์ชาวิตถณี ว่า ตตถ ปาติโมกฺขนติ ปอติโมกฺข์, อติปโมกฺข์ อติเสฏฺฐํ อติอุตฺตมนติ อตฺโถ.⁸⁴ ในบทแห่งคานานั้น คำว่า ปาติโมกฺข์ ตตฺถ เป็น ป + อติโมกฺข์ มีความหมายว่า ยอดเยี่ยมยิ่ง คือ ประเสริฐยิ่ง กล่าวคือสูงส่งยิ่ง

2. ปาติ บทหน้า + ในโมกฺข ธาตุ (มฺจฺจน=พ้น) + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์แสดงไว้ในกัณฑ์ภาสิกาใหม่ ว่า ปาติ รกฺขตีติ ปาติ (ปาติ คือ ผู้รักษา), ตํ [ปาติ] โมกฺเขตติ โมเจติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขทีติ ปาติโมกฺข์⁸⁵ ปาติโมกข์ คือ ศีลที่ยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์อันมีในอบายภูมิเป็นต้น) รูปวิเคราะห์ดังกล่าวนี้ คล้อยตามกัณฑ์ชาวิตถณี ที่กล่าวว่า ตตถ สีสํ โย นํ ปาติ รกฺขตี, ตํโมกฺเขตติ โมเจติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขที อตฺตานุนวาทาทีหิ วา ภเยทีติ ปาติโมกฺข์.⁸⁶ ในข้อนี้ ศีลชื่อว่าปาติโมกข์ เพราะอรรถว่าเป็นสภาพยังผู้รักษาศีลนั้นให้พ้นจากทุกข์อันมีในอบายภูมิเป็นต้น หรือให้พ้นจากภัยตำหนิตนเป็นต้น

โอวาทปาติโมกข์ เป็นหลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนาเป็น "ปาติโมกข์" ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงตลอดปฐมโพธิกาล คือ 20 พรรษาแรก เฉพาะครั้งแรกในวันเพ็ญเดือนมาฆะ (เดือน 3) หลังจากตรัสรู้แล้ว 9 เดือน พระพุทธเจ้าทรงแสดง "โอวาทปาติโมกข์" นี้ ด้วยพระองค์เอง ท่ามกลางที่ประชุมสงฆ์ตลอด 20 พรรษาแรก หลังจากนั้นทรงบัญญัติให้พระสงฆ์แสดง "อาณานาปาติโมกข์" แทน) ประกอบด้วย 3 คาถา ตามลำดับ ดังนี้

⁸³ ในบาทคาถาว่า ปาติโมกฺเข จ สํวโร

⁸⁴ กงฺขา. 105

⁸⁵ กงฺขา. นว. 134

⁸⁶ กงฺขา. 106

คาถาที่ 1. สพพปาปสฺส อกรณํ กุสฺลสฺส⁸⁷ อุปสมปทา⁸⁸
 สจิตตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.
 ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด ทำแต่ความดี ทำใจให้
 ผ่องใส นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

พระคาถานี้เป็นอนุฏฐาณันท์ 8 พยางค์⁸⁹ ประเภทปฐมสการตติยภการวิปูลา มี ส
 ช ภ ช คณะ ท้าย 4 พยางค์ในบาท คือ คำว่า ส อกร (1 1 2) เป็น ส คณะ โดยรวมคำว่า กร
 เป็นครุพยางค์เดียว, คำว่า ปสมป (1 2 1) เป็น ช คณะ โดยรวมคำว่า อุป เป็นลหุพยางค์เดียว
 ก็จะครบ 8 พยางค์, คำว่า โยทป (2 1 1) เป็น ภ คณะ โดยรวมคำว่า ปรี เป็นครุพยางค์เดียว
 คำว่า น สาส (1 2 1) เป็น ช คณะ

สพพปาปสฺส อกรณํ	กุสฺลสฺส อุปสมปทา ⁹⁰
2 1 2 2 1 1 2 2	1 1 2 1 1 2 1 2
สจิตตปริ โยทปนํ ⁹¹	เอตํ พุทฺธาน สาสนํ

⁸⁷ คำว่า กุสฺลสฺส (กุศล) มีความหมาย 6 ประการ คือ สภาวะทำบาปธรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว
 คือ ให้สั่นคลอน พินาศไป. สภาวะกำจัดบาปธรรมกล่าวคือสภาวะที่นอนเนื่องในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ ด้วยอาการ
 อันน่าตำหนิหมายถึงราคะเป็นต้น. สภาวะอันบุคคลพึงถือเอาด้วยปัญญา เพราะเป็นสภาพกระทำบาปธรรมที่น่า
 ตำหนิให้อ่อนกำลัง หรือทำให้หมดไป. สภาวะตัดทอนฝ่ายเศร้าหมองเหมือนหย้าคาบาดมือ. สภาวะทำลายบาป
 ธรรมอันน่าตำหนิ. สภาวะที่เกิดด้วยปัญญา

1. กุ (บาปธรรมอันน่าตำหนิ) + สล (หวั่นไหว) + เณ + อ ปัจจัย
2. กุส (บาปธรรม) + ลู (กำจัด) + อ ปัจจัย
3. กุส (ปัญญา) + ลา (ถือเอา) + อ ปัจจัย
4. กุส (หย้าคา) + ลู (ตัดทอน) + อ ปัจจัย
5. กุ (บาปธรรมอันน่าตำหนิ) + สร (ทำลาย) + อ ปัจจัย
6. นัยที่ 6 แยกรากศัพท์ไม่ได้ (อนิพัตตนาปฎิบัติกบพ) ดูรายละเอียดใน ปรมตถที. 201

⁸⁸ คำว่า กุสฺลสฺส อุปสมปทา มีพบในฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับลังกา ส่วนฉบับไทยบางฉบับ มีรูป
 สนธิว่า กุสฺลสฺสอุปสมปทา ความจริงรูปนี้ไม่จำเป็นต้องเชื่อมสนธิก็ถือว่ามี 8 พยางค์ได้ โดยรวมคำว่า อุป เป็นลหุ
 พยางค์เดียวก็จะมีพยางค์ครบจำนวนดังปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตร 16 ปฏิเสธการเชื่อมสนธิในรูปนี้ไว้ในคัมภีร์นั้นว่า
 ลุตเตติ ก็? ฉ อิม ฐมา, ยถา อิห, กุสฺลสฺส อุปสมปทา. ประโยชน์อะไรด้วยคำว่า ลุตเต? มีประโยชน์เพื่อห้ามการ
 เชื่อมสนธิในคำว่า ฉ อิม ฐมา, ยถา อิห, กุสฺลสฺส อุปสมปทา

⁸⁹ อยู่ในกลุ่มวัดตคาถา เนื่องจากคาถาหลายประเภทอันได้แก่ปฐยวตคาถาเป็นต้นได้แยกชนิด
 ออกมาจากวัดตคาถาที่เป็นคาถาหลัก ดังนั้น คาถาในปริจเฉทนี้ทั้งหมดจึงเรียกว่า “กลุ่มวัดตคาถา” มีทั้งหมด 5
 อย่าง คือ วัดตะ, ปฐยวต, วิปริตปฐยวต, จปลาวตตะ และ วิปูลาวตตะ ประเภทสุดท้ายคือ วิปูลาวตตะแบ่ง
 ออกเป็น 6 อย่าง คือ ปิงคลวิปูลา, เสตวิปูลา, ภการวิปูลา, รการวิปูลา, นการวิปูลา, และ ตการวิปูลา นอกจากนี้
 คัมภีร์ฉันทอื่นยังแสดงวิปูลาวตตะอีก 4 ชนิด คือ มการวิปูลา, ขการวิปูลา, สการวิปูลา และ สังกนิณวิปูลา (วิปูลา
 ผสม) ดูรายละเอียดใน พระคัมภีร์สาราณวงศ์, วุฒิตถัมมัญชรี ศึกษาเปรียบเทียบฉันทลักษณ์บาลี, (กรุงเทพมหานคร
 : หจก.ซีไออินเตอร์เตอร์ จำกัด, 2551), หน้า 304-350.

⁹⁰ คำว่า อุปสมปทา สำเร็จรูปมาจาก อุป + ส บพหน้า + ปท ธาตุ + อ ปัจจัย + อา อิตติโชตก
 ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปสมปทาณ อุปสมปทา⁹⁰ (การให้เกิดขึ้นในชั้นธันดานของตน, การให้ถึงพร้อม.

1 2 1 2 2 1 1 2

2 2 2 2 1 2 1 2

ปฐมสการตติยการวิปูลา คือ วิปูลาคาถาที่มี ส คณะท้าย 4 พยางค์ในบาทที่ 1 และมี ภ คณะท้าย 4 พยางค์ในบาทที่ 3 ส่วนบาทที่ 2, 4 เป็น ข คณะ กล่าวคือ นายกคณะ ในบาททั้ง 4 มีรูปว่า ส, ข, ภ, ข

คำว่า พุทธธาน สาสนั ตตบหเป็น พุทธธาน สาสนั ลปนคคหิตที่ นั เป็น น เพื่อรักษาคณะฉันทให้เป็น ข คณะ (นสาส=121) ด้วยสัททนิติ สุตตมาลาว่า โลป⁹² (เมื่อมีสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง ลปนคคหิตได้บ้าง) ตัวอย่างอื่น ๆ เช่น ภิกขุนาสิ (ภิกขุณั + อาสิ), อชชตคเค (อชชต + อคเค). ตาสาห (ตาส + อห)

คำว่า “รักษาคณะฉันท” คือ รักษาคณะที่มีอยู่ในฉันทนั้นให้มีครุลหตรงตามฉันทลักษณะ นั่นคือรักษาคาถาให้ถูกต้อง แต่ท่านไม่เรียกว่า คาถานุรักษ (รักษาคาถา) เพราะ ฉันทศัพท์ก็มีความหมายว่า คาถา ดังคัมภีร์อมรโกศ⁹³ กล่าวว่า ฉนโท ปชเชกิลาสเ จ (ฉนท ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า คาถา และความปรารภ) เช่นบาทว่า อริยสจจาน ทสสนั, เอต พุทธธาน สาสนั ปทรูปสิทธิปกรณั กล่าวว่า ลปนคคหิตที่ นั เพื่อรักษาคณะ คือ ในที่นี้ต้องมี ข คณะเป็นรูปว่า น ทสส (1 2 1) และ น สาส (1 2 1) จึงจะถูกลักษณะของปัญญาวัตคาถา ดังนั้น การรักษาคณะในที่นี้ ก็คือการรักษาคณะฉันทอันเป็นการรักษาคาถานั้นเอง.⁹⁴

⁹¹ จิตต์ ในบทว่า สจิตตปริโยทปนั (จินต + ต) จินเตตติ จิตต์ (จิต คือ สภาวะดำรงอารมณ์) กัตตุสาธนะ. จินเตตติ สมปยุตตกา (จิต คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมดำรงอารมณ์) กรณสาธนะ จินตณั จิตต์ (จิต คือ ความดำริ) ภาวสาธนะ (ดูเล่ม 1 คาถา 13 หน้า 119) ตามหลักภาษา บทที่ลงกิตกัจจยเรียกว่า บทกิตก มีองค์ประกอบ 2 ส่วน คือ ธาตุ (รากศัพท์) + ปัจจัย (คำลงท้ายธาตุ) ธาตุเป็นคำแสดงกิริยา ส่วนปัจจัยกล่าวถึงกัตตาหรือกรรมเป็นต้นที่ผู้พูดสื่อถึง เรียกว่า สาธนะ. คำที่สื่อถึงผู้ทำกิริยา เรียกว่า กัตตุสาธนะ คำที่สื่อถึงเครื่องมือในการทำกิริยา เรียกว่า กรณสาธนะ ส่วนคำที่สื่อถึงกิริยาอาการ เรียกว่า ภาวสาธนะ ดังนั้น รูปวิเคราะห์ที่เป็นภาวสาธนะว่า จินตณั จิตต์ จึงแสดงอรรถของจิตไว้โดยตรง เพราะหมายถึงกิริยาอาการ ส่วนรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะและกรณสาธนะ แสดงอรรถโดยอ้อม ไม่ระบุกิริยาอาการเหมือนรูปวิเคราะห์ที่เป็นภาวสาธนะ คำว่า จิตต์ ที่เป็นกัตตุสาธนะมีความหมายตามศัพท์ว่า “ผู้ดำริ” ส่วนที่เป็นกรณสาธนะมีความหมายว่า “เครื่องมือ” ความจริง จิตเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่อาจจะดำริเอง หรือเป็นเครื่องมือในการดำริของสัมปยุตตธรรมได้ ความหมายที่เป็นกัตตุสาธนะและกรณสาธนะ จึงเป็นคำกล่าวโดยอ้อม ตามหลักภาษาเรียกว่า อเนหูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน กล่าวคือจิตเป็นผู้ทำการดำริและเป็นเครื่องมือในการดำริของสัมปยุตตธรรม การใช้สำนวนในลักษณะนี้มีจุดมุ่งหมายให้ทราบวาทตา ชีวะ สัตว์ หรือบุคคลที่เดียรรักนอกศาสนาพุทธดำริขึ้น ไม่มีจริงโดยสภาวะ ดูรายละเอียดปรหมัตถทีปนี หน้า 140 – 5

⁹² นิตติ. สุต. 147

⁹³ อมร. ปริเฉท. 23 คาถา. 231

⁹⁴ คำว่า “รักษาคณะฉันท” คือ รักษาคณะที่มีอยู่ในฉันทนั้นให้มีครุลหตรงตามฉันทลักษณะ นั่นคือรักษาคาถาให้ถูกต้อง แต่ท่านไม่เรียกว่า คาถานุรักษ (รักษาคาถา) เพราะ ฉนท ศัพท์ก็มีความหมายว่า คาถา ดังคัมภีร์อมรโกศ กล่าวว่า ฉนโท ปชเชกิลาสเ จ (ฉนท ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า คาถา และความปรารภ) เช่นบาทว่า อริยสจจาน ทสสนั, เอต พุทธธาน สาสนั ปทรูปสิทธิปกรณั⁹⁴ กล่าวว่า ลปนคคหิตที่ นั เพื่อรักษาคณะ คือ ในที่นี้ต้องมี ข คณะเป็นรูปว่า น ทสส (1 2 1) และ น สาส (1 2 1) จึงจะถูกลักษณะของปัญญาวัตคาถา ดังนั้น การรักษาคณะในที่นี้ ก็คือการรักษาคณะฉันทอันเป็นการรักษาคาถานั้นเอง.

คาถาที่ 2. ขนฺตี⁹⁵ ปรมํ ตโป ตตฺติกา⁹⁶
 นิพพาน⁹⁷ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา
 น หิ ปพฺพชิตो ปฺรฺพชาตี
 สมฺโณ โหติ ปํ วิหะยนฺโต.

ความอดทนคือความอดกลั้นเป็นตบะอันเลิศ
 พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตรัสว่า พระนิพพานเป็น
 ธรรมอันสูงสุด ผู้ทำร้ายคนอื่น มิใช่บรรพชิต
 ผู้เบียดเบียนคนอื่น มิใช่สมณะ.

พระคานานี้ชื่อว่า โอปัจฉันทสกคาถา⁹⁸ จัดเข้าอยู่ในถาคามাত্রาพฤติ (คาถามที่นับ
 मात्रา) มีลักษณะทั่วไปดังนี้ คือ

1. มี 6 मात्रาอยู่หน้าในวิสมบาท
2. มี 8 मात्रาอยู่หน้าในสมบาท

⁹⁵ คำว่า **ขนฺตี** สำเร็จรูปมาจาก ขมฺ ชาติ + ติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะหว่า ขมนํ ขนฺติ (ฐ. 618) ขมนํ สหํ ขนฺติ (ธาน. ฎ.161) ปฺรฺพชาตี ปฺรฺพการํ สิตฺตุนหาติเกทณฺจ คุโณปโรธํ ขมฺติ สหติ อธิวาเสตฺติ ขนฺติ (สารตถ. 1/441) (ขนฺติ คือ ความอดทน, ธรรมที่อดกลั้น [อธิวาสนขนฺติ], ญาณที่สามารถยินดี [อนุโลมขนฺติ], ความยินดี/ความพอใจ/การยอมรับ [ทิกฺขุณฺนิชฌานขนฺติ] ขมฺ - ขนฺติยํ = อดทน [ขมฺติ])

⁹⁶ คำว่า **ตตฺติกา** สำเร็จรูปมาจาก ตติ ชาติ + ข ปัจจัย + อ ปัจจัย + อา อิตถิโชตกปัจจัย มีรูปวิเคราะหว่า ตตฺติกา ขมนํ ตตฺติกา, ขนฺติยาเยเวตฺ อธิวณฺ (สารตถ.1/441) (ตตฺติกา คือ ความอดทน). คำว่า **ตตฺติกา** นั้นเป็นชื่อของขนฺติ. ลง ข ปัจจัยหลังตติชาติ, เพราะขปัจจัยแปลง ข ที่สุดชาติเป็น ก. นำไปประกอบกับ ข (ตติกา), ทำเทวภาวะ ติ เป็น ตติ (ตตฺติกา) ลง อ ปัจจัยหลัง ตตฺติกา และ อาอิตถิโชตกปัจจัย

⁹⁷ **นิพพาน** [นิ+วา+ย] (ปรมตถ. 152) ลง ย ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ

นิพพานนิ สหเพ วฏฺฐทุกขสนตาปา เอตฺตสมฺมุตติ นิพพาน (นิพพาน คือ สภาวะดับความเร่าร้อน) หมายความว่า ในพระนิพพานความเร่าร้อนคือทุกข์ในวิญญูะทั้งหมด ย่อมดับสนิท. นิพพานนิ อริยชา เอตฺตสมฺมุตติ นิพพาน (นิพพาน คือ สภาวะดับสิ้นไปของพระอริยบุคคล) คำว่า “ดับสิ้น” คือการที่กิเลสนั้น ๆ หรือขันธไม่มีการเกิดอีก

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี เห็นว่า **นิพพาน** เป็นอธิกรณสาธนะ มีความหมายว่า “สภาวะดับความเร่าร้อน” หรือ “สภาวะดับสิ้นของพระอริยบุคคล” ส่วนคัมภีร์วิภาวินีเห็นว่า เป็นกรณสาธนะอันมีความหมายว่า “สภาวะทำให้กิเลสดับไป” จะอย่างไรก็ตามเกี่ยวกับเรื่องนี้คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ได้แสดงความเห็นว่า บทที่ลงตติยาวิภัตติซึ่งแปลว่า “ด้วย” อันแสดงกรณสาธนะในบทกิตก์ ปรากฏในฐานะที่กล่าวถึงมรรคว่า **อทฺธาย อิมาย ปฏิปทาย ขรามรณมฺหา ปริมุจฺจิสฺสามิ** (วิสุทฺธิ. 1/206/212) (เรจักพ้นจากความแก่และความตายด้วยปฏิปทานี้) ส่วนในฐานะที่กล่าวถึงนิพพาน ปรากฏบทที่ลงสัทตมีวิภัตติซึ่งแปลว่า “ใน” อันแสดงอธิกรณสาธนะในบทกิตก์ เหมือนพระบาลีว่า **ยตถ นามญจ รูปญจ อเสสํ อุปฺปชฺชติ** (นามรูปย่อมดับสนิทไม่มีเหลือในสภาวะใด) (ส.ส.15/27/18)

⁹⁸ ดูรายละเอียดใน พระคันธสาราภิวังศ, **วุดโตทัยมัญญชรี ศึกษาเปรียบเทียบวัฒนธรรมบาลี**, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ซีไออินเตอร์เนตเตอร์ จำกัด, 2551), หน้า 117-122.

3. มี ร ย คณะ ทำย 6 มาตราในวิสมบาท หรือทำย 8 มาตราในสมบาท

จะเห็นได้ว่า บาทแรกในพระคาถานี้ มี ร ย คณะ คือ คำว่า มํ ตโป, ตติฏา ทำย 6 มาตราคือ ขนตี ปร (2 2 1 1) บาทที่ 3 มี ร ย คณะ คำว่า โต ปรู, ปฆาตี ทำย 6 มาตรา คือ น หิ ปพพิ (1 1 2 1 1) บาทที่ 2 มี ร ย คณะ คือ คำว่า มํ วทน, ตี พุทธา ทำย 8 มาตราคือ นิพ พานํ ปร (2 2 2 1 1) ส่วนบาทที่ 4 มี ร ย คณะ คือ คำว่า รํ วิเห, จยนโต ทำย 8 มาตรา คือ สมโน โหติ ป (1 1 2 2 1 1)

วิสมบาท

6 มาตรา	ร คณะ	ย คณะ
ขนตี ปร	มํ ตโป	ตติฏา
2 2 1 1	2 1 2	1 2 2
น หิ ปพพิ	โต ปรู	ปฆาตี
1 1 2 1 1	2 1 2	1 2 2

สมบาท

8 มาตรา	ร คณะ	ย คณะ
นิพพานํ ปร	มํ วทน	ตี พุทธา
2 2 2 1 1	2 1 2	1 2 2
สมโน โหติ ป	รํ วิเห	จยนโต
1 1 2 2 1 1	2 1 2	1 2 2

โอปัจฉันทสกะ คือคาถาที่ใกล้กับเวตาลียคาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า ฉนทโส สมเป ภวํ โอปัจฉนทสํ (คาถาอันมีในที่ใกล้ [เวตาลีย] คาถา ชื่อว่า โอปัจฉนทสกะ), โอปัจฉนทสเมว โอปัจฉนทสํ (โอปัจฉนทสกะ คาถานั้นเอง ชื่อว่า โอปัจฉนทสกะ) วุตโตทัยปกรณ⁹⁹ กล่าวว่า เวตาลียปมํ มุเข ตํ โอปัจฉนทสํ รยา ยท'นเต คาถาที่เหมือนเวตาลียคาถาในส่วนแรก มี ร ย คณะอยู่ทำย ชื่อว่า โอปัจฉนทสคาถา

โอปัจฉนทสคคา คือ คาถาที่มี 6 มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท ถัดจากนั้น มี ร ย คณะ ส่วนในสมบาทมี 8 มาตราอยู่หน้า ถัดจากนั้นก็ มี ร ย คณะ จะเห็นว่า วิสมบาทในคาถานี้ มี ร ย คณะ คือ คำว่า โย ปมํ, มุเข ตํ ทำย 6 มาตรา คือ เวตาลี (2 2 2) ส่วนสมบาท ก็มี ร ย คณะ คือคำว่า กํ รยา, ยทนเต ทำย 8 มาตรา คือ โอปัจฉนทส (2 2 2 1 1)

⁹⁹ วุตโต. 30

ตารางแสดงโอปัจฉันทสกะ

เวตาลี	โยปม	มุเขต	โอปจฉนทส	กัม รยา	ยทนต์
2 2 2	2 1 2	1 2 2	2 2 2 1 1	2 1 2	1 2 2
6 มาตรา	ร	ย	8 มาตรา	ร	ย

คัมภีร์ฉันทสันสกฤตบางคัมภีร์ เรียกว่า โอปจฉนทสิก บ้าง โอปจฉนทสกะ¹⁰⁰ บ้าง คัมภีร์วฤตตรัตนากรปัญชิกา ใช้เป็นรูปว่า โอปจฉนทสิก โดยกล่าวว่า ฉนทานัม สมิป อูปจฉนโท อิตยพยียีภาโว, ตตฺร ภว โอปจฉนทสิก (มีอพยียีภาวสมาสว่า ที่ใกล้เคียงศาถาทั้งหลาย ชื่อว่า อูปจฉนทส ศาถาอันมีในที่ใกล้เคียงศาถานั้น ชื่อว่า โอปจฉนทสิก) แต่ปิลคณันทสูตร มีรูปว่า โอปจฉนทสกะ โดยแยกรากศัพท์ อูป บทหน้า + ฉนท ธาตุ + ญฺ ปัจจย (แล้วลง ส อาคม) แล้ว แปลง ญฺ เป็น อก ส่วน คัมภีร์สุโขทัยนี้ กล่าวว่า รูปว่า โอปจฉนทสกะ ถูกต้อง รูปอื่นผิด.

คำว่า ขนติ มาจาก ขนติ ที่เป็นอิการันต์ ปทรูปสัทธิปริกรรม¹⁰¹ กล่าวว่าให้ทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อรักษาคณะฉันทคือเพื่อให้ครบ 6 มาตราแรก แม้ในคัมภีร์สัททนีติสุดตมาลา¹⁰² ก็ได้ แสดงสูตรไว้ว่า สรา พยณฺชน ทิฆ (เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลังทีฆะสระหน้าได้บ้าง) ตัวอย่างอื่น ๆ เช่น สมมา ฌมม วิปสสโต (สมมา=สมม), เอว คามะ มุนี จเร (มุนี=มุณี), ตยาสส ปหีนา (ตยาสส=เต+อสส)

คำว่า ตติฏฺขา มีพบในฉบับฉฐฐสังคายนาและฉบับลังกา ส่วนฉบับไทยบางฉบับมี รูปทีฆะว่า ตติฏฺขา รูปนี้มีมาตราเกินจากลักษณะของเวตาลียศาถา รูปเดิมคือ ตติฏฺขา สำเร็จรูป มาจาก ติข ธาตุ + ข ปัจจย + อ ปัจจย

ในบาทที่ 4 ฉบับฉฐฐสังคายนามี น อักษรเกินมา 1 พยางค์เป็นรูปว่า น สมโน โหติ ปรี วิเหยนโต แต่ฉบับไทยและลังกามีรูปว่า สมโน โหติ ปรี วิเหยนโต ความจริง น ศัพท์ ติดตามมาจากบาทที่ 3 ได้ บาทที่ 4 จึงไม่จำเป็นต้องมี น ศัพท์ แต่ถ้ามีคำนี้ซ้ำอีกก็จะทำให้ ความชัดเจนขึ้น ถ้าคนฟังไม่รู้ว่า น ศัพท์ติดตามมา ก็อาจเข้าใจผิดว่า “ผู้เบียดเบียนคนอื่น จัดเป็นสมณะ

อนึ่ง พระศาถานี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ข้อความในศาถา จึงต้อง กระจำงชัดเจนไม่คลุมเครือ ดังนั้น ฉบับฉฐฐสังคายนาที่มีรูปว่า น สมโน โหติ ปรี วิเหยนโต ก็ จัดว่าถูกต้อง โดยวิธีรวมพยางค์ กล่าวคือรวมคำ 2 พยางค์ว่า สม ให้เป็น 1 พยางค์และจัดเป็น ลหุ ก็จะตรงตามลักษณะของโอปัจฉนทสกะศาถา

¹⁰⁰ ความจริงแล้วโอปัจฉนทสกะศาถา ก็คือเวตาลียศาถาที่มีครุ 1 พยางค์เพิ่มขึ้นมาในพยางค์ท้าย (ดู ศาถา 15) ฉันทสันสกฤตกล่าวเกี่ยวกับข้อนี้ว่าโคปจฉนทสกะ (ปน. 4/33) ศาถาที่มีครุเกินมา 1 พยางค์ ชื่อว่า โอปัจฉนทสกะ

¹⁰¹ ร.37

¹⁰² นิตฺติ.สุตฺต. 64

คาถาที่ 3. อนุปวาโท¹⁰³ อนุปฆาโต ปาติโมกฺเข จ สํวโร
 มตตณฺญตา จ ภตตสฺมี ปนตณฺจ สยนาสนํ
 อธิจิตฺเต¹⁰⁴ จ อาโยโค เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.
 การไม่กล่าวร้าย ไม่ให้กล่าวร้าย การไม่ทำร้าย ไม่ให้ทำร้าย
 ความไม่สํารวมในพระปาติโมกข์ รู้จักประมาณในการฉัน
 (เสฟ) ที่นอนที่นั่งอันสงัดเจียบ หมั่นเจริญสมาธิภาวนา
 ทั้งหมดนี้ เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

พระคาถานี้เป็นอนุญญาฉานท์ 8 พยางค์ ประเภทปฐมการวิปูลา มี ร ช ย ช ย ช
 คณะ ท้าย 4 พยางค์ในบาท คือ คำว่า อนุปฆา (2 1 2) เป็น ร คณะ โดยรวม อนุ 2 พยางค์เป็น
 ครุพยางค์เดียว, คำว่า จสํว (1 2 1) เป็น ช คณะ, คำว่า จภตตส (1 2 2) เป็น ย คณะ, คำว่า
 ยนาส (1 2 1) เป็น ช คณะ, คำว่า จ อาโย (1 2 2) เป็น ย คณะ, คำว่า น สาส (1 2 1) เป็น ช
 คณะ

อนุปวาโท อนุปฆาโต	ปาติโมกฺเข จ สํวโร
2 1 2 2 2 1 2 2	2 1 2 2 1 2 1 2
มตตณฺญตา จ ภตตสฺมี	ปนตณฺจ สยนาสนํ

¹⁰³ อนุปวาท มีรูปวิเคราะห์เป็นทีละส่วนว่า อนุปวทณฺ อนุปวาโท (อนุปวาทะ คือ การไม่กล่าวร้าย),
 อนุปวาทาทณฺ อนุปวาโท (อนุปวาทะ คือ การไม่ให้กล่าวร้าย), อนุปวาโท จ อนุปวาโท (อนุปวาทะ คือการไม่กล่าว
 ร้ายและไม่ให้กล่าวร้าย) คำว่า อนุปวาท ศัพท์แรก สำเร็จรูปมาจาก น บทหน้า + อุป บทหน้า + วท ธาตุ + ณ
 ปัจจัย ส่วน คำว่า อนุปวาท ศัพท์หลัง สำเร็จรูปมาจาก น บทหน้า +อุป บทหน้า +วท ธาตุ + ณ ปัจจัย + ณ
 ปัจจัย เมื่อมีรูปสำเร็จว่า อนุปวาทอนุปวาท ให้ลบอนุปวาท ศัพท์หนึ่งด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า **สรูปานเมก
 เสสวสกี** กจ. 388 มีการลบให้เหลือไว้ศัพท์เดียวแห่งบททั้งหลายที่มีรูปเสมอกัน เมื่อมีได้กล่าวเพียงหนึ่ง รูปที่ถูก
 ลบในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า เอกเสส (ลบให้เหลือศัพท์เดียว)

¹⁰⁴ **อธิจิตเต** [อธิ + จิตต] จิตตมธิกจจ ปวตต ฌมฆาตํ อธิจิตตํ, สามณฺณนิทเทโสปี สสมาธิเยว วุจฺจติ
 สงฺเกตวเสน อตฺถสฺส คเหตุพฺพตฺตา “สามณฺณโชตนา วิเสส อวตฺถุจฺจตี” ตี วจนโต จ, อถวา อธิกํ จิตตํ อธิจิตตณฺติ
 กมฺมธารยสฺมาสนนํ สสมาธิเยว วุจฺจติ จิตตสึเสน ตสฺเสว นิทเทโสจฺจตฺตา, ติสฺโส หิ สิฏฺหา อธิสึสํ อธิจิตตํ อธิปณฺณนฺติ
 (นิตฺติ.สุตฺต.187) ธรรมเนียมที่เป็นไปโดยอาศัยจิต ชื่อว่า อธิจิตต [สมาธิ] ในตัวอย่าง **“อธิจิตต”** นี้ แม้จะแสดงโดย
 ไม่ได้ระบุเจาะจง แต่ก็หมายถึงเฉพาะสมาธิเท่านั้น เพราะการถือเอาความหมายต้องขึ้นอยู่กับการสังเกตบัญญัติ
 [กล่าวคือ การบัญญัติศัพท์ใช้ตามความเหมาะสมกับสถานที่ และกาลเวลาเป็นต้น] และเพราะมี ปรินิพพานว่า “ศัพท์
 ที่แสดงความหมายทั่วไปสามารถแสดงความหมายเจาะจงได้.” อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อธิจิตต** หมายถึงสมาธิเท่านั้น
 ด้วยอำนาจของรูปวิเคราะห์ที่เป็นกัมมธารยสมาสว่า **อธิกํ จิตตํ อธิจิตต** “จิตอันยิ่งกว่าจิตทั่วไป ชื่อว่า อธิจิตต”
 เพราะสมาธินั้นเน้นเพียง พระผู้มีพระภาคแสดงไว้โดยยกจิตเป็นหลัก. จริยังอยู่ สิกขามี 3 อย่างคือ อธิศีล อธิจิต และ
 อธิปัญญา

2 2 1 2 1 2 2 2

อธิจิตเต จ อาโยโค

1 1 2 2 1 2 2 2

2 2 1 1 1 2 1 2

เอตํ พุทธาน สาสนํ

2 2 2 2 1 2 1 2

พระคาถานี้ บาทแรกมี 10 พยางค์ คือ อนุปวาโท อนุปฆาโต ในที่นี้ให้รวม อนุ
ในคำว่า อนุปวาโท เป็นครุพยางค์เดียว และ อนุ ในคำว่า อนุปฆาโต เป็นครุพยางค์เดียวก็จะ
ครบ 8 พยางค์ ปฐมการวิปูลา คือ รการวิปูลาที่มี ร คณะ ท้าย 4 พยางค์ในบาทที่ 1 และมี ย
คณะ ท้าย 4 พยางค์ในบาทที่ 3 ส่วนบาทที่ 2, 4 เป็น ช คณะ

4.3 การวิเคราะห์บทบาลีตามหลักอสังการ

บทประพันธ์ในคัมภีร์บาลีทางพระพุทธศาสนา จะประกอบศัพท์และอรรถ 2
ประการ คือ ความสัมพันธ์แห่งศัพท์กับเนื้อความที่มีความเกี่ยวเนื่องกัน และการปราศจากโทษ
ของศัพท์หรือเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งมีวิรุทธนตรโทษเป็นต้น บทประพันธ์ในคัมภีร์บาลี มี
3 ประเภท คือ

1) ปัชช หมายถึง ร้อยกรอง เรียกว่า คาถา เช่น คถาราชนาธรรม คาถา เย
ธมมา เหตุปปลภา คาถาโอวาทปาฏิโมกข์ เป็นต้น

2) คัชช หมายถึง ร้อยแก้ว เรียกว่า จุณณีย ได้แก่บทบาลีในพระวินัยและ
พระสูตรต่าง ๆ ที่ไม่มีคาถาประกอบ

3) วิมิสส หมายถึง บทประพันธ์ที่มีทั้งร้อยกรอง ร้อยแก้ว ผสมกัน เช่น
ธัชคสูตร เป็นต้น

อสังการ แสดงหลักอสังการประกอบด้วย สัททาลังการะ หมายถึง อสังการ ที่
สามารถระดับศัพท์ให้ดังตามอันมีปสาทคุณเป็นต้น และอรรถาลังการะ หมายถึง อสังการที่
สามารถระดับบทประพันธ์อันมีสภาวะวุตติเป็นต้น แต่หากประกอบด้วยโทษ มี ปทโทส เป็นต้น
ก็ไม่น่ายกย่องสรรเสริญ บทประพันธ์ที่ปราศจากโทษ เป็นสิ่งที่น่ายกย่องชมเชย บทประพันธ์ที่
ประกอบด้วยคุณ คือ สัททาลังการะ มีประปรากฎอยู่ในบทของกวี แต่คุณคือ อรรถาลังการะ มี
ปรากฏเพียงบทประพันธ์ที่วิจารณ์โดยอรรถตามนัยของกวี ในการศึกษาวิจัยครั้ง ผู้วิจัยได้เลือก
ตัวอย่างการวิเคราะห์สัททาลังการในคาถาโอวาทปาติโมกข์ เพราะสัททาลังการเป็นนัยที่ปรากฏ
อยู่แล้วในบทประพันธ์ ตามลำดับคาถา ดังนี้

4.3.1 คาถาที่ 1

สพพปาปสฺส อภินิ

กุสสสฺส อุปสมปทา

สจิตตปริโยทปนํ

เอตํ พุทธาน สาสนํ.

พระคาถานี้เพียบพร้อมด้วยสัททาลังการ (รศคำ) 6 อย่าง ดังนี้

1. ปสาคคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ 2 อย่าง คือ
 - 1) วางบทที่สัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ คำว่า สพพปาปสฺส เป็นฉฐฐิกรรมวางไว้ใกล้กิริยาศัพท์คือ อกรรม; กสสส เป็นฉฐฐิกรรมวางไว้ใกล้กิริยาศัพท์คือ อุปสมปทา; คำว่า อกรรม, อุปสมปทา, สจิตตปริโยทปนํ เป็นลึงค์ตละ; คำว่า เอตํ (ติวิธกมฺม) เป็นปกติกัตตาวางไว้ใกล้วิกติกัตตาคือ สาสนํ; คำว่า พุทธานํ เป็นบทสัมพันธ์วางไว้ใกล้บทนาม คือ สาสนํ
 - 2) มีเนื้อความชัดเจน อ่านแล้วเข้าใจความได้ง่าย ไม่มีบทที่เข้าใจยาก
2. โอชคุณ รสคำซาบซึ่งตรึงใจ กล่าวคือการผูกบทหลายบทเป็นบทสมาสบทเดียวโดยลวิภัตติระหว่างบท จะเห็นได้ว่าในบาทที่ 3 ของพระคาถานี้ คือ สจิตตปริโยทปนํ เป็นบทสมาสตลอดบาทที่ชัดเจนเข้าใจง่าย จึงก่อให้เกิดความซาบซึ่งตรึงใจ
3. มรุตาคคุณ รสคำมีเสียงไพเราะอ่อนหวาน ในพระคาถานี้เป็น ปทาสัตติมรุตาคกล่าวคือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาว – สั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่	1	มีครุ	4	ตัว	คือ	สพ, ปา, ปส, ณ
บาทที่	2	มีครุ	3	ตัว	คือ	ลส, สม, ทา
		มีลหุ	5	ตัว	คือ	กุ, ส, ส, อุ, ป, ป
บาทที่	3	มีครุ	3	ตัว	คือ	จิต, โย, น
		มีลหุ	6	ตัว	คือ	ส, ต, ป, ริ, ท, ป
บาทที่	4	มีครุ	6	ตัว	คือ	เอ, ต, พุ, ธา, สา, น

อนึ่ง การที่ในพระคาถานี้ มีการใช้ “ส” อักษรซ้ำกันถึง 7 แห่ง และ “ป” อักษรซ้ำกัน ถึง 6 แห่งเช่นนี้ ควรได้รับการยกย่องให้เป็นอนุปาสมรุตาคคุณด้วย

4. สมตาคคุณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ

- 4.1 เกวลมุตสมตาค มีพยัญชนะเสียงอ่อนฐานเดียวกันจำนวนมาก
- 4.2 เกวลมุตสมตาค มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก
- 4.3 มิสสกสมตาค มีพยัญชนะเสียงอ่อนผสมเสียงแข็ง

ในพระคาถานี้เป็น เกวลมุตสมตาคคุณ จะเห็นได้ว่า ในพระคาถานี้ มีธนิตอักษรเพียงพยางค์เดียว คือ ธ ใน พุทธาน ผสมอยู่กับพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ ที่มีฐานเดียวกันเป็นจำนวนมาก คือ

- 1) ทนตอักษร ได้แก่ สพ, ส, ส, ลส, ส, สม, ทา ส, ต, ท, น ต, น, สา, ส, น
- 2) โอฏฐซอักษร ได้แก่ พ, ปา, ปส, อุ, ป, ป, ป, ป, พุ

5. สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลกระชดกระช้อย มี 2 ประเภท คือ

1) สัทสุขุมาลตาคุณ รสค่านุ่มนวลกระชดกระช้อย เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนมากกว่าธนิตอักษร, ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือ สนธิ, สมาสและสังโยคที่ประกอบบพบไว้ไม่ดี

2) อัถลสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลกระชดกระช้อย เพราะใช้คำว่า สละสลวยโดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในพระคานานี้เป็น สัทสุขุมาลตาคุณ จะเห็นได้ว่า ในพระคานานี้มีเสียงนุ่มนวล เพราะทั้งพระคานามีธนิตอักษรอยู่เพียงพยางค์เดียว คือ ธ ใน พุทธาน ทั้งไม่มีสนธิ, สมาส หรือสังโยคที่ออกเสียงยาก

6. อัถลพยัตติคุณ รสคำมีอรรถเข้าใจง่ายกล่าวคือ ไม่มีข้อความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์หรือโดยอรรถที่รู้ได้โดยอ้อม ทุก ๆ บทล้วนมีความหมายแจ่มแจ้งไม่คลุมเครือ อ่านแล้วพึงรู้เรื่องทันที มี 2 ประเภท คือ

1) สัทอัถลพยัตติคุณ อัถลพยัตติคุณโดยศัพท์

2) อัถลอัถลพยัตติคุณ อัถลพยัตติคุณโดยอรรถ

ในพระคานานี้เป็น สัทอัถลพยัตติคุณ¹⁰⁵ (อัถลพยัตติคุณโดยศัพท์) เพราะไม่มีข้อความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

4.3.2 คาถาที่ 2

ชนตี ปรมิ ตโป ตติกา

นิพพานิ ปรมิ วทนติ พุทธา

น หิ ปพฺพชิตो ปฺรปฺมาตี

สมโณ โหติ ปรี วิหะยนโต.

พระคานานี้เพียบพร้อมด้วยสัททาลังการ (รสคำ) มี 4 อย่าง ดังนี้

¹⁰⁵ อัถลพยัตติคุณ คือ ความที่อรรถปรากฏแจ่มแจ้ง กล่าวคือไม่มีข้อความซ้อนเร้น ที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์หรือโดยอรรถที่รู้ได้โดยอ้อม ทุก ๆ บทล้วนมีความหมายแจ่มแจ้งไม่คลุมเครืออ่านแล้ว พึงแล้วรู้เรื่องทันที มี 2 ประเภท คือ

1) สัทอัถลพยัตติคุณ อัถลพยัตติคุณโดยศัพท์

2) อัถลอัถลพยัตติคุณ อัถลพยัตติคุณโดยอรรถ

อัถลพยัตติคุณนี้ มีได้ด้วยการล่งพันเนยไทย คือ ไทยมีอรรถเพิ่มขึ้น อุทาหรณ์ของอัถลพยัตติคุณโดยศัพท์และโดยอรรถ มีแสดงไว้ในคัมภีร์สุโธธาลังการ ปริจเฉท 2 คาถาที่ 81, 82 อนึ่ง เมื่อพยางคินไทยที่ทำให้บทสับสนมีปรากฏในบทประพันธ์ ความแจ่มแจ้งของอรรถ ย่อมไม่มี ดังนั้น สุโธธาลังการฎีกาเก่า จึงกล่าวว่า อัถลพยัตติ ย่อมมีด้วยการพันจากพยางคินไทยอีกด้วย

1. ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ 2 อย่าง คือ

1) วางบทที่สัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ คำว่า ขนฺตี เป็นปกติกัตตาวางไว้ใกล้วิกิตกัตตาคือ ตโป; คำว่า ปรมิ เป็นบทวิเสสเนวางไว้ใกล้บทวิเสสยะคือ ตโป; คำว่า ตโป เป็นวิกิตกัตตาวางไว้ใกล้ปกติกัตตาคือ ขนฺตี; คำว่า ตติฏขา เป็นบทสรูปปะอยู่ใกล้ปกติกัตตาคือ ขนฺตี; คำว่า นิพพานํ เป็นบทกรรมวาทไว้ใกล้บทกิริยาคุมพากย์คือ วทนฺติ; คำว่า ปรมิ เป็นบทสัมภวานาวางไว้ใกล้บทกิริยาคุมพากย์คือ วทนฺติ; คำว่า วทนฺติ เป็นบทกิริยาคุมพากย์วางไว้ใกล้บทว่า พุทธา; คำว่า (น) ปพฺพชิตฺ เป็นวิกิตกัตตาวางไว้ใกล้ปกติกัตตาคือ ปรูปฆาติ; คำว่า สมโน เป็นวิกิตกัตตาวางไว้ใกล้บทกิริยาคุมพากย์คือ โหติ; คำว่า ปรี เป็นบทกรรมวาทไว้ใกล้กิริยาศัพท์คือ วิหะยนฺโต; คำว่า วิหะยนฺโต (บุคฺคฺโล) เป็นปกติกัตตาวางไว้ใกล้บทกิริยาคุมพากย์คือ โหติ

2) มีเนื้อความชัดเจน อ่านแล้วเข้าใจความได้ง่าย ไม่มีบทที่เข้าใจยาก

2. มธฺรุตาคคุณ รสคำมีเสียงไพเราะอ่อนหวาน ในพระคาถานี้เป็น ปทาสดติมธฺรุตากล่าวคือ มีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาว – สั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ 1 มีครุ 6 ตัว คือ ขน, ตี, มํ, โป, ติก, ขา

บาทที่ 2 มีครุ 7 ตัว คือ นิพ, พา, นํ, มํ, ทน, พุ, ธา

บาทที่ 3 มีครุ 5 ตัว คือ ปพ, โต, รุ, ฆา, ตี

บาทที่ 4 มีครุ 5 ตัว คือ โณ, โห, รํ, เท, ยน, โต

อนึ่ง การที่ในแต่ละบาทของพระคาถานี้ ประกอบด้วย “ต” อักษรอย่างสม่ำเสมอเช่นนี้ ควรได้รับการยกย่องให้เป็นอนุปาสมธฺรุตาคคุณด้วย

3. สุขุมลตาคคุณ ความนุ่มนวลกระชดกระช้อย มี 2 ประเภท คือ

1) สัทสุขุมลตาคคุณ รสคำนุ่มนวลกระชดกระช้อย เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนมากกว่าชนิดอักษร, ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ และปราศจากอักษรเสียงยาก คือ สนธิ, สมาสและสังโยคที่ประกอบบทไว้ไม่ดี

2) อัตถสุขุมลตาคคุณ รสความนุ่มนวลกระชดกระช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในพระคาถานี้เป็น สัทสุขุมลตาคคุณ จะเห็นได้ว่า ในพระคาถานี้มีเสียงนุ่มนวล เพราะทั้งพระคาถามีชนิดอักษรอยู่เพียง 5 พยางค์ คือ ข ใน ขนฺตี และ ใน ตติฏขา, ธ ใน พุทธา, ฆ ใน ฆาติ, จ ใน วิหะยนฺโต ทั้งไม่มีสนธิ, สมาส หรือสังโยคที่ออกเสียงยาก จึงมีเสียงนุ่มนวลกระชดกระชอยน่าฟัง

4. อัตถพยัตติคุณ รสคำมีอรรถเข้าใจง่ายกล่าวคือไม่มีข้อความซ่อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์หรือโดยอรรถที่รู้ได้โดยอ้อม ทุก ๆ บทล้วนมีความหมายแจ่มแจ้งไม่คลุมเครือ อ่านแล้วฟังแล้วรู้เรื่องทันที มี 2 ประเภท คือ

1) สัทพยัตติคุณ อัตถพยัตติคุณโดยศัพท์

2) อัถธอัทธพยัตติคุณ อัถพยัตติคุณโดยอรรถ

ในพระคาถานี้เป็น สัทธอัทธพยัตติคุณ (อัทธพยัตติคุณโดยศัพท์) เพราะไม่มีข้อความซ้อน
เร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

4.3.3 คาถาที่ 3

อนุปวาโท อนุปฆาโต ปาติโมกฺเข จ สํวโร
มตตณฺณตา จ ภตตสฺมี ปนตณฺจ สยนาสนํ
อจิจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.

พระคาถานี้เพียบพร้อมด้วยสัททาลังการ (รศคำ) 4 อย่าง ดังนี้

1. ปสาทคุณ รศคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ 2 อย่าง คือ

1) วางบทที่สัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ คำว่า อนุปวาโท, อนุปฆาโต, สํวโร, มตตณฺณตา, สยนาสนํ, อาโยโค เป็นลิงคัตถะ; คำว่า ปาติโมกฺเข เป็นบทอาธาระวางไว้ใกล้กิริยา ศัพท์คือ สํวโร; คำว่า ภตตสฺมี เป็นบทอาธาระวางไว้ใกล้กิริยาศัพท์คือ มตตณฺณตา ; คำว่า ปนตํ เป็นบทวิเสสนะวางไว้ใกล้บทวิเสสยะคือ สยนาสนํ; คำว่า อจิจิตฺเต เป็นบทอาธาระวางไว้ใกล้กิริยาศัพท์คือ อาโยโค; คำว่า เอตํ เป็นปกติกัตตาวางไว้ใกล้วิกติกัตตาคือสาสนํ; คำว่า พุทฺธาน เป็นบทสัมพันธ์วางไว้ใกล้บทวิกติกัตตาคือ สาสนํ

2) มีเนื้อความชัดเจน อ่านแล้วเข้าใจความได้ง่าย ไม่มีบทที่เข้าใจยาก

2. มรุตาคคุณ รศคำมีเสียงไพเราะอ่อนหวาน ในพระคาถานี้เป็น ปทา สัตติมรุตาคกล่าวคือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาว – สั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ 1	มีครุ 6	ตัว คือ	นุ, วา, โท, นุ, ฆา, โต
บาทที่ 2	มีครุ 5	ตัว คือ	ปา, โม, ก, เข, ส, โร
บาทที่ 3	มีครุ 6	ตัว คือ	มต, ตณ, ตา, ภต, ตส, มี
บาทที่ 4	มีครุ 4	ตัว คือ	ปน, ตณ, นา, น
บาทที่ 5	มีครุ 5	ตัว คือ	จิต, เต, อา, โย, โค
บาทที่ 6	มีครุ 6	ตัว คือ	เอ, ต, พุ, ธา, สา, น

อนึ่ง การที่ในแต่ละบาทของพระคาถานี้ ประกอบด้วย “ต” อักษรอย่างสม่ำเสมอ
กันเช่นนี้ ควรได้รับการยกย่องให้เป็นอนุปปาสมรุตาคคุณด้วย

3. สุขุมมัลลาคคุณ ความนุ่มนวลระชดระช้อย มี 2 ประเภท คือ

1) สัทธสุขุมมัลลาคคุณ รศคำนุ่มนวลระชดระช้อย เพราะมีพยัญชนะ
เสียงอ่อนมากกว่าชนิดอักษร, ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ และปราศจากอักษรออกเสียงยาก
คือ สนธิ, समास และสังโยคที่ประกอบบทไว้ไม่ดี

2. อรรถสุมมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลกระชดกระช้อย เพราะใช้คำ สละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในพระคาถานี้เป็น สัทสุมมาลตาคุณ จะเห็นได้ว่า ในพระคาถานี้มีเสียงนุ่มนวล เพราะทั้งพระคาถามีธนิธอักษรอยู่เพียง 5 พยางค์ คือ ข ใน ขาโต, ข ใน โมกข, ภ ใน ภตตสมิ, ฐ ใน อธิจิตเต, ฐ ใน พุทธาน ทั้งไม่มีสนธิ, สมาส หรือสังโยคที่ออกเสียงยาก จึงมีเสียงนุ่มนวล กระชดกระชอยน่าฟัง

4. อรรถพยัตติคุณ รสคำมีอรรถเข้าใจง่ายกล่าวคือไม่มีข้อความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์หรือโดยอรรถที่รู้ได้โดยอ้อม ทุก ๆ บทล้วนมีความหมายแจ่มแจ้ง ไม่คลุมเครือ อ่านแล้วฟังแล้วรู้เรื่องทันที มี 2 ประเภท คือ

1. สัทอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยศัพท์
2. อรรถอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยอรรถ

ในพระคาถานี้เป็น สัทอรรถพยัตติคุณ (อรรถพยัตติคุณโดยศัพท์) เพราะไม่มีข้อความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

4.4 บทสรุปแนวทางการศึกษาวิเคราะห์บทบาลี

จากการศึกษาหลักการวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดย อาศัยคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก คือ กลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส 4 กลุ่ม คือ กลุ่มคัมภีร์ ไวยากรณ์ เป็นคัมภีร์สัททวิเสสที่แสดงหลักภาษา โดยกล่าวถึงรากศัพท์, วิธีสำเร็จรูป, การเปลี่ยนแปลงศัพท์ ฯลฯ คัมภีร์บาลีไวยากรณ์ที่ได้รับการยกย่องและนิยมศึกษากันโดยทั่วไป มี 3 กลุ่ม คือ กลุ่มคัมภีร์กัจจายณะ, กลุ่มคัมภีร์โมคคัลลานะ และกลุ่มคัมภีร์สัททวินิตี กลุ่มคัมภีร์นิ ชัณฐะ เป็นคัมภีร์สัททวิเสสประเภทพจนานุกรมหรือพาทานุกรมศัพท์ภาษาบาลี เช่น คัมภีร์ อภิธานปทีปิกา, คัมภีร์เอกกัชโรกะ เป็นต้น กลุ่มคัมภีร์ฉันท เป็นคัมภีร์สัททวิเสสที่แสดง กฎเกณฑ์ วิธีร้อยกรองภาษาบาลีคัมภีร์ที่ได้รับการยกย่องและเรียนกันโดยทั่วไปของนักปราชญ์ ได้แก่ คัมภีร์วุตโตทัย, คัมภีร์ฉันทโมมัญชรี เป็นต้น กลุ่มคัมภีร์เกฏฐะ เป็นคัมภีร์สัททวิเสสที่ แสดงกลวิธีการแต่งภาษาบาลีให้ได้อรรถรสและสละสลวยทั้งร้อยแก้วร้อยกรอง คัมภีร์ที่นิยม ศึกษากันมาก คือ คัมภีร์สุโพธาลังการ เป็นต้น

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีกลุ่มคัมภีร์ที่รจนาอธิบายบทพระบาลีในเชิงของ เนื้อหาเช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค และกลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายเชิงวิเคราะห์บท เช่น คัมภีร์อภิธัมมัตถ วิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา เป็นต้น ในการศึกษาครั้งนี้ ได้ศึกษาแนวทางการวิเคราะห์บทบาลี ใน คัมภีร์อภิธัมมัตถวินีปัญจิกาอรรถโยชนา ซึ่งเป็นคัมภีร์ประกอบการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนก บาลีของคณะสงฆ์ไทย ชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยค พบว่า ลักษณะการอธิบายบทบาลีนั้น ได้ อาศัยสูตรไวยากรณ์จากคัมภีร์กลุ่มไวยากรณ์ทั้ง 3 สายเป็นสูตรอ้างอิงวิธีสำเร็จรูปของบท แต่ ลักษณะการอ้างอิงสูตรนั้นท่านรจนาไว้แต่เพียงย่อ ๆ เช่น ปุพพมโธ สรโลโป นเย ข้อความ

ดังกล่าวนี้ เป็นสูตรในคัมภีร์กัจจายนะ จำนวน 3 สูตร คือ สูตรที่ 1. ปุพพมโหฐิตมสสรํ สเรณวิโยชเย สูตรที่ 2. สรโลโปมาเทสพจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกติ. และสูตรที่ 3. นเย ปริยุตเต โดยการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แสดงลำดับและวิเคราะห์สูตรตามคัมภีร์พร้อมทั้งอ้างอิงโดยละเอียดเพื่อให้เป็นแนวทางการวิเคราะห์บทบาลีอื่น ๆ โดยได้ศึกษาแนวการวิเคราะห์บทว่า วิสุทธกรณญาณํ บทเดียวเท่านั้น และได้้นำแนวการวิเคราะห์จากคัมภีร์มังคลัตถทีปนีที่เกี่ยวข้องกับการใช้สูตรไวยากรณ์อธิบายบทว่า เอตาทิสานิ ในพระคาถามงคลสูตร

ในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทครั้งนี้ นอกจากจะนำบทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิยัตถโยชนา และคัมภีร์มังคลัตถทีปนีบางบทมาแสดงรูปแบบการวิเคราะห์เพื่อให้ทราบแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีจากคัมภีร์โดยตรงแล้ว ผู้วิจัยได้นำบทบาลีจากคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท ที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมปัทมฐกถา เฉพาะยมกวรรค เช่น บทว่า อนปายินี, สารมตีโน, สนนตโน เป็นต้น และจากคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาที่เป็นข้อถกเถียงในเรื่องของการสวดหรือเขียน เช่น คาถาอาราธนาธรรม คาถาโอวาทปาฏิโมกข์ เป็นต้นโดยอาศัยสูตรกฎเกณฑ์ในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฉนฺท์ และอลังการ เป็นหลักในการตัดสินวินิจฉัยอีกด้วย

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

งานวิจัยเรื่องการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธศาสนาเถรวาทมีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก เพื่อศึกษาประมวลสาระคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎกและเพื่อวิเคราะห์บทบาลีกรณีศึกษาตัวอย่างบทบาลีในหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง โดยวิธีการศึกษารวบรวมประมวลความรู้คัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก ที่แสดงสาระสำคัญของหลักภาษาบาลี เช่น กัจจายณะ ปทรูปสัทธิ โมคคัลลานะ สัททนีติ อภิธานปทีปิกา และวุตโตทัย และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญจิกอรรถโยชนา เป็นต้น คัดเลือกบทบาลีในคัมภีร์ที่เป็นหนังสือหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง เป็นตัวอย่างปัญหาการวิเคราะห์รูปศัพท์และความหมาย ตามลักษณะของกรอบการวิเคราะห์โดยอาศัยหลักคัมภีร์สัททวินิเสส

5.1 สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก พบว่า การจะศึกษาบทบาลีในพระไตรปิฎกได้เข้าใจอย่างถ่องแท้ ตรงตามพุทธประสงค์มากที่สุด จึงต้องศึกษาหลักภาษาในคัมภีร์ที่เป็นอุปการะต่อการศึกษาพระไตรปิฎก ที่เรียกว่า “คัมภีร์ สัททวินิเสส” คำว่า สัททวินิเสส ตามรูปศัพท์จัดเป็นศัพท์สมาจากคำสองคำ คือ สัททา กับ วินิเสส คำว่า สัททา มาจากรูปศัพท์ในภาษาบาลีว่า สทท ซึ่งมักแปลว่า “เสียง” หรือ “ศัพท์” แต่ในที่นี้แปลว่า “ไวยากรณ์” ดังคำว่า สทททานุสาสน (คัมภีร์อธิบายไวยากรณ์) สททสถล (คัมภีร์ไวยากรณ์), สททวิฑู (ผู้รู้ไวยากรณ์), สททนีติ (ระเบียบแห่งไวยากรณ์) แม้ในภาษาสันสกฤตก็ปรากฏรูปคำที่คล้ายคลึงกันว่า ศพท ในคำว่า ศพททานุสาสน (คัมภีร์อธิบายไวยากรณ์), ศพทศาสตร์ (คัมภีร์ไวยากรณ์) โดยเหตุที่ภาษาไทยมีลักษณะสำคัญประการหนึ่งคือ ไม่นิยมออกเสียงหนักในพยางค์สุดท้าย เมื่อนำคำบาลีมาใช้ เช่น วิถี กวี อคคี มุนิ จึงได้แผลงรูปและออกเสียงยาวเป็น วิถี กวี อคคี และมุนิ เป็นต้น ดังนั้น คำบาลีว่า สทท จึงมีรูปเป็น สัททา ส่วนคำว่า วินิเสส ยังคงรูปเดิมเช่นในภาษาบาลี (แปลว่า วิเศษ) ดังนั้น คำว่า สัททวินิเสส จึงแปลว่า “ไวยากรณ์พิเศษ” คือ ไวยากรณ์ที่เป็นอุปการะสำคัญในการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก สัททวินิเสสและกลุ่มคัมภีร์อื่นเพื่อการศึกษาภาษาบาลีในพระไตรปิฎก สัททวินิเสส คือ กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีที่ว่าด้วยหลักภาษาในพระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์พื้นฐานแห่งความเข้าใจในภาษาบาลีตลอดจนการเรียนรู้และวินิจฉัยข้ออรรถข้อธรรมในพระไตรปิฎก ปัจจุบันในหอสมุดแห่งชาติมีบัญชีรายชื่อกลุ่มคัมภีร์สัททวินิเสส 153 คัมภีร์ ซึ่งรวมทั้งคัมภีร์ภาษาบาลีและ

สันสกฤตที่แต่งในลังกา พม่า และไทย สำหรับในประเทศพม่ามีรายชื่อคัมภีร์สหทาวีเสสที่แต่งขึ้นเฉพาะในพม่าเป็นภาษาบาลีอย่างเดียวกว่าจำนวน 134 คัมภีร์ สหทาวีเสส นอกจากจะหมายถึงกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นหลักแล้ว ยังหมายถึงคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วยหลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อรวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นอุปการะในการศึกษาพระไตรปิฎก จึงแบ่งได้เป็น 4 ประเภท คือ

1. กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์หรือสหทาวีเสส คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา เช่น กัจจายนไวยากรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ สัททนีติปกรณ เป็นต้น
2. กลุ่มคัมภีร์นิพนธ์ คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์อภิธานปทีปิกา คัมภีร์เอกกัชรโกศ
3. กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยระเบียบในการวางคำ ครุ ลหุ เป็นแบบต่างๆ เช่น คัมภีร์วุดโตทัย คัมภีร์ฉันทโณมฺยุชรี เป็นต้น
4. กลุ่มคัมภีร์เกฏฐะ คือ คัมภีร์ว่าด้วยการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ

คัมภีร์สหทาวีเสสกลุ่มไวยากรณ์

เป็นคัมภีร์แสดงหลักภาษาเป็นสิ่งที่สำคัญที่ควรเรียนรู้ก่อนคัมภีร์อื่นทั้งหมด จัดเป็นตำราพื้นฐานของการศึกษาภาษาบาลี เพื่อให้ผู้ศึกษาสามารถเข้าใจหลักภาษาได้ถูกต้อง คัมภีร์สหทาวีเสสกลุ่มไวยากรณ์ที่ละเอียดบริบูรณ์ซึ่งแต่งขึ้นโดยบูรพาจารย์ในกาลก่อนมีองค์ประกอบสำคัญ 3 เรื่อง ได้แก่ สูตร คือ กฎหรือข้อบังคับให้ปฏิบัติตาม วุตติ คือ คำอธิบายและ อุทาหรณ์ คือ ตัวอย่างประกอบการอธิบายสูตร คัมภีร์สหทาวีเสสที่แต่งไว้ดีเพียบพร้อมด้วยสูตร วุตติ และอุทาหรณ์เป็นเอกเทศปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน มีหลายคัมภีร์ จำแนกได้เป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มกัจจายนไวยากรณ์ กลุ่มโมคคัลลานไวยากรณ์ และสัททนีติปกรณ

กลุ่มกัจจายนไวยากรณ์

คัมภีร์สหทาวีเสสนับเก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีสืบทอดมาถึงปัจจุบัน คือ กัจจายนไวยากรณ์ โดยมีทศนะเรื่องผู้แต่งคัมภีร์นี้ต่างกันเป็น 3 ทศนะ คือ ทศนะที่ 1 เห็นว่า พระมหากัจจายนะในสมัยพุทธกาลเป็นผู้รจนา ทศนะที่ 2 เห็นว่า พระมหากัจจายนะได้รจนาสสูตรไว้ แล้วต่อมาบุคคลอื่นได้รจนาวุตติและอุทาหรณ์ เพื่ออธิบายคัมภีร์ให้ชัดเจนขึ้น ทศนะที่ 3 เห็นว่า พระกัจจายนะในสมัยหลังพุทธกาลแต่งขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าสกมันธาดูในราวพุทธศตวรรษที่ 6 หรือในระหว่างที่ราชวงศ์ของกษัตริย์พระองค์นั้นเรืองอำนาจตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6 เป็นต้นไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 9 บางมติกล่าวว่าแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 กัจจายนไวยากรณ์มีคัมภีร์อธิบายโดยละเอียดหรือแต่งสรุปเนื้อหาฉบับร้อยฉบับ ส่วนใหญ่ยังมีได้

พิมพ์เผยแพร่ ในที่นี้จะนำรายชื่อคัมภีร์ที่แต่งในอินเดีย ลังกา และพม่ามาแสดงไว้พอสมควร พร้อมประวัติโดยย่อ โดยเลือกเฉพาะคัมภีร์ที่ได้รับการอ้างอิงไว้ในปกรณ์นั้นๆ หรือที่พิมพ์เผยแพร่แล้ว เช่น คัมภีร์ นยาสะ หรือ มุขมัตตทีปนี ผลงานของพระวชิรพุทธิแห่งลังกา แต่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 อธิบายสูตรกัจจายไวยากรณ์โดยเน้นการบอกลักษณะของสูตร และแสดงวิธีการประกอบศัพท์ตามกฎที่กล่าวไว้ในสูตรนั้นๆ คัมภีร์ปทรูปสิทธิ ผลงานของพระพุทธิปิยะ ชาวทมิฬ แต่งในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ณ แคว้นโจฬะทางตอนใต้ของประเทศไทย คัมภีร์นี้นำสูตรของกัจจายนะมาจัดลำดับใหม่เพื่อให้เนื้อหาสาระเป็นหมวดหมู่ชัดเจนยิ่งขึ้น เป็นต้น

กลุ่มโมคคัลลานไวยากรณ์

คัมภีร์นี้เป็นผลงานของพระโมคคัลลานะ พระเถระชาวสิงหลในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) ในนิคมคาถาได้เอ่ยถึงเรื่องที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุหลังจากที่พระองค์ทรงก่อกำจัดภิกษุใจบาปประพฤติดิตศีลธรรมและทรงยังพระศาสนาให้ดำรงมั่นในประเทศลังกา ดังข้อความกล่าวว่า “ศาสนาของพระจอมมุนีที่เคลื่อนกล่นด้วยนิกายทั้งสามได้ดำรงมั่นเป็นอย่างดีไม่มีภิกษุผู้ทำบาปเห็นผิด ย่อมเจริญรุ่งเรืองดังสาครเต็มฝั่งเพราะประกอบกับพระจันทร์เพ็ญ ด้วยอานุภาพของพระราชาพระองค์ใด เมื่อพระราชาพระองค์นั้นผู้ทรงนามว่าปรากรมพาหุ ผู้เจริญด้วยคุณธรรมคือศรัทธาและปริชาเหมือนดังธงชัยแห่งวงศ์ของพระเจ้ามनुทรวงปกครองลังกาทวีป พระเถระชื่อโมคคัลลานะผู้ทรงปัญญา มีความประพฤติหมดจดได้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ที่รู้ง่าย ไม่ชวนสงสัย ไม่ซับซ้อน”

คัมภีร์นี้มี 7 ปริจเฉท มี 6 ภาณวาร (1 ภาณวาร มี 250 คาถาหรือ 8,000 พยางค์) ท่านผู้ประพันธ์ได้แต่งโดยอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตชื่อจันทรเป็นหลัก และอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตอื่นๆ มีปาณินีเป็นต้น แต่ส่วนใหญ่เห็นตามมติของคัมภีร์จันทร จึงได้กล่าวแย้งมติของคัมภีร์ปาณินีไว้ในบางแห่ง แม้คัมภีร์อธิบายโมคคัลลานไวยากรณ์ชื่อว่า วุตติวิวรรณปัญจิกา ก็แต่งโดยบุคคลเดียวกัน ปราชัญญ์ทั้งหลายจึงสรรเสริญไวยากรณ์เล่มนี้ว่าเป็นตำราที่ดีเลิศ เพราะมีระเบียบและคำอธิบายเป็นสมานฉันท์ไม่ขัดแย้งกัน ซึ่งต่างจากกัจจายนไวยากรณ์ที่มีคัมภีร์อธิบายต่างๆ กล่าวแย้งกันเอง

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีสายโมคคัลลานะ ที่พบในปัจจุบันและมีหลายคัมภีร์ เช่น โมคคัลลานปัญจิกา ผลงานของพระโมคคัลลานะ เป็นคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายความของโมคคัลลานไวยากรณ์ สารัตถวิลาลินี หรือ โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา ผลงานของพระสังฆรักขิตะ คัมภีร์นี้เป็นฎีกาของคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา โมคคัลลานปัญจิกาปทีปะ ผลงานพระราหุลผู้เป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2007) เป็นฎีกาของคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา ปทสาธนะ ผลงานของพระปิยทัสสี ศิษย์ของพระโมคคัลลานะ เป็นงานร่วมสมัยหรือในเวลาหลังโมคคัลลานไวยากรณ์ไม่นาน คัมภีร์นี้แต่งประมวลเนื้อหาสาระในโมคคัลลานไวยากรณ์อย่างกระชับสั้นง่าย โดยนำสูตรมาเรียงลำดับใหม่ตามอุทาหรณ์เพื่อให้ประกอบ

รูปศัพท์ได้ง่าย คล้ายกับคัมภีร์พาลาวตารที่กล่าวสรุปเนื้อหาของกัจจายนไวยากรณ์ ปทสาณฎีกา ผลงานพระราหุลผู้เป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ 6 (พ.ศ. 1955-2007) บิโยคสิทธิ ผลงานของพระสังฆรักขิตะ คัมภีร์นี้ได้นำเนื้อหาสาระในโมคคัลลานไวยากรณ์มาจัดหมวดหมู่ใหม่ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น รวมทั้งได้อธิบายขยายความและแสดงอุทาหรณ์เพิ่ม เหมือนกับปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ขยายความกัจจายนไวยากรณ์ และนิรุตติที่ปนี ผลงานของพระญาณธชะ (ชาวพม่าเรียกว่า แลตีสยาตอ ตามชื่อวัดที่พำนัก) แต่งจบในพุทธศักราช 2446 คัมภีร์นี้นำโมคคัลลานไวยากรณ์มาลำดับสูตรใหม่และเขียนอธิบายให้เข้าใจง่าย รวมทั้งนำอุทาหรณ์จากพระไตรปิฎกมาแสดงไว้เป็นสารกของกฎไวยากรณ์ในสูตรนั้นๆ

กลุ่มสหพันธิไวยากรณ์

สหพันธิปกรณ์นี้แต่งโดยพระอัครวงศาจารย์แห่งเมืองพุกาม มีชีวิตอยู่ในรัชสมัยพระเจ้าจระสวา (พ.ศ. 1777-1793) คัมภีร์นี้อาศัยไวยากรณ์สันสกฤตหลายคัมภีร์ อาทิเช่น ปาณินิ, มหาภาสสะ และกาตันตระ รวมทั้งยังอาศัยตรรกศาสตร์ของฝ่ายสันสกฤตไว้อีกด้วย สหพันธิปกรณ์ มี 3 ภาคคือ ปทมาลา, สุตตมาลา และธาดุมมาลา ซึ่งแต่งในรูปแบบแผนที่คัมภีร์ปาณินิที่แบ่งเป็นสุตตปาฐะ, ธาดูปาฐะ และคณปาฐะ แม้คัมภีร์นี้จะอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตจำนวนมาก แต่คณกรณาจารย์ได้เลือกแสดงกฎไวยากรณ์สันสกฤตที่สอดคล้องกับพระพุทโธพจน์เท่านั้น คัมภีร์นี้เป็นไวยากรณ์ที่ครอบคลุมพระไตรปิฎกและอรรถกถารวมทั้งมติของนักไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต ได้รับการชมเชยว่าเป็นไวยากรณ์บาลีที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในวรรณกรรมบาลีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีสหพันธิ มีเพียงฉบับเดียว คือ สหพันธิฎีกา ผลงานของพระปัญญาสามิ แต่งในช่วงระหว่างพุทธศักราช 2395-2420 โดยประมาณ คัมภีร์นี้แต่งโดยถอดความมาจากคำอธิบายภาษาพม่าในคัมภีร์สหพันธินิสสัย ซึ่งแต่งโดยพระจักกิงทะ (พ.ศ. 2330-2385) ผู้แปลและอธิบายสหพันธิปกรณ์โดยละเอียด คัมภีร์สหพันธิฎีกายังไม่ได้รับการตีพิมพ์จนถึงปัจจุบัน ส่วนสหพันธินิสสัยได้รับการพิมพ์แล้วโดยกระทรวงมหาดไทยและการศาสนา มีทั้งหมด 6 เล่ม แยกเป็นการอธิบายสหพันธิปกรณ์แต่ละเล่มเป็น 2 เล่ม

คัมภีร์สหทาวีเสกลุ่มนิฆณฺฑ

คัมภีร์นิฆณฺฑ หรือนิฆณฺฏ เป็นตำราประมวลศัพท์และเพศทางไวยากรณ์ (ลิงค์) ที่มีอยู่ประจำในศัพท์นั้นๆ เท่าที่พบในปัจจุบันมี 2 คัมภีร์ คือ อภิธานนปทีปิกา และเอกักรโกศ คัมภีร์อภิธานนปทีปิกา แต่งโดยพระโมคคัลลานะ พระเถระชาวสิงหลในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) ท่านพำนักอยู่ที่วัดเซตวันี่พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสให้สร้างถาวรในเมืองโปโรนนะระวะ คัมภีร์นี้มีคาถาทั้งหมด 1212 บท คัมภีร์อภิธานนปทีปิกา เป็นคัมภีร์ว่าด้วยนามบัญญัติของเนื้อความในโลกมนุษย์โลกสวรรค์ โลกบาดาล และอบายภูมิ รวบรวมนามศัพท์ที่มีชื่อและลิงค์คล้ายตามพระบาลีคือพระไตรปิฎกที่ถูกจัดไว้เป็นหมวดหมู่

คัมภีร์สหทวิเสสกลุ่มฉันทลักษณ์

ฉันทลักษณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยระเบียบในการวางคำ ครุ ลหุ เป็นแบบต่างๆ เท่าที่ทราบมี 3 คัมภีร์ คือ คัมภีร์วุดโตทัย คัมภีร์ฉันทโหมญชรี และคัมภีร์ฉันทวุตติปปทีป มีรายละเอียดดังต่อไปนี้ คัมภีร์วุดโตทัย แต่งโดยพระสังฆรักขิตะ พระเถระชาวสิงหลผู้เป็นพระสังฆราชในรัชสมัยของพระเจ้าวิชัยพาหุที่ 3 ผู้ครองราชย์ ณ เมืองซัมพูโทนิ ประเทศลังกา ในพุทธศักราช 1787 (บางแห่งกล่าวว่าเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปราคัมพาหุที่ 1) คัมภีร์นี้มีคาถา 137 บท แสดงฉันท 26 ชนิด และคาถา 108 ประเภท มีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี 5 ฉบับ วุดโตทัยปกรณ์นี้แต่งโดยอิงอาศัยคัมภีร์วฤตตรัตนากรเป็นหลักและปิงคฉันทสูตรในบางแห่ง ดังสาธกที่มีกล่าวไว้ในคาถาที่ 2-4 นอกจากนั้น พอจะสันนิษฐานได้ว่าก่อนสมัยพุทธศตวรรษที่ 17 ยังไม่มีคัมภีร์ฉันทลักษณ์บาลีเลย เพราะคนสมัยนั้นมีความจำดี จึงมักเรียนภาษาสันสกฤตแล้วนำมาประยุกต์ใช้กับภาษาบาลี ก็จะได้เข้าใจบทคาถาในพระไตรปิฎกได้ เนื่องจากภาษาบาลีกับภาษาสันสกฤตคล้ายคลึงกัน หากมีฉันทลักษณ์บาลีก่อนวุดโตทัยปกรณ์ ท่านสังฆรักขิตเถระก็คงจะกล่าวถึงความนี้ แล้วแสดงสาเหตุในการรจนาคัมภีร์นี้ขึ้นมาอีก แต่ท่านมิได้กล่าวความนี้ไว้ จึงสันนิษฐานว่าวุดโตทัยปกรณ์เป็นฉันทลักษณ์บาลีฉบับแรก

คัมภีร์สหทวิเสสกลุ่มเกฏฐะ

คัมภีร์เกฏฐะ หรือ อลังการศาสตร์นี้เป็นตำราเกี่ยวกับการตกแต่งเสียงและความหมาย ให้ภาษามีความไพเราะ คัมภีร์นี้เป็นที่นิยมศึกษาเล่าเรียนมาก่อนครั้งพุทธกาลซึ่งเป็นช่วงเวลาที่พระเวทเจริญรุ่งเรือง มีข้อความในพระสูตรว่าพราหมณ์หลายคนในสมัยพุทธกาลเชี่ยวชาญพระเวทพร้อมด้วยอลังการศาสตร์และและวิชาประกอบการศึกษาพระเวทอื่นๆ มีฉันทลักษณ์เป็นต้น อลังการศาสตร์ไม่เพียงเป็นอุปการะในการศึกษาวรรณกรรมสันสกฤตเท่านั้น แต่ ยังมีประโยชน์ต่อการศึกษาศาสนาพระไตรปิฎกอีกด้วย เพราะภาษาบาลีที่ใช้ในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นพระพุทธพจน์หรือเป็นถ้อยคำพระอรหันต์ผู้แตกฉานในรูปธรรมปฏิบัติสมาธิญาณไพเราะสละสลวยด้วยหลักอลังการตามสมควร ผู้ที่เข้าใจหลักอลังการย่อมจะซาบซึ้งในอรรถรสของพระไตรปิฎกที่มีการตกแต่งเสียงและความหมายไว้เป็นอย่างดี แม้ผู้ประสงค์จะแต่งกวีนิพนธ์ในภาษาบาลีต้องรู้จักวิธีตกแต่งเสียงและความหมายอย่างถูกต้อง จึงจะแต่งบทประพันธ์ที่น่าชื่นชมแก่บุคคลทั่วไปได้ อลังการศาสตร์จึงเป็นหนึ่งในคัมภีร์พื้นฐานที่ควรศึกษาเล่าเรียน

คัมภีร์อลังการบาลีฉบับแรกชื่อว่า สุโพธลังการ คืออลังการเรียนง่าย เพื่อให้นักศึกษาผู้ไม่มี ความรู้ภาษาสันสกฤตสามารถเข้าใจหลักอลังการในพระไตรปิฎกได้ เป็นผลงานของพระสังฆรักขิตะดำรงสมณศักดิ์ว่า มหาสามี ซึ่งตรงกับตำแหน่ง “พระสังฆราช” ของไทย จึงปรากฏนามว่า สังฆรักขิตมหาสามี ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีสันสกฤตมีเกียรติศักดิ์เลื่องลือในสมัยนั้น ท่านมีชีวิตอยู่จนถึง พ.ศ. 1787 ปัจจุบันคัมภีร์สุโพธลังการมีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี 2 ฉบับ คือ ฉบับฎีกาเก่า พระสังฆรักขิตะเป็นผู้รจนา จึงชื่อว่า มหาสามีฎีกา และฉบับฎีกาใหม่ ไม่มีหลักฐานว่าท่านใดเป็นผู้รจนาเพราะไม่ปรากฏนาม

จากการศึกษาประมวลสาระคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก พบว่า คัมภีร์พื้นฐาน 4 กลุ่ม คือ ไวยากรณ์ นิษณฺฑุ ฉันทลักษณ์ และอลังการ มีเนื้อหาสรุปได้ดังนี้

กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ มีชื่อเรียกหลากหลาย เช่น คัมภีร์สัทททาวิเสส คัมภีร์สัททลักษณะ คัมภีร์สัททศาสตร์ และคัมภีร์นิรุตติศาสตร์ เป็นต้น จัดเป็นกลุ่มพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของกระบวนการศึกษาพระบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฯ คัมภีร์สัทททาวิเสสกลุ่มไวยากรณ์ แสดงกฎเกณฑ์หลักภาษาบาลีประกอบด้วยสูตร วุตติ และอุทาหรณ์ มี 3 กลุ่ม คือ คัมภีร์กัจจายณะ คัมภีร์โมคคัลลანะ และ คัมภีร์สัททนิติ คัมภีร์ทั้ง 3 นี้มีลักษณะทั่วไปของการนำเสนอเนื้อหา 3 ส่วนคล้ายกัน คือ ประกอบด้วยสูตร คือ กฎเกณฑ์ที่ตั้งไว้ วุตติ คือ คำอธิบายประกอบสูตร และอุทาหรณ์ คือ ตัวอย่างประกอบสูตร คัมภีร์ไวยากรณ์ทั้ง 3 กลุ่ม มีโครงสร้างเนื้อหาคัมภีร์ไวยากรณ์

1) คัมภีร์กัจจายณะ มีเนื้อหาจัดเป็น 4 ภาค คือ 1. ภาคสัญญาวิธานและสนธิ ประกอบด้วยสนธิกัปปี 2. ภาคนาม ประกอบด้วยนามกัปปี การกัปปี สมาสกัปปี และตัทธิตกัปปี 3. ภาคอาขยาต ประกอบด้วยอาขยาตกัปปี 4. ภาคกิตและอุณาภิ ประกอบด้วยกิตกัปปี และอุณาภิกัปปี รวมกัปปีในคัมภีร์กัจจายณะได้ 8 กัปปี แต่ละกัปปีแบ่งเป็นกัณฑ์ แต่ละกัณฑ์ประกอบด้วยสูตร วุตติ และ อุทาหรณ์ คัมภีร์กัจจายณะแบ่งเป็น 4 ภาค 8 กัปปี 23 กัณฑ์ จำนวน 673 สูตร ดังนี้

2) คัมภีร์โมคคัลลานะ แบ่งเนื้อหาออกเป็น 6 กัณฑ์

1) สัญญาทิกัณฑ์ มี 58 สูตร ว่าด้วยเรื่องสัญญาวิธานและสนธิ มีเนื้อหาเทียบได้กับเนื้อหาในสนธิกัปปีในคัมภีร์กัจจายณะ ส่วนพิเศษที่ไม่มีในคัมภีร์กัจจายณะ คือ คือ ส่วนที่ชื่อว่า ปริภาสา แสดงความหมายของคำสัญลักษณ์ทางไวยากรณ์ที่ใช้ในตัวสูตร

2) สยาทิกัณฑ์ มี 241 สูตร 39 สูตรแรก แสดงเรื่องการก เทียบได้กับเนื้อหาในการกัปปีของคัมภีร์กัจจายณะ ที่เหลืออีก 202 สูตรมีเนื้อหาเทียบได้กับเนื้อหาในนามกัปปีของคัมภีร์กัจจายณะ

3) สมาสกัณฑ์ มี 110 สูตร มีเนื้อหาเทียบได้กับเนื้อหาในสมาสกัปปีของคัมภีร์กัจจายณะ 74 สูตร ที่เหลืออีก 36 สูตร แสดงปัจจัยต่างๆ สูตรที่ 26-39 และ 89 เทียบได้กับเนื้อหาในนามกัปปีของคัมภีร์กัจจายณะ สูตรที่ 85 – 88 และ 90 เทียบได้กับเนื้อหาในกิตกัปปีและอุณาภิกัปปีของคัมภีร์กัจจายณะ สูตรที่ 91-106 เทียบได้กับสาระในตัทธิตกัปปีในคัมภีร์กัจจายณะ

4) ณาทิกัณฑ์ มี 142 สูตร มีเนื้อหาเทียบได้กับเนื้อหาในตัทธิตกัปปีของคัมภีร์กัจจายณะ 124 สูตร ที่เหลือ 18 สูตรเทียบได้กับเนื้อหาในนามกัปปีของคัมภีร์กัจจายณะ

5) ขาทิกัณท์ มี 179 สูตร กล่าวถึงเรื่องปัจจัยอาชยาดและปัจจัยกิตรวมกันไป ในตำรานี้มีสาระ 75 สูตรในขาทิกัณท์ไปเทียบกับเนื้อหาในอาชยาดกัปป์ของคัมภีร์กัจจายณะที่เหลืออีก 104 สูตรนำไปเทียบกับเนื้อหาในกิตกัปป์และอุณาทิกัปป์ของคัมภีร์กัจจายณะ

6) ตยาทิกัณท์ มี 78 สูตร มีเนื้อหาเทียบได้กับเรื่องวิกัตติและการแจกวิกัตติ ในอาชยาดกัปป์ของคัมภีร์กัจจายณะ

รวมสูตรใน 6 กัณท์ข้างต้น 808 สูตร โมคคัลลานะยังได้กล่าวเรื่องอุณาทีไว้ใน ฌวาทิวุตติ ซึ่งบางที่เรียกชื่อเหมือนกับเป็นคัมภีร์หนึ่งว่า ฌวาทิโมคคัลลานะ มี 229 สูตร เมื่อเทียบกับเนื้อหาในคัมภีร์กัจจายณะและสัททนีติแล้ว เห็นได้ชัดเจนว่า ฌวาทิวุตติ นี้เป็นเนื้อหาที่ควรจัดรวมไว้ในโมคคัลลานะด้วย มิเช่นนั้น เนื้อหาเรื่องอุณาทีในโมคคัลลานะจะไม่สมบูรณ์ จึงรวมสูตรในโมคคัลลานะไวยารณได้ทั้งหมด 1,037 สูตร

3) คัมภีร์สัททนีติ แบ่งเนื้อหาออกเป็น 3 ภาค หรือ 3 มาลา คือ

1) สัททนีติ ปทมาลา ระเบียบหรือแบบวิธีที่เนื่องกับคำศัพท์ต่าง ๆ จำแนกเนื้อหาย่อย ออกเป็น 14 ปริจเฉท

2) สัททนีติ ธาตุมาลา ระเบียบหรือแบบวิธีที่เนื่องกับธาตุ จำแนกเนื้อหาย่อยออกเป็น 5 ปริจเฉท

3) สัททนีติ สุตตมาลา ระเบียบหรือแบบวิธีที่แสดงด้วยสูตร จำแนกเนื้อหาออกเป็น 9 ปริจเฉท ได้แก่

กลุ่มคัมภีร์นิฆนฺต คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์บาลี หรือเรียกว่า คัมภีร์อภิธาน คัมภีร์ที่ได้รับยกย่องจากปราชญ์บาลีฝ่ายเถรวาท คือ คัมภีร์อภิธานปทีปิกา และมีคัมภีร์ที่สำคัญ ๆ อธิบายเพิ่มเติม เช่น อภิธานปทีปิกากฎิกา, อภิธานปทีปิกาสูจิ อภิธานปทีปิกานิสสยะ เป็นต้น มีเนื้อหา แสดงตามลำดับ คือ

ลัคคกัณท์ที่ 1 แสดงศัพท์โวหารที่มีความหมายว่า พระพุทธเจ้า นิพพาน พระอรหันต์ สวรรค์ เทวดา และอสูร เป็นต้น ไว้เป็นกลุ่มศัพท์ที่มีความหมายเกี่ยวข้องกันทั้งยังได้รวบรวมโวหารที่เป็นไวยากรณ์ศัพท์เฉพาะที่ใช้ในพระพุทธศาสนาไว้ คือ กุศล อกุศล ผัสสะ ปัญญา วิตก วีริยะ เป็นต้น

ภูกัณท์ที่ 2 แบ่งออกเป็น 7 วรรคย่อย คือ ภูมिवรรค ปุรวรรค นรวรรค จตุพพรรณวรรค อรัญญวรรค เสลวรรค และปาตาลวรรค, **ภูมिवรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับแผ่นดิน **ปุรวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับเมืองและประเทศ **นรวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับมนุษย์ **จตุพพรรณวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับวรรณะ 4 **อรัญญวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับป่าไม้ **เสลวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับภูเขา และ **ปาตาลวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับโลกบาดาล

สามัญญกัณฑ์ที่ 3 แบ่งออกเป็น 4 วรรคย่อย คือ **วิเสสยาธินวรรค** แสดงศัพท์โวหารที่เป็นบทวิเสส นะอันเกี่ยวข้องกับลึงค์ทั้ง 3 **สังกัณณวรรค** แสดงศัพท์โวหารเบ็ดเตล็ดทั่วไป **อเนกัตถวรรค** แสดงบทที่กล่าวเนื้อความหลายอย่าง และ **อภัยยวรรค** แสดงอรรถของนิบาตและอุปสัค ในการแบ่งเป็นกัณฑ์นี้ ถ้าสังเคราะห์ศัพท์ที่มีลักษณะเหมือนกันเข้าด้วยกันแล้วจะได้เพียง 2 กัณฑ์ คือ

กัณฑ์ที่ 1 สงเคราะห์เอากลุ่มศัพท์ที่แสดงโวหารเหมือนกันเข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งประกอบด้วยสัคคกัณฑ์ ฎกัณฑ์ และสามัญญกัณฑ์บางส่วน

กัณฑ์ที่ 2 สงเคราะห์เอากลุ่มศัพท์ที่มีความหมายหลายอย่างเข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งประกอบด้วย อเนกัตถ วรรค และอภัยยวรรคในสามัญญกัณฑ์

กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ คัมภีร์ที่ได้รับยกย่องและศึกษากันมากที่สุด คือ คัมภีร์วุดโตทัยปกรณ์นี้เป็นฉันทลักษณ์บาลีซึ่งเป็นที่ยอมรับศึกษาท่องจำมากที่สุด ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์นี้คือพระสังฆรักขิตะ พระเถระชาวลังกาในราวพุทธศตวรรษที่ 17 คำว่า วุดโตทัย แปลตามศัพท์ว่า “แหล่งกำเนิดคาถา” (วุดต = คาถา อุทย = แหล่ง กำเนิด) คือ มีคาถาแสดงไว้ 108 ชนิดกับฉันท 17 ประเภท แบ่งออกเป็น 6 ปริจเฉท คือ

1. สัญญาปริภาสานิเทศ ว่าด้วยชื่อและกฎทั่วไป มี 16 คาถา
2. มัตตาวุตตินิเทศ ว่าด้วยคาถามาตรภาพฤติ มี 29 คาถา
3. สมวุตตินิเทศ ว่าด้วยสมคาถา มี 61 คาถา
4. อัทธสมวุตตินิเทศ ว่าด้วยอัทธสมคาถา มี 11 คาถา
5. วิสมวุตตินิเทศ ว่าด้วยวิสมคาถา มี 11 คาถา
6. ฉปปัจจยวิภาค ว่าด้วยนัย 6 อย่างมีปัดถารนัยเป็นต้น มี 9 คาถา

คัมภีร์วุดโตทัยเป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักการประพันธ์ประเภทร้อยกรองที่เรียกว่า ปชชะ ประกอบด้วยคาถา 2 ประเภท คือ

1. มาตรภาพฤติ คาถานับจำนวนมาตรา มี 25 ชนิด
2. วรรณพฤติ คาถานับจำนวนพยางค์ มี 83 ชนิด

คาถาประเภทมาตรภาพฤติไม่คำนึงถึงจำนวนพยางค์ จึงไม่มีการกำหนดเป็น “ฉันท” ส่วนคาถาวรรณพฤติ เกี่ยวกับจำนวนพยางค์เป็นสำคัญ จึงมี “ฉันท” ในคาถาวรรณพฤติ 26 ประเภท รูปแบบที่ถูกต้องของคาถาแต่ละประเภทปรากฏในวุดโตทัยปกรณ์ มีฉันท 26 ประเภท คาถา 108 ชนิด ในการวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยจะจำแนกประเภทของฉันทและคาถาของคาถาวรรณพฤติในทุกๆ คาถา พร้อมทั้งกล่าวถึงลักษณะของคาถาพร้อมทั้งความหมายของชื่อคาถานั้นๆ ตามสมควร

กลุ่มคัมภีร์เกฏฐะ หรือ อลัการศาสตร์ เป็นตำราที่แสดงหลักการแต่งเสียงและความหมาย ให้ภาษามีความไพเราะ คัมภีร์ที่ได้รับยกย่องและศึกษาสืบทอดกันมาโดยลำดับ คือ

คัมภีร์สุโธธาลังการมีคาถา 367 บท ประกอบด้วยคำอธิบายและอุทาหรณ์โดยละเอียด แบ่งออกเป็น 5 ปริจเฉท คือ

1. โทสาวโพธะ แสดงข้อบกพร่อง มี 67 คาถา เป็นการแสดงลักษณะของการประพันธ์ที่มีข้อบกพร่องของบท 8 ประเภท คือ วิรุทธัตถันตรโทษ อัธยัตถโทษ กิลิฏฐโทษ วิโรธโทษ เนยยโทษ วิเสสนาเปกขโทษ หีนัตถโทษ อนัตถโทษ ข้อบกพร่องของพากย์ 9 ประเภท คือ เอกัตถโทษ(โดยศัพท์และอรรถ) ภัคครีติโทษ พยาภิณณโทษ คามมโทษ ยติหีนโทษ กัมมัจจุตโทษอติวุตตโทษ อเปตัตถโทษ พันธมรุตโทษ และแสดงโทษในอรรถของพากย์ 6 ประเภท คืออุปกัมโทษ โอจิตยหีนโทษ ภัคครีติโทษ สสังสยโทษ คามมโทษ ทุฏฐาลังกิติโทษ

2. โทสปริหาราวโพธะ แสดงการแก้ไขข้อบกพร่อง มี 48 คาถา โดยนำข้อบกพร่องจากปริจเฉทที่ 1 มาแสดงวิธีแก้ไข คือ การแก้ไขข้อบกพร่องของบท 8 ประเภท การแก้ไขข้อบกพร่องของพากย์ 9 ประเภท แก้ไขข้อบกพร่องของพากย์ 6 ประเภท

3. คุณาวโพธะ แสดงสัททาลังการ มี 48 คาถา แสดงลักษณะการแต่งเสียงให้ไพเราะ เรียกว่า สัททาลังการ 10 ประการ คือ ปสาทคุณ โอชคุณ มธรรตาคคุณ สมตาคคุณ สุขุมลตาคคุณ สีเลศคุณ อุทรรตาคคุณ กันตาคคุณ อัถตพัตตาคคุณ และ สมาธิคุณ

4. อัถถาลังการาวโพธะ แสดงอัถถาลังการ มี 174 คาถา แสดงลักษณะการประพันธ์ที่มีเนื้อหาไพเราะ เรียกว่า อัถถาลังการ คือ วังกุตติ 35 ประเภท ได้แก่ อติสยุตติ อุปมา รูปกะ อาวุตติ ทีปะกะ อักเขปะ อัถถันตรนยาสะ พยติเรกะ วิภาวนา เหตุ กมะ ปิยตระ समाสูตติ ปริกัปนา สมาหิตะ ปริยายวุตติ พยาชวันณนะ วิเสสะ รุพหาหังการ สีเลสะ ตุลยโยคิตา นิทัสสนะ มหันตัตตะ วัณฺณนา อัปภัตตัตถุติ เอกาวลี อัญญมัญญวิญญูสนะ สหวุตติ วิโรธิตา ปริวุตติ ฌมะ ภาวะ มิสสะ อาสี รสี

5. รสภาวาวโพธะ แสดงรสและอาการทางใจที่ก่อให้เกิดรส มี 30 คาถา มีเนื้อหาประกอบด้วย คำอธิบายของ ภาวะ ฐายีภาวะ 9 ประการ พยภิจารีภาวะ 33 ประการ สาทติกภาวะ 8 ประการ ความหมายของ วิชาภาวะ และ อนุภาวะ คำอธิบายของ รส 9 ประเภท รติฐายีภาวะ สิ่งการรส (รสรัก) หัสสรส (รสขื่น) กรุณารส (รสโศก) รุททรส (รสโกรธ) วีรรส (รสกล้าหาญ) ฌยานกรส (รสกลัว) พีภัจฉรส (รสเกลียด) อัพภูตรส (รสพิศวง) สันตรส (รสสงบ)

จากการศึกษาหลักการวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระพุทธานุศาสตร์นาเถรวาท โดยอาศัยคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก คือ กลุ่มคัมภีร์สัททาวีเสส 4 กลุ่ม คือ **กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์** เป็นคัมภีร์สัททาวีเสสที่แสดงหลักภาษา โดยกล่าวถึงรากศัพท์,วิธีสำเร็จรูป, การเปลี่ยนแปลงศัพท์ ฯลฯ คัมภีร์บาลีไวยากรณ์ที่ได้รับการยกย่องและนิยมศึกษากันโดยทั่วไป มี 3 กลุ่ม คือ กลุ่มคัมภีร์กัจจายณะ, กลุ่มคัมภีร์โมคคัลลานะ และกลุ่มคัมภีร์สัททนิติ **กลุ่มคัมภีร์นิพนฺฑุ** เป็นคัมภีร์สัททาวีเสสสประเภทพจนานุกรมหรือพทานุกรมศัพท์ภาษาบาลี เช่น คัมภีร์อภิธานปทีปิกา, คัมภีร์เอกกัชรโกสะ เป็นต้น **กลุ่มคัมภีร์ฉันท** เป็นคัมภีร์สัททาวีเสสที่แสดงกฎเกณฑ์ วิธีร้อยกรองภาษาบาลีคัมภีร์ที่ได้รับการยกย่องและเรียนกันโดยทั่วไปของนักปราชญ์

ได้แก่ คัมภีร์วุดโตทัย, คัมภีร์ฉันทโหมัญชรี เป็นต้น **กลุ่มคัมภีร์เกฏฐะ** เป็นคัมภีร์สหทาวีเสสที่แสดงกลวิธีการแต่งภาษาบาลีให้ได้อรรถรสและสละสลวยทั้งร้อยแก้วร้อยกรอง คัมภีร์ที่นิยมศึกษากันมาก คือ คัมภีร์สุโพธาลังการ เป็นต้น

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีกลุ่มคัมภีร์ที่รจนาอธิบายบทพระบาลีในเชิงของเนื้อหาเช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค และกลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายเชิงวิเคราะห์บท เช่น คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา เป็นต้น ในการศึกษาครั้งนี้ ได้ศึกษาแนวการวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินีปัญจิกาอรรถโยชนา ซึ่งเป็นคัมภีร์ประกอบการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย ชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยค และได้นำแนวการวิเคราะห์จากคัมภีร์มังคลัตถทีปนีที่เกี่ยวข้องกับการใช้สูตรไวยากรณ์อธิบายบทว่า เอตาทิสานี ในพระคาถามงคลสูตร

ในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทครั้งนี้ นอกจากจะนำบทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีอรรถโยชนา และคัมภีร์มังคลัตถทีปนีบางบทมาแสดงรูปแบบการวิเคราะห์เพื่อให้ทราบแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีจากคัมภีร์โดยตรงแล้ว ผู้วิจัยได้นำบทบาลีจากคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท ที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมปัทมฎกเถา เฉพาะยมกวรรค เช่นบทว่า อนปายินี, สารมตินโน, สนนตโน เป็นต้น และจากคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาที่เป็นข้อถกเถียงในเรื่องของการสวดสาธยายหรือเขียน เช่น คาถาอาราธนาธรรมคาถา เย ธมมา ฯลฯ และคาถาโอวาทปาฏิโมกข์ เป็นต้น ในการศึกษาครั้งนี้ พบว่า

1. ลักษณะการอธิบายวิเคราะห์บทบาลีที่พบในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกาอรรถโยชนา นั้น ได้อาศัยสูตรไวยากรณ์จากคัมภีร์กลุ่มไวยากรณ์ทั้ง 3 สายเป็นสูตรอ้างอิงสำเร็จรูปของบท แต่ลักษณะการอ้างอิงสูตรนั้นท่านรจนาไว้แต่เพียงย่อ ๆ เช่น ปุพพมโสรโลโป นเย ข้อความดังกล่าวนี้ เป็นสูตรในคัมภีร์กัจจายณะ จำนวน 3 สูตร คือ สูตรที่ 1. ปุพพ-มโสรจิตมสสร สเรน วิโยชเย สูตรที่ 2 สรโลโปมาเทศปจยยาติมहि สรโลเป ตุ ปกติ. และสูตรที่ 3 นเย ปริ ยุตเต โดยการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แสดงลำดับและวิเคราะห์สูตรตามคัมภีร์พร้อมทั้งอ้างอิงโดยละเอียดเพื่อให้เป็นแนวทางการวิเคราะห์บทบาลีอื่น ๆ โดยได้ศึกษาแนวการวิเคราะห์บทว่า วิสุทธกรรณญาณัม บทเดียวเท่านั้น และได้อาศัยแนวการวิเคราะห์ความหมายจากกลุ่มคัมภีร์นิชฌนุหรืออภินันปทีปิกา เช่น บทว่า กรรณัม มีการวิเคราะห์ความหมาย 4 รูปแบบ ดังกล่าวแล้วในบทที่ 4

2. ลักษณะการอธิบายวิเคราะห์บทบาลีที่ทำการศึกษาโดยคัดเลือกบทบาลีในคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาในหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสยามหลวงชั้นต้น ได้ทำการศึกษาค้นคว้าที่เป็นประเด็นให้เกิดความสงสัย เช่น สารมตินโน เป็นศัพท์พหูพหิสมาส มาจาก สารมติ ขยายบทนามนาม คือ ชนา ซึ่งเป็นบุคลิङ्ค ดังนั้น สารมติจึงต้องแจกวิภัตติตามรูปแบบ มุนิ ปฐมาวิภัตติ (เอก. มุนิ พหู. มุนโย มุนี) ควรมีรูปสำเร็จ

เป็น สารมตโย เหมือน มุนโย เฉพาะบทว่า สารมตโย นี้ เป็นบทที่มีข้อกำหนดโดยคฤภาคในสูตรว่า โยโน โน คือ ไม่มีรูปเป็น สารมตโย ตามแบบ มุนโย ดังอธิบายแล้วในบทที่ 4

3. ลักษณะการวิเคราะห์บทบาลีด้วยฉันท์และอสังการในงานวิจัยฉบับนี้ ได้ศึกษา คาทาอาราธนาธรรม คาทา เย ธมมา ฯลฯ และคาทาโอวาทปาฏิโมกข์ โดยอาศัยสูตรในคัมภีร์ วุตโตทัยและอสังการในคัมภีร์สุโฆธาลังการ พบว่า ทั้ง 3 คาทาดังกล่าวนี้นี้ มีการสวดสาธยาย หรือเขียนในหนังสือสวดมนต์หรือพิธีกรรมต่างๆ ที่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากคัมภีร์พระไตรปิฎก และผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากลักษณะฉันท์ลักษณะ ดังอธิบายวิเคราะห์แล้วในบทที่ 4

5.2 ข้อเสนอแนะ

5.2.1 ข้อเสนอแนะในการนำผลการศึกษาไปใช้

ในการศึกษาการวิเคราะห์บทบาลีโดยอาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์ คัมภีร์นิฆนฺต คัมภีร์ฉันท์ คัมภีร์กฎะ โดยเลือกแนวการวิเคราะห์จากคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปญฺจิกา อรรถ โยชนา เพราะมีลักษณะการอธิบายบท โดยอาศัยสูตรไวยากรณ์จากคัมภีร์กลุ่มไวยากรณ์ทั้ง 3 และการวิเคราะห์บทบาลีในพระคทา อาราธนาธรรม เป็นต้น ในการวิเคราะห์บทดังกล่าวนี้ ได้นำสูตรไวยากรณ์ ฉันท์ลักษณะ มาสนับสนุนเฉพาะบทเท่านั้น ผู้จะนำข้อมูลหรือผลการศึกษาวิจัย ไปใช้อ้างอิง ควรศึกษาระเบียบกฎเกณฑ์สูตรในคัมภีร์ กัจจายณะ ปทรูปสัทธิ วุตโตทัย และ สุโฆธาลังเพิ่มเติม

5.2.2 ข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไป

ในการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิธีการวิเคราะห์ประเด็นเกี่ยวกับการใช้สูตรไวยากรณ์ ฉันท์ อสังการ เป็นตัวอย่างเพื่อให้ทราบลักษณะและวิธีการวิเคราะห์บทบาลีเท่านั้น หากมีศึกษาในเรื่องดังกล่าวนี้ ควรจะศึกษาในประเด็นดังต่อไปนี้

- 1) ศึกษาวิเคราะห์ลักษณะการใช้ประโยคบาลีในคัมภีร์มังคลัตถที่ปนี
- 2) ศึกษาวิเคราะห์วิธีอธิบายบทบาลี ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา

บรรณานุกรม

1. ภาษาบาลี-ไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก 2500.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, 2530-2539.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, 2539-2543.

_____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสส. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, 2539-2543.

มหาเถรสมาคม. พระไตรปิฎกฉบับเฉลิมพระเกียรติฯ การจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี พ.ศ. 2549, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อมรินทร์ปริ้นติ้ง, 2549.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. ธมมปทฎกถา (ปจโม ภาโค – อฎฐโม ภาโค). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2534.

พระกัจจายณะ. กัจจายนพยากรณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วิริยะพัฒนาการพิมพ์, 2540.

พระญาณธชเถระ (แลดี สยาดอ). นิรุตติทีปนี. คัมภีร์ว่าด้วยหลักไวยากรณ์สายโมคคัลลานะ. ปวีรบรรต ตรวจชำระโดยพระธรรมโมลี และคณะ. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน การพิมพ์, 2548.

พระพุทธอัปปิยะ. ปทฐปติทุติ. ฉบับ สยามมรฎฐเจ ลำปางนคร ท่ามะโออาราเม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมสภา, 2543.

พระโมคคัลลานเถระ. โมคคัลลานพยากรณ์ ฉบับท่ามะโออาราเม. ลำปาง : เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม, 2521.

พระธรรมกิตติ. พาลาวตาโร. ปวีรบรรตตรวจชำระโดยพระคันธสาราภิงค์. ลำปาง : จิตวัฒนาการพิมพ์, 2541.

พระวิจิตรวาทะ. **กจจายนวณณนา**. ปรีวรรตตรวจชำระ โดยพระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) และคณะ. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, 2546.

พระศรีสุทธีพงษ์ (สมศักดิ์ อุปสโม). **กจจายนสงเขป**. ปรีวรรตจากอักษรบาลีพม่า. กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสาร, 2531.

พระสัทธัมมโชติपालเถระ. **กจจายนสุดตนิเทศ**. คัมภีร์อธิบายสูตรกจจายนไวยากรณ์. ปรีวรรตโดย พระมหานิมิตร ธมมสาโร. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, 2545.

พระอัศววงศ์เถระ. **สททนีติปกรณ์ ปทมาลา ฉบับ ภูมิพลโลกิขุ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพล โลภิกขุ, 2521.

_____. **สททนีติปกรณ์ สุตตมาลา ฉบับ ภูมิพลโลกิขุ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิ ภูมิพล โลภิกขุ, 2521.

พระอินทริยาภิวังศ์. **กจจายนตถทีปนี**. คัมภีร์อธิบายสูตรกจจายนไวยากรณ์. ปรีวรรตโดย สมควร ถ้วนนอก. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, 2547.

พระอาทิตย์จวงศ์. **ปทสงคโท**. ปรีวรรตตรวจชำระ โดยพระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วน จำกัดไทยรายการพิมพ์, 2547.

มหาอำมาตย์ จตุรงค์พล. **อภิธานปทีปิกาฎีกา**. ปรีวรรตโดยพระศรีสุทธีพงษ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ เทคนิค(19), 2527.

ข. ข้อมูลวิทยุภูมิ

(1) หนังสือ :

กรมการศาสนา. **คู่มือการศึกษาบาลี เล่ม 3 วิชาแปลไทยเป็นมคธ สำหรับนักเรียนบาล** ประโยค ป.ธ. 4- 5., กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2533.

กลุ่มศึกษานิรุทธิตาสาตร์. **คัมภีร์ปทูปลิตีและอธิบายเล่ม 1**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ อุษากการพิมพ์, 2536.

_____. **คัมภีร์ปทูปลิตีและอธิบาย เล่ม 2**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลง กรณราชวิทยาลัย, 2540.

จำรูญ ธรรมดา. **พระไตรปิฎกนิสสยะ เล่ม 1**. นครปฐม : บริษัท ซีเอไอ เซนเตอร์ จำกัด, 2548.

ผู้ช่วยศาสตราจารย์เวทย์ บรรณกรกุล. **กัจจายนะเบื้องต้น**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วน จำกัด ประยูร สารสินไทยการพิมพ์, 2554.

_____. **แบบเรียนบาลีไวยากรณ์**. นครปฐม : โรงพิมพ์สถาบันพัฒนาการ
สาธารณ สุขอาเซียน มหาวิทยาลัยมหิดล, 2538.

พร รัตนสุวรรณ. **บทความพิเศษ พระศาสดาที่ยังทรงมีชีวิตอยู่ : คัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา (บาลี) ฉบับมหาจุฬาฯ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, 2530-2543.

พระมหาสุเทพ อคฺคมณี. **เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542.

พระคันธสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร). **ปทฺฐปฐิทธิมฺญชรี คัมภีร์อธิบายปทฺฐปฐิทธิปกรณ เล่ม 1**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, 2547.

พระคันธสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร). **ปทฺฐปฐิทธิมฺญชรี เล่ม 2 สมาสกัณฑ์**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสารสิน ไทยการพิมพ์, 2553.

พระชนกาภิวังสมหาเถระ. **กัจจายนะขั้นพื้นฐาน**. แปลโดยพระศรีสุทธิพงศ์และคณะ. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิหลวงพ่อดัดปากน้ำ จัดพิมพ์. ไม่ปรากฏโรงพิมพ์และปีที่พิมพ์.

พระญาณธชะ (แลดี สยาดอ). **ปรมัตถทีปนี**, แปลเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วน จำกัด ไทยรายวันการพิมพ์. 2546.

พระญาณาลังการเถระ. **ปทฺวิจาร คัมภีร์ประมวลศัพท์ไวยากรณ์บาลี**. แปลเรียบเรียงโดย จำรูญ ธรรม. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2547.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). **คำวัด**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, 2548.

พระธรรมบาลเถระ. **เนตติอรรถกถา**. พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและอธิบาย, วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ 88 ปี ของพระธัมมานันท มหาเถระ, นครปฐม : หจก. ซีเอไอเซ็นเตอร์, 2551.

พระธรรมโมลี. **งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2546.

พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร. **ปทฺวิจารทีปนี คัมภีร์มหาไวยากรณ์บาลี**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2547.

พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์
ปรินต์ติ้ง, 2547.

พระอัครคังสเถระ. **สัททนีติปทมาลา. คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. แปลโดยพระมหานิมิตร
ธมฺมสาโร และคณะ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, 2546.

_____. **สัททนีติธาดุมมาลา. คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. แปลโดยพระมหา
นิมิตร ธมฺมสาโร และคณะ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, 2546.

_____. **สัททนีติสุตตมาลา. คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. แปลโดยพระมหา
นิมิตร ธมฺมสาโร และคณะ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, 2545.

พระอริยวงศ์. **คันทถาภรณ์มัญชรี คัมภีร์ว่าด้วยหลักการใช้นิบาต**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
พิทักษ์ อักษร, 2545.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **บาลีไวยากรณ์**. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, 2538.

สมเด็จพระวันรัต (จิต อุตฺตมมหาเถระ). **มูลน้อยอาศัยมูลใหญ่**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา
จุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย, 2536.

ศรรวรรณ. **กาตนตรวยากรณ์**. ปรีวรรตและแปลโดย พระมหาสุรชัย วราสโก.
กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, 2546.

ศาสตราจารย์ ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร. **บาลีมหาไวยากรณ์**. กรุงเทพมหานคร : กองวิชาการ มหา
จุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2518.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. **พุทธวจนะในธรรมบท ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท
อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2537.

(2) ภาษาอังกฤษ

Buddhadasa P. Kirthisinghe, Dr. **Buddhist concepts : Old and New**. India: Sri
Satguru Publications, 1983.

Barua, D.L.. **Elements of Pali Grammar**. Calcutta : West Bengal Board of
Secondary Education, 1968.

Buddharakkhitta. **The Dhammapada: The Buddha's Path of Wisdom**. Sri Lanka:
Buddhist Publication Society Candy, 1985.

- Charles Duroiselle. **Practical Grammar of the Pali Language**. Buddha Dharma Education Association Inc, 1977.
- Dr. Chamlong Sarapadnuke. **A Rapid Method of Learning Pali Part I**. Bangkok : Mahachula Press. 2002.
- _____. **A Rapid Method of Learning Pali Part II**. Bangkok : Mahachula Press. 2002.
- E.D. Root. **Sakya Buddha: A Versified, Annotated Narrative of His Life and Teaching**. New York: Charles P. Somerby, 1880.
- Epiphanius Wilson. **Sacred Books of the East**. London: The Colonial Press, 1990.
- Eugene Watson Burlingame. **Dhammapada Commentary**. The Pali Text Socioey, 1990.
- Geiger, W.. A **Pali Grammar**. London : Pali Text Society, 1994.
- K. Sri Dhammanada. **The Dhammapada**. Malaysia: Sasana Abhiwurdhi Wardhana Society, 1992.
- Max F. Müller. **The Dhammapada and Sutta Nipata. Sacred Books of the East, Vol. 10**. Oxford: The Clarendon Press, 1881.
- Oskar Von Hinuber. **A handbook of Pali Literature**. India: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd, 1996.
- Perniola, V.. **Pali Grammar**. London : Pali Text Society, 1997.
- Prof. A. P. Buddhadatta Maha Nayaka Thera. **The New Pali Course part I**. Colombo : The Colombo Apothecaries' co., Ltd. 1974.
- _____. **The New Pali Course part II**. Colombo : The Colombo Apothecaries' co., Ltd. 1974.
- Phramaha Sompong Santacitto. **An Analytical Study of the Concept of Dhamma as Natural Law in Theravada Buddhism**. Graduate School Mahachula longkornrajavidyalaya University Bangkok, Thailand, B.E. 2549.
- S. Radhakrishnan, (ed.). **The Dhammapada**. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Sir Monier Monier-Williams, **A Sanskrit - English Dictionary**, Jainendra Prakash Jain at Shri Jainendra Press, 1991.

Thanisaro Bhikkhu. **Dhammapada: A Translation**. Buddha Dharma Education Association Inc., 1998.

Warder, A.K., **Introduction to Pali**. London : Pali Text Society, 1974.

Weragoda Sarada Maha Thero,Ven. **Treasury of Truth: Illustrated Dhammapada**. Singapore: Singapore Buddhist Meditation Center, 1994.

Ven. Narada Thera. **An Elementary Pali Course**. Buddha Dharma Education Association Inc, 1952.

ผลงานเด่น
สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ชื่อผลงาน “การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธศาสนาเถรวาท”	งานวิจัยเรื่องการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธศาสนาเถรวาท เกิดจากความสนใจที่จะศึกษาบทบาลี โดยรูปศัพท์และความหมาย เพราะการศึกษาคำสอนของพระพุทธองค์ที่นับว่าเป็นการศึกษาที่ใกล้เคียงพุทธดำรัสที่สุด คือ การศึกษาพระพุทธพจน์จากภาษาบาลี ฉะนั้น ความรู้ความเข้าใจในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้โดยถูกต้องสมบูรณ์แบบนั้น ขึ้นอยู่กับความรู้ความแตกฉานในหลักภาษาบาลีเป็นสำคัญ ผู้จะมีความรู้ภาษาบาลีได้อย่างแตกฉานจะต้องศึกษาคัมภีร์อันแสดงหลักภาษาบาลีโดยตรง คือ คัมภีร์สัทททาวิเสส อันได้แก่กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ นิฆนตะ ฉันทลักษณ์ และอสังการ จึงนับว่าการศึกษาคัมภีร์สัทททาวิเสส มีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อกุลบุตรผู้ใคร่ในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก
ทำอะไร	1 เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก 2 เพื่อศึกษาประมวลสาระคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก 3 เพื่อวิเคราะห์บทบาลีกรณีศึกษาตัวอย่างบทบาลีในหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสันามหลวง
ใครเป็นคนทำ	รองศาสตราจารย์เวย์ย์ บรรณกรกุล อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม โดยได้รับงบประมาณอุดหนุนโครงการวิจัย จากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ได้อะไรมาบ้าง	ผลการศึกษา พบว่า จากการศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎกพบว่า การจะศึกษาบทบาลีในพระไตรปิฎกได้เข้าใจอย่างถ่องแท้ ตรงตามพุทธประสงค์มากที่สุดจึงต้องศึกษาหลักภาษาในคัมภีร์ที่เป็นอุปการะต่อการศึกษาพระไตรปิฎก ที่เรียกว่า“คัมภีร์สัทททาวิเสส” แปลว่า “ไวยากรณ์พิเศษ” คือ ไวยากรณ์ที่เป็นอุปการะสำคัญในการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก สัทททาวิเสสและกลุ่มคัมภีร์อื่นเพื่อการศึกษาภาษาบาลีในพระไตรปิฎก สัทททาวิเสส คือ กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีที่ว่าด้วยหลักภาษาในพระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์พื้นฐานแห่งความเข้าใจในภาษาบาลีตลอดจนการเรียนรู้และวินิจฉัยข้ออรรถข้อธรรมในพระไตรปิฎก ปัจจุบันในหอสมุดแห่งชาติมีบัญชีรายชื่อกลุ่มคัมภีร์สัทททาวิเสส 153 คัมภีร์ แบ่งเป็น ๔ กลุ่ม คือ

สัททาวีสากลุ่มไวยากรณ์

เป็นคัมภีร์แสดงหลักภาษาเป็นสิ่งที่สำคัญที่ควรเรียนรู้ก่อนคัมภีร์อื่นทั้งหมด จัดเป็นตำราพื้นฐานของการศึกษาภาษาบาลี เพื่อให้ผู้ศึกษาสามารถเข้าใจหลักภาษาได้ถูกต้อง คัมภีร์สัททาวีสากลุ่มไวยากรณ์ที่ละเอียดบริบูรณ์ซึ่งแต่งขึ้นโดยบูรพาจารย์ในกาลก่อนมีองค์ประกอบสำคัญ 3 เรื่อง ได้แก่ สูตร คือ กฎหรือข้อบังคับให้ปฏิบัติตาม วุตติ คือ คำอธิบาย และ อุทาหรณ์ คือ ตัวอย่างประกอบการอธิบายสูตร คัมภีร์สัททาวีสัทที่แต่งไว้ดีเพียบพร้อมด้วยสูตร วุตติ และอุทาหรณ์เป็นเอกเทศปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน มีหลายคัมภีร์ จำแนกได้เป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มกัจจายนไวยากรณ์ กลุ่มโมคคัลลานไวยากรณ์ และสัททวินิธิปกรณ์ คัมภีร์สัททาวีสากลุ่มนิฆนฑุ

สัททาวีสากลุ่มนิฆนฑุ หรือนิฆนฑุ เป็นตำราประมวลศัพท์และเพศทางไวยากรณ์ (ลิงค์) ที่มีอยู่ประจำในศัพท์นั้นๆ เท่าที่พบในปัจจุบันมี 2 คัมภีร์ คือ อภิธานนปทีปิกา และเอกักรโกศคัมภีร์อภิธานนปทีปิกา แต่งโดยพระโมคคัลลานะ พระเถระชาวสิงหลในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ 1 (พ.ศ. 1696-1729) ท่านพำนักอยู่ที่วัดเชตวันซึ่งพระเจ้าแผ่นดินโปรดฯ ให้สร้างถวายในเมืองโปโรชนะรัฐะ คัมภีร์นี้มีคาถาทั้งหมด 1212 บท คัมภีร์อภิธานนปทีปิกา เป็นคัมภีร์ว่าด้วยนามบัญญัติของเนื้อความในโลกมนุษย์ โลกสวรรค์ โลกบาดาล และอบายภูมิ รวบรวมนามศัพท์ที่มีชื่อและลิงค์ คล้อยตามพระบาลีคือพระไตรปิฎกที่ถูกจัดไว้เป็นหมวดหมู่

สัททาวีสากลุ่มฉันทลักษณ์

ฉันทลักษณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยระเบียบในการวางคำ ครุ ลหุ เป็นแบบต่างๆ เท่าที่ทราบมี 3 คัมภีร์ คือ คัมภีร์วุตโตทัย คัมภีร์นี้มีคาถา 137 บท แสดงฉันท์ 26 ชนิด และคาถา 108 ประเภท มีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี 5 ฉบับ วุตโตทัยปกรณ์นี้แต่งโดยอิงอาศัยคัมภีร์วฤตตัตถนากรเป็นหลักและปิงคลฉันทสูตรในบางแห่ง ดังสาธกที่มีกล่าวไว้ในคาถาที่ 2-4 นอกจากนั้น พอจะสันนิษฐานได้ว่าก่อนสมัยพุทธศตวรรษที่ 17 ยังไม่มีคัมภีร์ฉันทลักษณ์บาลีเลย เพราะคนสมัยนั้นมีความจำดี จึงมักเรียนภาษาสันสกฤตแล้วนำมาประยุกต์ใช้กับภาษาบาลี ก็จะเข้าใจบทคาถาในพระไตรปิฎกได้ เนื่องจากภาษาบาลีกับภาษาสันสกฤตคล้ายคลึงกัน หากมีฉันทลักษณ์บาลีก่อนวุตโตทัยปกรณ์ ท่านสังฆรักขิตเถระก็คงจะกล่าวถึงความนี้ แล้วแสดงสาเหตุในการรณาคัมภีร์นี้ขึ้นมาอีก แต่ท่านมิได้กล่าวความนี้ไว้ จึงสันนิษฐานว่าวุตโตทัยปกรณ์เป็นฉันทลักษณ์บาลีฉบับแรก

สัททาวีสถกลุ่มเกฏฐะ

คัมภีร์เกฏฐะ หรือ อลังการศาสตร์นี้เป็นตำราเกี่ยวกับการตกแต่งเสียงและความหมาย ให้ภาษามีความไพเราะ คัมภีร์นี้เป็นที่นิยมศึกษาเล่าเรียนมาก่อนครั้งพุทธกาลซึ่งเป็นช่วงเวลาทีพระเวทเจริญรุ่งเรือง มีข้อความในพระสูตรว่าพราหมณ์หลายคนในสมัยพุทธกาลเชี่ยวชาญพระเวทพร้อมด้วยอลังการศาสตร์และและวิชาประกอบการศึกษาพระเวทอื่นๆ มีฉันทลักษณ์เป็นต้น อลังการศาสตร์ไม่เพียงเป็นอุปการะในการศึกษาวรรณกรรมสันสกฤตเท่านั้น แต่ ยังมีประโยชน์ต่อการศึกษาพระไตรปิฎกอีกด้วย เพราะภาษาบาลีที่ใช้ในพระไตรปิฎกซึ่งเป็น พระพุทธพจน์หรือเป็นถ้อยคำพระอรหันต์ผู้แตกฉานนิรุติปฏิสัมภิทาล้วนไพเราะสละสลวย ด้วยหลักออลังการตามสมควร ผู้ที่เข้าใจหลักออลังการย่อมจะซาบซึ้งในอรรถรสของพระไตรปิฎกที่มีการตกแต่งเสียงและความหมายไว้เป็นอย่างดี แม้ผู้ประสงค์จะแต่งกวีนิพนธ์ในภาษาบาลีต้องรู้จักวิธีตกแต่งเสียงและความหมายอย่างถูกต้อง จึงจะแต่งบทประพันธ์ที่น่าชื่นชมแก่บุคคลทั่วไปได้ อลังการศาสตร์จึงเป็นหนึ่งในคัมภีร์พื้นฐานที่ควรศึกษาเล่าเรียน

ในคัมภีร์พระพุทธานุศาสนนาเถรวาท มีกลุ่มคัมภีร์ที่รจนาอธิบายบทพระบาลีในเชิงของเนื้อหาเช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค และกลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายเชิงวิเคราะห์บท เช่น คัมภีร์อภิธัมมัตถวินิยัติ ปัญจิกา อรรถโยชนา เป็นต้น ในการศึกษาครั้งนี้ ได้ศึกษาแนวการวิเคราะห์บทบาลี ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิยัติปัญจิกาอรรถโยชนา ซึ่งเป็นคัมภีร์ประกอบการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย ชั้นเปรียญธรรม 9 ประโยค และได้้นำแนวการวิเคราะห์จากคัมภีร์มัจฉลัตถปิณีที่เกี่ยวข้องกับการใช้สูตรไวยากรณ์อธิบายบทว่า เอตาสานิ ในพระคาถามงคลสูตร

ในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระพุทธานุศาสนนาเถรวาทครั้งนี้ นอกจากจะนำบทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิยัติอรรถโยชนา และคัมภีร์มัจฉลัตถปิณีบางบทมาแสดงรูปแบบการวิเคราะห์เพื่อให้ทราบแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีจากคัมภีร์โดยตรงแล้ว ผู้วิจัยได้นำบทบาลีจากคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท ที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา เฉพาะยมกวรรค เช่นบทว่า อนปายินี, สารมตินโน, สนนตโน เป็นต้น และจากคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาที่เป็นข้อถกเถียงในเรื่องของการสวดสาธยายหรือเขียน เช่น คาถาอาราธนาธรรม คาถา เย ธมมาฯลฯ และคาถาโอวาทปาฏิโมกข์ เป็นต้น ในการศึกษาครั้งนี้ พบว่า

	1. ลักษณะการอธิบายวิเคราะห์บทบาลีที่พบในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ ปัญจิกา อรรถโยชนา นั้น ได้อาศัยสูตรไวยากรณ์จากคัมภีร์กลุ่มไวยากรณ์ทั้ง 3 สายเป็นสูตรอ้างอิงวิธีสำเร็จรูปของบท แต่ลักษณะการอ้างอิงสูตรนั้นทำน รจนาวีแต่เพียงย่อ ๆ เช่น ปุพฺพมโธ สรโลโป นเย ข้อความดังกล่าวนี้ เป็น สูตรในคัมภีร์กัจจายณะ จำนวน 3 สูตร คือ สูตรที่ 1. ปุพฺพมโธจติมสสร สเรน วิโยชเย สูตรที่ 2 สรโลโปมาเทสปจจยาทิมหิ สรโลเป ตุ ปกติ. และสูตรที่ 3 นเย ปรี ยุตเต โดยการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แสดงลำดับและ วิเคราะห์สูตรตามคัมภีร์พร้อมทั้งอ้างอิงโดยละเอียดเพื่อให้เป็นแนวทางการ วิเคราะห์บทบาลีอื่น ๆ โดยได้ศึกษาแนวการวิเคราะห์บทว่า วิสุทฺถกรุณณณ ณํ บทเดียวเท่านั้น และได้อาศัยแนวการวิเคราะห์ความหมายจากกลุ่ม คัมภีร์นิฆนฺตหรืออภินันฺตปทีปิกา เช่น บทว่า กรุณา มีการวิเคราะห์ ความหมาย 4 รูปแบบ ดังกล่าวแล้วในบทที่ 4 2. ลักษณะการอธิบายวิเคราะห์บทบาลีที่ทำการศึกษาโดยคัดเลือกบทบาลี ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาในหลักสูตร พระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวงชั้นต้น ได้ทำการศึกษาคำที่เป็น ประเด็นให้เกิดความสงสัย เช่น สารมตินโน เป็นศัพท์พหูพจน์สมาส มาจาก สารมติ ขยายบทนามนาม คือ ชนา ซึ่งเป็นปุงลิงค์ ดังนั้น สารมติ จึงต้อง แจกวิภัติตามรูปแบบ มุนิ ปฐมาวิภัติ (เอก. มุนิ พหู. มุนโย มุนิ) ควร มีรูปสำเร็จเป็น สารมตโย เหมือน มุนโย เฉพาะบทว่า สารมติ นี้ เป็นบทที่ มีข้อกำหนดโดยวิภาคในสูตรว่า โยนโน คือ ไม่มีรูปเป็น สารมตโย ตาม แบบมุนโย ดังอธิบายแล้วในบทที่ 4 3. ลักษณะการวิเคราะห์บทบาลีด้วยฉันทและอสังการในงานวิจัยฉบับนี้ ได้ ศึกษาคาถาอาราธนาธรรม คาถา เย ธมมา ฯลฯ และคาถาโอวาทปาฏิ โมกข์ โดยอาศัยสูตรในคัมภีร์วุตโตทัยและอสังการในคัมภีร์สุโพธาลังการ พบว่า ทั้ง 3 คาถาดังกล่าวนี้ มีการสวดสาธยาย หรือเขียนในหนังสือสวด มนต์หรือพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากคัมภีร์พระไตรปิฎก และผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากลักษณะฉันทลักษณ์
เอาไปใช้อย่างไร	๑. กิจกรรมด้านการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษา ในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีครั้งนี้ ได้ทำการศึกษวิเคราะห์บทในหนังสือ ที่ใช้เป็นแบบเรียนหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวงของคณะ สงฆ์ไทยเป็นหลัก - คัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา ได้เลือกบทสำหรับเป็นตัวอย่างในการวิเคราะห์ เช่น อนเนวติ, อนปายินี, สารมตินโน, เอส ธมโม, สมนุตโน เป็นต้น

	- คัมภีร์มั่งคลัตถทีปนี ได้เลือกบทที่มีการอ้างสูตรจากคัมภีร์ไวยากรณ์ เช่น เอตาทิสานี - ภัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ได้คัดเลือกบทตัวอย่าง คือ กรุณา ซึ่งการวิเคราะห์บทเหล่านี้ จะเป็นตัวอย่างศึกษากรณีการวิเคราะห์บทบาลี โดยใช้สูตรไวยากรณ์เป็นตัววินิจฉัยความถูกต้อง ๒. กิจกรรมด้านวิชาการ ปัจจุบันมีการนำบทบาลีไปใช้อย่างคลาดเคลื่อนไปจากบทบาลีในพระไตรปิฎก เช่น คาถาอาราธนาธรรม คือ พรหฺมา จ โลกธาปิตี สหฺมปติ ฯลฯ ปัจจุบันมีปรากฏในหนังสือบทสวดมนต์และคำกล่าวสำหรับอาราธนาของพิธีกรในพิธีกรรมอย่างไม่ถูกต้อง ในพระไตรปิฎกบาลีและคลาดเคลื่อนจากหลักฉันทลักษณ์ ดังนั้นในรายงานวิจัยนี้ จึงได้ทำการวิเคราะห์และวินิจฉัยบทบาลีเหล่านี้ โดยใช้หลักไวยากรณ์จากคัมภีร์สหททาวิเสส และคัมภีร์วุตโตทัย โดยได้นำเสนองานวิจัยนี้ ในการประชุมระดับนานาชาติ International Buddhist Research Seminar 15-16 Oct 2014, Chaingmai Campus Thailand.
ใช้แล้วเกิดประโยชน์อะไรบ้าง	๑. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต ที่จัดการเรียนทางด้านพระพุทธศาสนาและภาษาบาลี สามารถนำชุดความรู้ที่เกิดจากการวิจัย คือ คัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์บทบาลี แนวทางการวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก และบทบาลีในคัมภีร์หลักสูตรการศึกษานำไปสำหรับกำหนดเป็นนโยบายในการจัดทำและพัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนในมหาวิทยาลัย ๒. แม่กองบาลีสนามหลวง และสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวงของประเทศ สามารถนำชุดความรู้จากการวิเคราะห์บทในคัมภีร์หลักสูตรการศึกษา พระปริยัติธรรม คือ คัมภีร์ธัมมปทัญญูถา คัมภีร์มั่งคลัตถทีปนี และคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา กำหนดให้นักเรียนมีการศึกษาวิเคราะห์โดยใช้หลักฉันทลักษณ์ และคัมภีร์ไวยากรณ์สหททาวิเสส ๓. นักวิชาการและบุคคลทั่วไป สามารถนำองค์ความรู้ที่ได้จากการวิเคราะห์บทที่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากบาลีพระไตรปิฎก หลักฉันทลักษณ์ และหลักไวยากรณ์บาลี นำไปใช้ได้อย่างถูกต้องไม่ผิดพลาดคลาดเคลื่อน

ประวัติผู้วิจัย

1. ชื่อ – นามสกุล : นายเวทย์ บรรณกรกุล Mr.Wate bunnakornkul
2. การศึกษา :
 1. เปรียญธรรม 9 ประโยค (ขณะเป็นสามเณร)
 2. ปริญญาตรีพุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) (เกียรตินิยมอันดับ 1) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 3. ปริญญาโทศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต (ศษ.ม.) ประชากรศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล
 4. ประกาศนียบัตรหลักสูตร CAI-MULTIMEDIA วิทยาลัยนวัตกรรมการอุดมศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
3. ตำแหน่งทางวิชาการ : รองศาสตราจารย์ สาขาวิชาบาลี
ภาควิชาบาลีและสันสกฤต
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

4. ผลงานทางวิชาการ

4.1 งานวิจัย

- 1) การพัฒนาบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอนวิชาบาลีไวยากรณ์ สำหรับนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ชั้นประโยค 1-2 และ ป.ธ.3
- 2) การพัฒนาบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอนวิชาแปลมคธเป็นไทย สำหรับนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ชั้นประโยค 1-2

4.2 งานออกแบบและพัฒนาโปรแกรมคอมพิวเตอร์ช่วยสอน (CAI-MULTIMEDIA)

- 1) โปรแกรมบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอนวิชาพระพุทธประวัติ
- 2) โปรแกรมบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอนเรื่อง “ศีล 5”
- 3) โปรแกรมบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอนเรื่อง “โอวาท 3”
- 4) โปรแกรมบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอน “หลักสูตรธรรมศึกษาชั้นตรี”
- 5) โปรแกรมบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอน “หลักสูตรธรรมศึกษาชั้นโท”
- 6) โปรแกรมบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอน “หลักสูตรธรรมศึกษาชั้นเอก”
- 7) โปรแกรมบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอน “วิชาสัมพันธ์ไทย ป.ธ.3”
- 8) โปรแกรมบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอน “วิชาแปลมคธเป็นไทย มงคลที่ปณี ป.ธ.4”
- 9) โปรแกรมบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอน “วิชาแปลไทยเป็นมคธ ฉัมมปทัญญูกถา ป.ธ.4”

4.3 งานตำรา/เอกสารวิชาการเกี่ยวกับภาษาบาลี

- 1) แบบเรียนบาลีไวยากรณ์ เล่ม 1 – 6
- 2) คู่มือการศึกษาไวยากรณ์บาลี “กัจจายนะเบื้องต้น”
- 3) คู่มือการศึกษาไวยากรณ์บาลี “ปทรูปสัทธิเบื้องต้น”
- 4) หลักเกณฑ์การแปลบาลีและหลักสัมพันธ์ ฯลฯ

5. สถานที่ทำงาน : ศูนย์บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม โทร. 081-9432665

The document of
THE 6th

**INTERNATIONAL
BUDDHIST RESEARCH
SEMINAR**

Chiang Mai, Thailand
15 -16 Oct 2014

Organized by
The Buddhist Research Institute
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Thailand

The 6th International Buddhist Research Seminar

Consultant Committee:

Most Venerable Prof. Dr. Phra Brahapundit
Assoc. Prof. Dr. Phra Srigambhirayarn
Asst. Prof. Dr. Phra Suthithammanuwat
Prof. Dr. Chamnong Adiwathanasit
Asst. Prof. Dr. Suraphon Suyaphrom
Dr. Silaporn Buasai
Dr. Amnaj Buasiri

Working Committee:

Phramaha Lee Lakkhanayano, Phrapalad Preecha Chotipanyo, Phramaha Nantawit
Teeraphattho, Phramaha Somyot Sutthisiri, Phramaha Chutipak Aphinantho, Dr. Pramool
Sarabantha, Mr. Sutithat Sutho, Mr. Bordinphat Saibut, Mr. Thananrat Prasertsin,
Miss Pirawan Rodtes, Miss Amonnat Faikure

Chief Editor:

Dr. Phrmaha Suthit Aphakaro
Director of the Buddhist Research Institute, MCU, Thailand

Assistant Editor:

Dr. Phramaha Nantakorn Piyabhani, Phramaha Serichon Narissaro

Cover Designed by:

Phramaha Kriansak Inthapanyo

Copyrights: Buddhist Research Institute, MCU

200 Copies

May, 2557/2014

Buddhist Research Institute
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
79 M.1 Phahon Yothin Rd., Lam Sai, Wang Noi,
Phra Nakhon Sri Ayutthaya, 13170, Thailand
Tel. 035-248073 E-mail: budrsin@mcu.ac.th

Contents

Preface	a
Contents	b
Tentative Program	d
 1. Nutrition Problem Solving and Management Project for Monks and Novices to Achieve Chronic Disease Prevention and Sustainable Health through the Development of "Role Model Monk: Good Nutrition and Sustainable Health" and "Role Model Layman supporting Good Nutrition in Monks"	1
Assoc. Prof. Dr. Jongjit Angkatavanich & Manee Zuesongdham	
 2. Cosmology and Cultural Ecology as Reflected in Borobudur Buddhist Temple Buddhism and Holistic	8
Dr. Ida Bagus Putu Suamba	
 3. A Study of history of Buddhism and its contribution to Indian culture	20
Prof. Walmik Kachru Sarwade	
 4. A Blend of Cultures in Myanmar	27
Dr. Jenny Ko Gyi	
 5. Buddhist Approach to Cultural Ecology by Means of Virtue Ethics	31
Natpiya Saradum	
 6. The Role of Monkhood in Contemporary Myanmar Society	37
Ven. Dr. Phra Seng Hurng	
 7. An Ecosystem: Seeing via the Buddhist Theory of Dependent Co-Arising	45
Prof. Dr. G.A. Somaratne	
 8. Boonkumkhaoyai: The Thai-Isan Epitomic Model of Buddhist Economy and Dhammic Socialism	58
Assoc. Prof. Dr. Dipti Mahanta	
 9. Sri Ksetra: The Ancient City of Pyu Rising in a Marvelous Dignity for Myanmar-Buddhism	71
Dr. Thiri Nyunt	
 10. Buddhist Approaches to Cultural Ecology: Shanghai Jade Buddha Temple as a Case	75
Ven. Ti Ting	
 11. Synergy of Buddhism: A catalyst to improve Cultural Ecology	81
Mr. Ambhore Prashant Pralahad	
 12. The Reinforcement of Healthy Well-being and Learning Conditions in Society in Accordance with Buddhism with the Collaboration of the Clergy in Northeast Thailand	88
Assoc. Prof. Dr. Sowit Bamrungphak	

13. A Study of Situations and Problems on Teaching-Learning in the Buddhist Way Schools in the Northeastern Part of Thailand	95
Assist. Prof. Dr. Phramaha Sangvech Chanthasopi	
14. Buddhist Psychology's View on Past Life Regression Therapy	102
Tayat Sriplung	
15. A Study of Readiness Preparation in Educational Management of Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Upper Northern Campus, in Greater Mekong Sub-region	109
Assoc.Prof.Dr. Wanchai Pholmuangdee	
16. The Development of Teaching Media on the Fundamental English Subject for the First Year Students at Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Phrae Campus	115
Dr. Phrakrukowitathawatee & Assist. Prof. Dr. Phramaha Songvet Srikot	
17. Dissemination History of the Eight Instructions of Lam-Rim in Mandarin China	121
Dr. Guo Yuanchen	
18. Ecological Culture from Buddhist Perspective	131
Prof. Tingjie Han	
19. The Remedy and Rehabilitation of the Juvenile Offenders in the Juvenile Training Center Region 7, Chiang Mai Concerning the Four Foundations of Mindfulness	133
Mr. Phatcharabot Ritten	
20. The Buddhist Approach to Cultural Ecology	139
Wong Luen Cheung	
21. The Studies of the Pariyatti-dhamma (Buddhist Scriptures) In order to maintain the Pali language in the Tipitaka	145
Assoc. Prof. Wate Bannakornkul	
22. University Engagement Research Environment	152
Pacharin Dumronggittigule	

The Studies of the Pariyatti-dhamma (Buddhist Scriptures) In order to maintain the Pali language in the Tipitaka

Assoc. Prof. Wate Bannakornkul

Mahachulalongkornrajavidyalaya University,
Pali Sueksa Buddhagosa Campus

Abstract

The Tipitaka is considered the main scripture in Buddhism. It contains completely the teachings of the Buddha and some of his main disciples. It is also considered the perfect manuscripts and is the source in which Buddhists have inherited and hold on to as their main principle of conducts.

The Buddha's words are indeed so profound in both their sayings and meanings. They contain both the texts and the consonants thus, make it hard for learners to be able to completely comprehend everything they carry.

Since the ancient time, those who wished to study the Buddha's words in order to preserve the pure dhamma and Vinaya He had taught would have to study the Pali Grammatical Scriptures called Saddhavisess. This scripture contains a group of grammatical texts for Pali Studies. These grammatical texts are considered the main foundation for Pali Studies in order that one can comprehend the Pali-Tipitaka. Thus, they are extremely important because they will give learners the thorough knowledge and understanding in the Buddha's words in both the texts and consonants.

In the present time Pali has been used widely but wrongly, both in chanting and dhamma preaching. Meanwhile the chanters, the listeners and also the learners of Pali language have lack of knowledge in the Pali Studies Principle that they could not analyze, contemplate or make decision on verses. This is for example on the Invitation to Preach, the Bhahma ca Lokatippati and the Ye dhamma hetubhuppava verses.

This research intends to present, describe and explain Pali, in its language's principles, in the mentioned verses. The studies have been conducted to analyze both Pali's grammatical rules and their versification. It is expected that the research's outcome could then be a guideline for the Pali-Tipitaka Studies and analyses so that the Buddha's words can further be correctly preserved.

Introduction

Saying of the Buddha: the Buddhist Doctrines

After the Buddha passed away, a group of Arahants including venerable Kassapa had gathered to compile and sort His teachings into sections. The gathering was later called the First Buddhist Council for Collation, which gave birth to the Buddhist Doctrines or the Tipitaka. The doctrines were then used in later Councils' collations. The Tipitaka is literary the doctrines containing the words of the Buddha (and the original Buddhist stories). It is divided into 3 sections (or 3 'Baskets'). The compilations of 3 groups of dhamma are namely the Vinaya Pitaka (Book of Discipline), the Suttanta Pitaka (Book of Discourses) and the Abhidhamma Pitaka (Book of the Higher Doctrine).

By nature, the words of the Buddha are so profound and deep that they are difficult to understand. This can be found in his own words saying: อธิกโต โข มयाยัง ธมฺโม กมฺภีโร ทุกฺทโส ทฺรณฺโพนฺธ สมนฺโต ปณฺณิตो อตฺตกาจจโร นิปุณฺโณ ปญฺญิตเวทนีโย, (adhigato kho mayāyam dhammo gambhīro duddaso duranubodho santo panīto atakkāvacaro nipuno pandhitavedanīyo) which means ‘the dhamma which I have attained is so profound that they cannot be understood or practiced easily. They cannot be comprehended by (the act of) thinking and only the learned ones could attain them.

Thus, commentary-scholars who understood well the Buddhist doctrines proclaimed by the Blessed One have described His Pali-Tipitaka words, which were difficult to understand, in order to make them easier for learners to comprehend. Since then, lower levels of the doctrines explaining the higher ones have emerged. These are considered important doctrines in Buddhist studies and can be classified orderly as the Tipitaka, Commentaries, Tika, Anu-Tika, Yojana, Dipani, Pakaravises and Saddavises.

The said commentaries are the doctrines explaining both structural grammar and the nature of the dhamma. Other stories which were not originally included in the Tipitaka have also been compiled and sorted into lower level doctrines so that knowledge on Buddhism can become thorough and correct as the Buddha had intended. These doctrines were recorded in Bihar language, which is later named Pali language. The word Pali came from a combination of ‘Pa’ and ‘Li’. The language element of ‘Pa’ is ‘to maintain’ or ‘to preserve, to keep things in order’ and Li means to keep records of the Buddha’s words.

The Studies of the Buddha’s words

Thus, the closest way to study what the Buddha had taught is to study His words in the Pali language. Whether or not one would have the complete understanding of the Theravada Buddhism depends on one’s thorough knowledge in the Pali language. Those who want to be profound in Pali have to study the Saddavises scripture, which is the text explaining directly the Pali grammar. The Saddavises scripture here refers to a group of Nigandhu chantalaksa and Alankacara grammatical texts. Thus, study of the Saddavises scripture has been vital to those in need of the Pali-Tipitaka studies.

The Thai Sangha has held to the Kaccayana scripture as their main text for Pali grammar studies. However, they have rearranged the text’s orders and renamed them as Kaccayanamula or Mulakaccayana. The rearranged texts were in use since the Sukhothaiperiod (or probably even earlier) until the early Rattanakosinera. There is clear documented evidence that when King Rama I commanded that there be a Buddhist Council for Collation of the Tipitaka in the year 2331 B.E. Buddhist monks and Fellows of the Royal Institute were distributed into 4 groups in which the Saddavises Scripture Revision was one among the divisions. This evidence appeared in the Sanghitiyavong text as: *The delighted Sangha then invited all the deities to kindly assist the dhamma in the Sangha Council. The Sangha Council, after careful discussion, had divided among themselves into four groups in order to clarify and revise all the doubted records of the Buddha words, the dhamma and the Vinaya. They also needed to correct any text mistakenly noted down from the previous times*

In the ancient time, Thai high-level masters, after thoroughly studied the Pali language from the Saddavises scripture, the Pali-Tipitaka, Commentaries and Tigathey could correctly explain the meanings. Furthermore, they had even composed more texts in the Pali language to explain the dhamma. This is for example, Pra Nanakitti of the Lanna period who had written the Atthayojana, the Vinaya and the Abhidhamma texts. Pra Sirimangaracara had written Mangalatthadhipani, which explains the Thirty-eight Blessings. However, after the

end of the early Rattanakosin era there had been no evidence that any other monks could compose Buddhist text in the Pali language.

The Pali Studies of the Thai Sangha

The Thai Sangha in the present time has been following the new Pali course pattern that SomdejPraMahasamanachaoKromPrayaVajiranavaroros had adjusted and established in the year 2463 B.E.

That is, the Thai Sangha is to study Pali grammar from the text he composed instead of from the Mulakaccayana. Under his supervision, the Pali Sanamluang Division was also set to handle the course. Pali Studies is divided into the nine-certificate-levels, having the Pali Grammar as its fundamental subject. From this basic course, learners will have to learn how to translate the Bihar language into Thai and vice versa.

Moreover, he also set that the dhamma students of all levels have to pass the Sanamluang Translation Examination, but the text used and the translation means are by different methods. That is, the Thai Sangha's Pali Studies focuses on translating text only. And although they have obtained the 9th level certificate, if they do not study more on the Saddavises, which is the original text for Pali studies, they would lack the knowledge needed for the Pali language-Tipitaka's analyses.

The inaccuracy in Pali

Its verification principle: a case study

It has been found nowadays that Pali used in several texts is not in consistent with several points of Pali used in the Tipitaka and Commentaries. These are such as the Invitation to Preach verse, the verse appeared in the Dhammapatthagatha text, which is the curriculum of dhamma studies for the Thai Sangha, the 'Ye Dhamma etc.' and the Fundamental Teaching Verse. In order to make a case study on the Pali language and to make Pali usage correctly and according to the Tipitaka, Commentaries and the Vuttotai text, the researcher has analyzed the followings:

1. The Invitation to Preach verse

In the beginning of each Invitation to Preach verse, a moderator usually leads the chant with:

พรหมะ จะ โลกาทิปะตี สะหัมปะติ

กัตถัญจะหิ อธิวัระรัง อะยาจะณะ,

สันตีระ สัตตปาปะระชัคกะชาตिका

เตเสตุ ชัมมัง อะนุกัมปิมัง ปะชัง

BRAHMĀ CA LOKĀ DHIPATĪ SAHAMPATĪ

KAT-AÑJALĪ ANDHIVARAÑ AYĀCATHA,

SANTĪDHA SATTĀPPARAJAKKHAJĀTIKĀ

DESETU DHAMMAÑ ANUKAMPIMAÑ PAJAÑ.

This Pali appears in three versions of the Thai-alphabet Pali-Tipitaka, namely:

1. the Siamrath Version published by the Mahamakutrajavidyalaya Foundation
2. the Collation Version (2530 B.E.) (ทฤษฎี) published by the Thai Department of Religious Affairs, the Ministry of Education

3. the Mahachula Version, published by Mahachulalongkornrajavidyalaya Publishing House

In the Pali Tipitaka the Invitation to Preach text appears as follows:

พฺรหฺมา จ โลกาทิปตํ สหมปติ
กตญชฺลี อนนฺทวโร อยาจถ,
สนฺตึชฺช สตฺตาปฺปราชฺกขชาตिका
เทเสหิ ฐมมํ อนุกมฺปิम्मํ ปชฺ.

BRAHMĀ CA LOKĀDHIPATĪ SAHAMPATĪ
KA-TAÑJALĪ ANADHIVARAM AYĀCATHA,
SANTĪDHA SATTĀ APPARAJAKKHAJĀTIKĀ
DESAHI DHAMMAṂ ANUKAMPIMAM PAJAM.

From the Chattha Sangayana Tipitaka and Commentaries version published by the Myanmar Department of Religious Affairs, which was transliterated into the Thai-alphabet Pali version, it appears as follows:

พฺรหฺมา จ โลกาทิปตํ สหมปติ
กตญชฺลี อนนฺทวโร อยาจถ,
สนฺตึชฺช สตฺตาปฺปราชฺกขชาตिका
เทเสหิ ฐมมํ อนุกมฺปิम्मํ ปชฺ.

BRAHMĀ CA LOKĀDHIPATĪ SAHAMPATĪ
KA-TAÑJALĪ ANADHIVARAM AYĀCATHA,
SANTĪDHA SATTĀPPARAJAKKHAJĀTIKĀ
DESAHI DHAMMAṂ ANUKAMPIMAM PAJAM.

In the Mahachula's Commentary version it appears as follows:

พฺรหฺมา จ โลกาทิปตํ สหมปติ
กตญชฺลี อนนฺทวโร อยาจถ,
สนฺตึชฺช สตฺตาปฺปราชฺกขชาตिका
เทเสหิ ฐมมํ อนุกมฺปิम्मํ ปชฺ.

BRAHMĀ CA LOKĀDHIPATĪ SAHAMPATĪ
KA-TAÑJALĪ ANADHIVARAM AYĀCATHA,
SANTĪDHA SATTĀPPARAJAKKHAJĀTIKĀ
DESAHI DHAMMAṂ ANUKAMPIMAM PAJAM

From an evidence appeared in the Pali-Tipitaka and Commentaries we could see that the difference in the 2nd line are only at the word กตญชฺลี อนนฺทวโร อยาจถ (read Ka-tan-cha-li aa-na-ti-va-ram aa-ya-ca-tha). The question here is why some syllables in this chanting has changed to กตอญชฺลี อนนฺทวโร อยาจถ (read Kat-an-cha-li an-ti-va-ram-aa-ya-ca-tha).

The reason for this was because the writer wanted to keep the metrical composition of the Indhavamsa verse, which each line has to contain the 'ta, ta, cha, ra'. In other words we can say that they have to contain the syllables of (heavy-heavy-light), (heavy-heavy-light), (light-heavy-light) and (heavy-light-heavy). Thus, the 2nd line has become กตญฺชลี อนฺธิวํ อยาจถ (read Kat-an-cha-li an-ti-va-ram-aa-ya-ca-tha) in order that it can go along with others in the Indhavamsa category.

However, learners of the Buddha's words should understand that from the versification study, there's both no reason and not necessary that the Indhavamsa should be needed here. That is because the Dhamma Invitation verse appeared in the Tipitaka is not in the form of Indhavamsa. Thus, we should understand as follows:

This verse is generally called 'Uppachatigatha' which formed by difference formality of lines. In other words, the verse is not formed under one formality for the same four lines. Such can be found in the second half of Vuttotai Chandhopakara text as:

เอวํ กิลญฺญาสูปิ มิสฺสิตาสุ

วทนฺติ ชาตีสฺวิทเมว นามํ.

EVAM KILANÑĀSUPI MISSITĀSU
VADANTI JĀTISVIDAMEVA NAMAM
*Those with the same kind of mixture
are also called 'Uppachati'.*

When this verse is clarified line by line, we can identify each line as follows:

First Line - พรหมํ จ โลกธิปตี สหมปตี (brahmā ca lokādhīpatī sahampatī) consisted of a group of 'ta, ta, cha, ra', which conformed to the Indhavamsa formality.

Second Line - กตญฺชลี อนฺธิวํ อยาจถ (ka-tañjalī anadhivaram ayācatha) consisted of a group of 'cha, bha, sa, cha, ka' with Yatti 4 and 9, which conformed to the Rujira formality (because the 'tha' at the end is considered a ปาหนฺตฺครุ).

Third Line - สมนฺติธ สตฺตปาปรชกฺขชาตีกา (santīdha sattā apparajakkhajātikā) consisted of a group of 'ta, ma, sa, cha, ka'. With this line, there's no specific name mentioned in the Vuttotai text. However, if we consider the Pali appearing in the ChatthaSangayana Tipitaka and Commentaries version and also in the Commentary of Mahachula version, which appears as สมนฺติธ สตฺตปาปรชกฺขชาตีกา, (santīdha sattāpparajakkhajātikā) they consisted of a group of 'ta, cha, ra' sound, which falls into the Indhavamsa formality.

Forth Line - เทสฺหิ ธมฺมํ อนุกมฺปิํ ปจํ (desahi dhammam anukampimam pajam) consisted of a group of 'ta, ta, cha, ra' sound, which also falls into the Indhavamsa formality.

Thus, it can be concluded that this verse is of the Uppachati-gatha with the first and third lines formed according to Chattha-Sangayana and the Mahachula's Commentary versions while the fourth is of the Indhavamsa and the second is of the Rujira.

So, versification of the Dhamma Invitation Verse should be considered:

1. If this is concluded to be Kataanjali, it will be conflicted with the Pali reading rules นเย ปริ ยุตเต. (naye param yutte) That is because when there is no vowel present at the front consonant (in the Thai-alphabet Pali language, a dot is marked under the consonant) it will have to be read together with the following sound. That is, they have to be read together and become กตญชลี. (ka-tañjalī)
2. If this is Anutivaram, it will not be corresponding with the word อนธิวาร 'Anadhivara', which is the Buddha's other name that has the meaning 'the unsurpassed guide for those who need restraint'.
3. If this is to be made an Indhavamsa, the second line could be re-arranged as follows: ยาจิตฺถ สมฺบุตฺตาวารํ กตญชลี. (yācitttha sambuddhavarāṃ ka-tañjalī) But the reason that the ancient masters held on to the then occurring form was because they knew well that the versification formality do not have to be all for the same four lines. Moreover, when กตญชลี (ka-tañjalī) is placed next to สหมปติ/สหมปตี, (sahampati/sahampatī) the language form is changed to another kind called ปสาทกฺขน (pasādagun) which made it appeared as shown.

Bibliography

- Buddhadasa P. Kirthisinghe, Dr. **Buddhist concepts: Old and New**. India: Sri Satguru Publications, 1983.
- Barua, D.L.. **Elements of Pali Grammar**. Calcutta: West Bengal Board of Secondary Education, 1968.
- Buddharakkhita. **The Dhammapada: The Buddha's Path of Wisdom**. Sri Lanka: Buddhist Publication Society, 1985.
- Charles Duroiselle. **Practical Grammar of the Pali Language**. Buddha Dharma Education Association Inc, 1977.

- E.D. Root. **Sakya Buddha: A Versified, Annotated Narrative of His Life and Teaching.**
New York: Charles P. Somerby, 1880.
- Epiphanius Wilson. **Sacred Books of the East.** London: The Colonial Press, 1990.
- Eugene Watson Burlingame. **Dhammapada Commentary.** The Pali Text Society, 1990.
- K. Sri Dhammanada. **The Dhammapada.** Malaysia: Sasana Abhiwurdhi Wardhana Society, 1992.
- Mahachulalongkornrajavidyalaya. **Pali-Tipitaka.** Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya Printing, 1996
- Max F. Müller. **The Dhammapada and Sutta Nipata. Sacred Books of the East, Vol. 10.**
Oxford: The Clarendon Press, 1881.
- Thanisaro Bhikkhu. **Dhammapada: A Translation.** Buddha Dharma Education Association Inc., 1998.
- Weragoda Sarada Maha Thero, Ven. **Treasury of Truth: Illustrated Dhammapada.**
Singapore: Singapore Buddhist Meditation Center, 1994.
- Ven. Narada Thera. **An Elementary Pali Course.** Buddha Dharma Education Association Inc, 1952.
- Ven. Prakanthasarapiwong. **Vuttotayamuncharee.** Bangkok: Prayoonsanthai Printing, 2002.
- _____. **Subodalangkaramuncharee.** Bangkok: Prayoonsanthai Printing, 2003.
- Ven. Prakruaroonthammarangsi. **Monpiti,** Bangkok: Agsornsamai Printing, 2002.